

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БАРАБАШ ОЛЬГА ОЛЕГІВНА

УДК 340.12:159.9.019.4-021.412

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩА ПОВЕДІНКА:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

12.00.01 – теорія та історія держави і права,
історія політичних і правових учень
(081 – Право)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О. О. Барабаш**

Науковий консультант: **Гарасимів Тарас Зиновійович,**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Барабаш О. О. Юридично значуща поведінка: загальнотеоретична характеристика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень (081 – Право). – Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2018.

У дисертації досліджено проблему юридично значущої поведінки людини, визначено її загальнотеоретичні засади; з'ясовано природу юридично значущої поведінки як юридичної категорії та явища правової дійсності, виходячи з поєднання теорії природного права та юридичного позитивізму. Обґрунтовано застосування міждисциплінарної методології, орієнтованої на соціальні аспекти існування права. Наголошено, що право є ціннісно-нормативною системою, основою якої є поведінка людини.

Зауважено, що термін «людина» відрізняється від інших суміжних понять, таких як «істота» та «індивід» тим, що пов'язаний із соціально-духовним елементом. Багатозначність поняття «людина» зумовлене, передусім, складністю розуміння цього феномена в юридичній науці та багатовекторністю його проявів. Людину як явище, і не тільки в праві, а найперше у філософії, конституйовано як істоту, індивіда, яка поєднує в собі фізичне, природне, духовне, моральне та соціальне єство, успадковані та набуті при житті. Зазначено, що найважливішою соціальною характеристикою особистості є поведінка. Оцінка поведінки людини залежить від її відповідності певним соціальним нормам, наслідком чого є юридичні наслідки, які проявляються в соціальній значущості.

Аналіз юридично значущої поведінки побудовано на поєднанні природно-правового та позитивістського підходів. Відтак, дослідження юридично значущої поведінки людини базувалося на трьох рівнях: емпіричному, теоретичному та практичному. Емпіричний рівень

пов'язаний із накопиченням фактичного матеріалу, який належить до досліджуваної теми, а також з його описом. Збір і вивчення фактів є першим і необхідним етапом у розвитку історико-правової науки, який створює можливість переходу до теоретичного осмислення та узагальнення. На теоретичному рівні дослідження відбувалася оцінка, осмислення, пояснення історичних чинників, розкривалася сутність досліджуваної події, а також закономірності та тенденції її розвитку. На практичному рівні було запропоновано вирішення кількох наукових проблем та застосування окремих підходів при здійсненні навчально-методичної роботи.

В основу дисертаційного дослідження покладено діалектичний підхід, центром якого є теорія розвитку, аналіз причиново-наслідкових зв'язків. У хронологічному (історичний) підході репрезентований розвиток процесів та подій у темпоральній послідовності. Також ідею юридично значущої поведінки належно увиразнюють системний, порівняльний, узагальнення та абстрагування, аналогії, термінологічний підходи та методи аналізу і синтезу, дедукції та індукції. Застосування спеціально-юридичних методів пізнання правових об'єктів (порівняльно-правовий метод, формально-правовий метод, правове моделювання, герменевтико-правовий) довело правильність обраного репрезентування концептуалізації ідеї юридично значущої поведінки.

Наголошено, що беручи за основу антропологічний принцип, який становить своєрідну методологічну серцевину заявленої парадигми, оскільки утворює людину, її природні і соціокультурні чесноти як вихідне начало усвідомлення сутності й регулятивних можливостей права, юридична антропологія покликана дослідити реалізацію права у повному розумінні і сприяти гуманізації чинного правопорядку. Водночас антропологічний принцип виконує об'єднуючу функцію в системі фундаментальних світоглядних засад філософії права, наповнює їх людським началом.

Досліджено терміни «правова поведінка» та «юридично значуща поведінка» та з'ясовано, що в сучасній юриспруденції вони з'явилися порівняно недавно. Їх природа пов'язана з аналізом правомірної та неправомірної поведінки. Поведінка особи в цілому та юридично значуща поведінка, яка спершу визначалася як сукупність реакцій людини на навколишнє середовище, а згодом – як вияв волі людини, досліджувалася з початку виникнення *homo sapiens*. Юридично значущу поведінку особи крізь призму історії визначено не лише темпорально, але й просторово.

Наголошено, що поведінка людини – це вияв цілеспрямованої активності соціального суб'єкта, спрямований на практичну взаємодію з навколишнім середовищем задля підтримання свого існування. З огляду на це, поведінку людини як явище досліджено у формі юридично значущої поведінки людини, яку визначено як соціально значущу (позитивну чи негативну), свідомо-вольову поведінку людей (окремих індивідів, колективів або груп людей), яка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, врегульована (передбачена) нормами права, підконтрольна державі та спричиняє юридичні наслідки.

Зроблено висновок про те, що юридично значуща поведінка повинна відповідати вимогам правових норм, які містять формально-обов'язкові критерії, на підставі яких можна дати юридичну оцінку відповідності або, навпаки, невідповідності поведінки нормі права. У першому випадку юридична значущість поведінки полягатиме у правомірності такої поведінки, у другому – у протиправності та можливості настання негативних юридичних наслідків. Юридично значущою також може бути така поведінка, яка формально не суперечить, проте і не відповідає нормі права. Така поведінка є, зокрема, наслідком зловживання правом. Юридично значущі вчинки є основним елементом юридично значущої поведінки.

Юридично значущу поведінку класифіковано: за суб'єктами права;

за різновидами юридичних фактів; за формами реалізації правових норм; за суб'єктивною стороною (за характером мотивації); за об'єктивною стороною; за ступенем соціальної цінності; за сферами громадського життя (суспільних відносин, за галузями права).

Протиправну поведінку визначено як іманентну ознаку правопорушення. Вербально-поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому полі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук. Протиправна поведінка характеризується порушенням норм права, в тому числі, невиконанням обов'язків чи невикористанням прав. Серед основних чинників сучасної неправомірної поведінки названо деформацію інститутів влади, соціальних відносин та інститутів, системи правоохоронних органів, суспільства та особи, загальну кризу.

Поведінку обґрунтовано не лише за допомогою внутрішніх переконань, але й за допомогою свідомості людини. Зазначено, що на її прояви впливають чинники, які часто не залежать від людини. Визначення чинників, що впливають на поведінку людини, є необхідним для запобігання девіацій та формування правомірності поведінки.

Серед основних чинників, які впливають на поведінку людини виокремлено мораль, сім'ю, віру, культуру, існування можливості вибору, світогляд, мотивації, подолання страху, бажання самовизначення і самовираження, стиль, спосіб, умови і рівень життя, освіченість і обізнаність, дійсність, внутрішньоособистісні переконання і цінності, форми і способи владного дозволу і примусу, методи контролю свободи людини, організація суспільства, колектив, суспільні орієнтації і установки, та, мабуть, найважливіше – інтелект і воля, світоглядні цінності тощо.

Доведено, що внутрішніми причинами поведінки людини є усвідомлення особою значення своїх дій, якість сприйняття норм як соціальних, так і правових, їхня трансформація через суб'єктивне

оцінювання та вираження у формі дій у суспільстві. Такий спосіб вираження може набути як правомірного, так і неправомірного характеру. Зовнішніми причинами вважаються саме норми правової системи та соціально правової політики в країні, яка виступає регулятором суспільних відносин у різних сферах життя суспільства й держави. Відтак, зроблено висновок, що визначення чинників, які впливають на поведінку людини, творить основи для формування правомірної поведінки та запобігання проявам негативної поведінки, що артикулюються у правовому полі юридично значущої поведінки.

Зроблено висновок про те, що юридично значуща поведінка – це, по-перше, соціальна поведінка або окремих осіб, або колективів людей, різноманітних форм їх організації, що підпадає під вимоги правової норми та передбачає юридичну відповідальність. По-друге, юридично значуща поведінка – це свідомо вольова поведінка, що має форму дії (активної поведінки) або бездіяльності (пасивної поведінки). Вона має інтелектуально-вольовий характер, оскільки носить усвідомлений характер і контролюється волею людини. По-третє, юридично значуща поведінка ґрунтується на нормах позитивного права. Вона є суспільно корисною, відповідає інтересам людини, суспільства і держави, а також принципам права.

Зауважено на тому, що як юридично значуща має розглядатися не тільки та поведінка, яка передбачена нормами права як формалізованими правилами поведінки, а й поведінка, яка офіційними джерелами права не визначена, але входить до сфери правового регулювання, що окреслена принципами права. Юридично значуща поведінка може передбачати юридичні наслідки, спричиняти зміну правовідносин. Ця поведінка підпадає під юридичну оцінку (правову кваліфікацію) з метою встановлення відповідності (невідповідності) стандартним встановленим нормам.

Серед ознак, за якими правомірна і неправомірна поведінка

відрізняються одна від одної, виокремлено: їх протилежність між собою; рівень соціальної значущості; різну мотивацію; власну специфічну правову регламентацію; різні засоби контролю з боку держави; різні юридичні наслідки.

Акцентовано на класифікації правомірної поведінки за вольовою ознакою на добровільну і вимушену поведінку. Добровільна поведінка, відповідно, може ґрунтуватися на переконанні особи в доцільності свого вибору. Саме ця характеристика відповідає правовій активності.

Зосереджено увагу на законності як передумови правопорядку, умови його виникнення та зміцнення. Правопорядок, що відображає структурну впорядкованість, організованість суспільних відносин, може існувати лише в умовах законності та тільки як її результат. Будучи зумовлені потребами упорядкованого розвитку правових відносин, вимоги законності зорієнтовані на забезпечення правомірного характеру поведінки всіх суб'єктів і, отже, несуть в собі конкретну програму людської діяльності та спілкування в соціально-правовому середовищі. Суть цієї програми полягає в забезпеченні точної відповідності поведінки всіх суб'єктів правовим розпорядженням і формуванні критеріїв законного і незаконного у сфері права.

Зазначено, що посткримінальна поведінка – це незлочинна поведінка суб'єкта, що являє собою послідовність його дій після закінчення етапу виконання рішення про вчинення злочину до моменту виникнення механізму нового злочину, або до моменту його викриття чи добровільної відмови від злочину, або ж до того моменту, коли суб'єкт перестане боятися наслідків учиненого ним діяння і перестане замислюватися про його наслідки, або до закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності. Мотиви і напрям посткримінальної поведінки зумовлені вчиненням людиною злочину. Межею виникнення посткримінальної поведінки є момент закінчення вчинення злочину, межа припинення посткримінальної поведінки залежить від її виду та низки інших обставин. Характеристика видів

посткримінальної поведінки дає змогу детально розглянути мотиви вибору напрямів такої поведінки.

Досліджено поняття віктимності як певної здатності людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин та умов, що виявляються в конкретній ситуації. Віктимність особи – поняття динамічне: це не вроджена особливість людини, вона може видозмінюватися протягом усього життя і залежить від різних чинників, передусім – від її носія. Віктимність є властивістю людини, на утворення якої впливає значна кількість чинників (пов'язаних безпосередньо із природою людини (біологічні та психологічні) а також тих, що зумовлені середовищем існування людини (соціологічні)). Віктимність як властивість особи безпосередньо впливає на вибір (свідомий чи не свідомий) лінії поведінки такої людини. Основним засобом профілактики віктимності, а відтак і віктимної поведінки є віктимологічне попередження. Внутрішня позиція маргінальних осіб проявляється в їх поведінці.

Зауважено, що маргінальна поведінка – це та, яка часто суперечить загальноприйнятній у суспільстві, та негативно позначається на юридично значущій поведінці. Маргінальність – це внутрішнє ставлення особи до зовнішнього світу, що сформоване зовнішніми і внутрішніми чинниками. Маргінальна поведінка – це зовнішній вияв маргінальності, який проявляється в активних чи пасивних діях свого ставлення до тих чи інших явищ об'єктивної дійсності. Виокремлено два основні підходи до визначення явища маргінальності – культурологічний і соціально-структурний. Представники першого загалом уявляють маргінала як людину проміжного стану, невірноважену у своєму соціальному статусі внаслідок потрапляння і поверхневого засвоєння двох протилежних культурних середовищ і, отже, таку, що глибоко не репрезентує жодну з них. Західноєвропейська, за своїм змістом

соціально-структурна, концепція, що визначає маргінала як людину «краю», «межі», як таку, яку суспільство через певні причини знівелювало, відсунуло на периферію, і таким чином налаштувало проти себе тим, що не знайшло в собі сили під час глибоких суспільних перетворень підтримати слабких.

Для увиразнення поняття юридично значущої поведінки застосовано поняття девіантної поведінки, яка має стійкий зв'язок з реакцією суспільства на такі вчинки, які вважаються відхиленням від основної норми. Девіантна поведінка – це поведінка людини, що не відповідає соціальним нормам та може завдати шкоди суспільству або самій людині, наслідком чого є її соціальна дезадаптація. Зауважено, що делінквентна поведінка – це поведінка, при якій неповнолітні здійснюють «протиправні вчинки», які мають зовнішні ознаки «правопорушень», але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність, оскільки в них настав стан юридичної «дієздатності». Суб'єктами делінквентної поведінки є особи молодого віку, що пояснюється психофізіологічними змінами в їхньому організмі.

Зазначено, що конфлікт – це форма стосунків між потенційними або актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких зумовлена протилежними цінностями і нормами, інтересами і потребами. При початковому розгляді конфлікт виступає як «біполярне явище» – протистояння двох начал, що проявляє себе в активності двох сторін, яка спрямована на подолання протиріччя, причому сторони конфлікту представлені активним суб'єктом (суб'єктами). Конфліктні форми поведінки – це такий стиль поведінки людини (фізична, вербальна, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість тощо), який детермінує виникнення конфліктів. Найоптимальніший варіант вибору стратегії поведінки в конфліктній ситуації полягає в її виборі на основі аналізу всіх компонентів конфлікту.

Досліджено юридичну дію як абстрактне, загальне поняття. Дія

завжди пов'язана з правосвідомістю та волею людини; має зв'язок з категоріями руху, зміни, взаємодії тощо. Вона є реакцією організму на певне роздратування, адже в ній проявляється людська активність. Дія виявляється переважно елементарною «клітиною» активності особистості, що позначає динамічність у реалізації певної цілі, що має перетворювальний характер, змінює ситуацію, яка виникла (оскарження неправомірних актів посадових осіб тощо). Наголошено, що під дією потрібно розуміти, по-перше, ті перетворення поведінки суб'єктів, які передусім пов'язані з волею, свідомістю, по-друге – з волею, яка безперечно проявляється через певні способи вираження, тобто в активній формі. Поведінка осіб, які не характеризується єдністю цих двох моментів, не є дією. Дія є елементом соціальної активності та характеризується певною цілеспрямованістю. Тому говорити про активність без дії немає змісту. Будь-який стан не може мати місця без дії або сукупності дій, хоча б і внутрішнього порядку.

Дія вважається юридично значущою, якщо вона виражається у всьому у формі руху, має або здатна викликати юридично значущі наслідки, спрямовані на реалізацію норм, дозволів і заборон, передбачених чинним законодавством, або суперечить вимогам правових норм. Результатом юридично значущих дій є певні наслідки. Характер таких наслідків, що настали, дає змогу судити про ступінь реалізації тих завдань і цілей, які стояли перед суб'єктами. Крім того, юридично значуща дія отримує оцінку з боку держави: позитивну – якщо вона правомірна (що вказується у правовому стимулюванні таких дій, їх гарантуванні та охороні) або негативну – якщо дія незаконна (негативна оцінка вживається в застосуванні до правопорушника міри державного примусу, передусім юридичної відповідальності).

Наголошено, що дотичним до поняття «дія» є категорія бездіяльності, яка пов'язана з відсутністю зовнішніх актів поведінки. У системі правового регулювання бездіяльність, як і дія, виступає формою

юридично значущої поведінки і наділена загальними ознаками останньої. Проте, вона має і свої відмінні риси. Категорія бездіяльності є оцінною. Особливістю діяльності як форми поведінки є також є те, що бездіяльність з'являється тоді, коли людина входить у систему суспільних відносин, в якій наділяється обов'язком виконувати певні дії. Психофізична природа бездіяльності полягає в тому, що вона являє собою стан суб'єкта, обумовлений, в першу чергу, зовнішніми факторами, що стримують діяльність людини. Пасивний акт поведінки характеризується, як правило, усвідомленою і вольовою затримкою руху, що говорить про його психічну активність. Бездіяльність – пасивний спосіб реалізації права, який пов'язаний із використанням, виконанням та дотриманням норм права.

Зроблено висновок, що нормативне регулювання поведінки людини є програмою позитивних дій, відіграє роль своєрідних засобів регулювання варіантів поведінки. Це пов'язано з тим, що право в дії – це поведінка людей, що відповідає вимогам права і є правомірною. Право як чинник соціальної практики, специфічна регулятивна система виступає особливою складовою для суспільства, об'єднуючи його індивідів в єдиний соціальний простір, задля злагодженості, гармонійності та стійкості. Право має завжди проявитися в належній поведінці людини та є засобом дисциплінованості, завдяки чому поведінка членів суспільства стає прийнятною в цьому суспільстві.

Способи впливу права на правомірну і соціально-активну поведінку диференційовані за різними підставами. У концепції соціальної дії права таке виокремлення відбувається на основі органічного поєднання її правового та соціологічного аспектів, які дають змогу подати ці способи як такі: визначення напряму поведінки в законах та інших актах як соціально корисної мети; заохочення правом соціально корисних взірців поведінки; формування високого престижу права, тобто визнання високих соціальних якостей права; збіг

інтенційної позиції закону і громадянина, а відтак узгодження своїх дій із пропонованими взірцями; правова освіта, правове виховання членів суспільства.

Поведінку людини за ступенем її необхідності з погляду суспільства поділено на бажану та небажану. Визначення напряму лінії поведінки людини залежить від двох взаємопов'язаних чинників: внутрішнього середовища людини (її характеру, бажань, моральних переконань тощо) та впливу зовнішнього середовища (взаємодія з іншими людьми, ефективності діяльності правової системи в державі, загального стану правопорядку тощо). З метою якісного та кількісного збільшення проявів бажаної для суспільства поведінки в праві передбачені різні правові засоби її забезпечення та стимулювання: зобов'язання, заохочення та дозвіл бажаної для суспільства поведінки. Наголошено, що з метою відновлення попереднього стану суспільства, що існував до порушення заборони та як превентивний засіб протидії негативній поведінці, встановлюються заходи юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридично значуща поведінка, правова поведінка, правомірна поведінка, неправомірна поведінка, девіантність, делінквентність, маргінальна поведінка, віктимність, конфлікт, дія і бездіяльність, стимули, заохочення, правопорядок, правосвідомість.

**Список публікацій здобувача за темою дисертації,
в яких опубліковані основні наукові результати:**

Індивідуальні монографії:

1. Барабаш О. О. Юридично значуща поведінка людини: загальнотеоретичні аспекти : [монографія] / Ольга Олегівна Барабаш. – Львів : ПАІС, 2017. 416 с.

Рецензії:

Стецюк Б. Д. Юридично значуща поведінка людини: загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 884. С. 292.

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

2. Барабаш О. О. Ефективність застосування заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права / О. О. Барабаш // *Вісник Львівського університету* .: Серія Юридична. 2013. Випуск 57. – С. 3–10.

3. Барабаш О. О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика / О. О. Барабаш // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 213–218.

4. Барабаш О. О. Поведінка людини: підходи до розуміння / О. О. Барабаш // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 850. С. 4–9.

5. Барабаш О. О. Поняття, межі та види посткримінальної поведінки / О. О. Барабаш // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 855. С. 13–17.

6. Барабаш О. О. Правомірна поведінка як основна форма вираження правової культури / О. О. Барабаш // *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 12–14.

7. Барабаш О. О. Підходи до класифікації видів поведінки людини в теорії права / О. О. Барабаш // *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. т. 1. С. 3–7.

8. Барабаш О. О. Бездіяльність як форма відображення поведінки людини / О. О. Барабаш // *Науковий Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2017. Вип. 6. т. 1. С. 7–11.

9. Барабаш О. О. Правосвідомість та її вплив на поведінку людини / О. О. Барабаш // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 861. С. 68–73.
10. Барабаш О. О. Загальна характеристика юридично значущої поведінки / О. О. Барабаш // *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : «Юриспруденція». 2017. № 25. С. 7–10.
11. Барабаш О. О. Підходи до розуміння поведінки людини в Новий час / О. О. Барабаш // *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 3–8.
12. Барабаш О. О. Право, людина, антропологія / О. О. Барабаш // *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 12–15.
13. Барабаш О. О. Стратегії поведінки в конфліктній ситуації / О. О. Барабаш // *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 208–213.
14. Барабаш О. О. Структурна модель юридично значущої поведінки: загальнотеоретичний аанліз / О. О. Барабаш // *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 19–22.
15. Барабаш О. О. Ціннісно – правові властивості юридично значущої поведінки / О. О. Барабаш // *Науковий вісник Дніпропетровського університету внутрішніх справ*. 2018. – № 1. С. 6–12.
16. Барабаш О. О. Правосвідомість, правопорядок та законність як чинники правомірної поведінки / О. О. Барабаш // *Форум Права*. 2018. № 3. С. 6–12.
17. Барабаш О. О. Правові засоби стимулювання позитивної поведінки людини : загальнотеоретичний аспект / О. О. Барабаш // *Науковий вісник Дніпропетровського університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 8–14.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

18. Barabash O. O. Victimization as a human trait that defines the behavior / O. O. Barabash // *International Journal of Scientific & Engineering Research*, USA. Volume 7, Issue 11, November. 2016. S. 54–57.

19. Барабаш О. О. Правові засоби впливу на негативну поведінку людини / О. О. Барабаш // *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. Respublika Moldova. 2017. № 3 (25). С. 5–10.

20. Барабаш О. О. Генезис явища правової поведінки людини / О. О. Барабаш // *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava. 2017. № 1/2. С. 7–12.

21. Барабаш О. О. Факторы, влияющие на поведение человека / О. О. Барабаш // *Legea si Viata*. Respublika Moldova. 2017. № 4/2 (304). С. 3–7.

22. Barabash O. O. Encouragement as a means of influencing law on human / O. O. Barabash // *International Journal of Scientific & Engineering Research*, USA. 2017. February. Vol. 8, issue 2. С. 1041–1046.

23. Барабаш О. О. Людина як системоутворююча теоретико-правова категорія / О. О. Барабаш // *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava. – 2017. № 3. С. 13–19.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Барабаш О. О. Удосконалення сфери законодавчої регламентації правових заохочень у трудовому праві / О. О. Барабаш // *Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: матер. І Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 25–26 квіт. 2013 р.). К. : Ніка-Центр, 2013. С. 93–97.

25. Барабаш О. О. Застосування позитивної санкції як специфічного виду правового заохочення / О. О. Барабаш // *Право та психологія: матер. І Міжнар. конф. молодих вчених LPS-2013* (м. Львів, 21–23 листоп. 2013 р.). Львів : НУ «Львівська політехніка», 2013. С. 34–35.

26. Барабаш О. О. Деякі аспекти історії становлення інституту заохочення у праві / О. О. Барабаш // *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи : матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпропетровськ, 7–8 берез. 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 6–9.

27. Барабаш О. О. До питання про поняття «принципи права» / О. О. Барабаш // *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави : III Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 21 трав. 2014 р.). Львів : НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 115–116.

28. Барабаш О. О. Принцип рівності: сучасні розуміння / О. О. Барабаш // *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку : матер. II заоч. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 16 квіт. 2015 р.). Львів, 2015. С. 35–37.

29. Барабаш О. О. Правопорушення як один із видів правової поведінки людини / О. О. Барабаш // *Priority a strategie pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy : матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф.* (Sladkovicovo, Slovenska republika, 28–29 oktobra 2016 r.). Sladkovicovo, 2016. С. 14–17.

30. Барабаш О. О. Загальна характеристика інтернет-правовідносин / О. О. Барабаш // *IT-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні : матер. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.). Львів, 2016. С. 23–29.

31. Барабаш О. О. Загальна характеристика принципу реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини і громадянина / О. О. Барабаш // *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції : матер. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 8–9 лют. 2016 р.). Львів : НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 11–12.

32. Барабаш О. О. Поняття мотивації поведінки людини / О. О. Барабаш // *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини : матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 23–24 груд. 2016 р.). Запоріжжя, 2016. С. 8–10.

33. Барабаш О. О. Формування сучасного глобального правового світогляду юриста / О. О. Барабаш // *Scientific and pedagogical internship «Innovative Educational Technologies : European Union Experience and ITS Implementation to the Training of Lawyers* (Sladkovicovo, Slovak Respublik, 26–28 December 2016 r.). Sladkovicovo, 2016. С. 15–18.

34. Барабаш О. О. До питання про перелік прав четвертого покоління / О. О. Барабаш // *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку : матер. III заоч. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 11 квіт. 2016 р.). Львів, 2016. С. 47–51.

35. Барабаш О. О. Поведінка людини та її вплив на євроінтеграційні процеси України / О. О. Барабаш // *Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції : матер. Міжнар. конф.* (м. Львів, 28 лют. 2017 р.). Львів, 2017. С. 33–37.

36. Барабаш О. О. Підстави класифікації та види правомірної поведінки / О. О. Барабаш // *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин : матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 3–4 берез. 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 6–9.

37. Барабаш О. О. Історія розвитку уявлень щодо явища «правова поведінка» / О. О. Барабаш // *Inovacia pravne veda v procese europskej integracie : Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia* (Sladkovicovo, Slovenska respublika, 10–11 marca 2017 r.). Sladkovicovo, 2017. С. 10–13.

SUMMARY

Barabash O. O. Legally meaningful behaviour: general theoretical characteristics. – Qualification Research Paper. Manuscript copyright.

The thesis for a Scientific Degree of Doctor of Sciences (in Law) on the speciality 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Sciences (081 – Law). – Lviv Polytechnic National University of Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2018.

Current thesis research investigates legally relevant conduct of the human, its general-purpose framework. Particularly, combination of both natural law thinking and legal positivism instruments made it possible to identify the essential parameters of the legally relevant conduct as a superordinate legal category and phenomena. Thus, the application of interdisciplinary methodology to the social dimension of law has been substantiated. It is made clear that law by its nature is a value-oriented and normative system based on the well-recognized standards of human behavior.

It is argued the term “human” differs substantially from other interrelated concepts, such as “human being” and “individual” as they related to the social and spiritual attribute aspects. For this reason, multiple meaning of the human concept is mainly predetermined, first of all, by the difficulty of grasping the scope of this phenomenon in legal science and the multidimensional focus of its manifestation. Human as a phenomenon, not only from the legal perspective, but also through the lens of law philosophy, is constituted as a being (creature), an individual with some inherent physical, natural, spiritual, moral and social nature characteristics, further developing across individual’s life course. Thus, the author emphasizes that the most important and crucial social characteristic of an individual is the behavior. Notionally, the assessment of human behavior is directly depends on its compliance with the certain social norms, resulting in specific legal consequences and manifested explicitly in social values.

The analysis of legally relevant conduct is based on a mixed combination of approaches which are crucial for the natural legal and positivist law theories. Therefore, the examination of legally relevant conduct was based on three ultimate levels: empirical, theoretical and practical. The empirical level aims to include the factual material accumulation and its further description, relevant for the current research topic. It is believed that facts-finding and their profound examination is the first and indispensable step for the historical and legal science development, namely its expansion, which provides the opportunity of transition towards the theoretical reflection and generalization. At the theoretical level of the research

there was a set of methodological techniques aimed at the assessment, reflection and historical factors explanation. The author also provides the insights to the essence of the investigated event, as well as consistent patterns and trends in its development. Finally, at the practical level, it was suggested the ways to address several scientific challenges and individual approaches in the academic work implementation process.

In the framework of the current doctoral thesis, the dialectical approach serves as the essential basis and prerequisite, built around the theory of development, analysis of cause-effect relationships. Chronological (historical) approach represents the processes development in the correspondent time sequence. Also, the very idea of the legally relevant conduct can be properly characterized by systematic and comparative techniques, generalizations and abstractions, analogies, terminological approaches and methods of analysis and synthesis, deduction and induction. The application of specifically-oriented legal science methods (namely, comparative legal method, formal legal method, legal modeling and hermeneutic legal method) has shown the appropriateness of the chosen conceptualization representation of the idea of legally relevant conduct.

With the particular accent on the anthropological principle, which serves as the so-called methodological centerpiece of the current research paradigm, since it creates an appropriate basis for the human affirmation, particularly its natural and socio-cultural virtues as the initial awareness rudiment of the regulatory law capabilities essence, legal anthropology is intended to investigate the distinctive features of the law enforcement in its the true sense and enhance the humanization of the current legal order. At the same time, the anthropological principle serves as the common denominator in the system of fundamental ideological foundations of the law philosophy, thus attaching importance of the human component.

From these considerations, such terms as “legal conduct” and “legally relevant conduct” were investigated and the author find out that in modern jurisprudence they enter into the scientific circulation relatively recently. Furthermore, their legal nature and specific characteristics of their theoretically-

normative construction is analyzed through the prism of lawful and unlawful conduct. Human conduct in general and legally relevant conduct, which was initially defined as a set of human reactions to the environment, and then as the manifestation of human freedom, are investigated from the historical perspective, determined not only temporally, but also spatially.

As a point of clarification, it is emphasized that human conduct can be defined as the manifestation of purposeful activity of a particular social actor, aimed at pragmatic interaction with the environment in order to preserve its sustainable existence. Given this fact, human conduct as a phenomenon is examined through the legally relevant human conduct, which is defined by the author as a socially significant (both positive or negative), intentionally strong-willed behavior of people (individuals or groups of people), externally expressed in the form of specific physical actions or inactivity and regulated (foreseen) by legal standards, state-controlled and that gives rise to the legal consequences.

It is concluded, legally relevant conduct must meet the requirements of such legal norms and standards that contain formally-binding criteria upon it is possible to provide a legal conformity-assessment (or, vice-versa, inconsistency) of such conduct to the particular legal rules. In the first case, the legal significance of human conduct lies within lawfulness of such conduct, and in the other – in the unlawfulness and risks for the negative legal consequences emerging. Additionally, that conduct, which formally is not strictly inconsistent with the law, may also be considered as the legally significant. However, it may not comply with the law. This conduct is, in particular, can be a direct result of law abuse. Legally significant actions are the main element of legally relevant conduct.

On a point of clarification, legally relevant conduct is classified in accordance with several criteria: by subjects of law; by types of legal facts; by forms of legal norms implementation; by the subjective aspect (motivational aspect); by objective aspect; by the degree of social value; by the spheres of public life (social relations, branches of law).

Some further points are made to the definitional issue. Particularly, unlawful conduct is defined as an intrinsic attribute of a legal offense. Verbally-behavioral manifestation of unlawfulness is recognized as an external attribute of individual's self-affirmation and self-realization in the legal environment by addressing the mercantile internal needs and impulses. Unlawful conduct is characterized by violations of law norm, including dereliction of duties or non-exercise of the rights. Among the main factors of contemporary unlawful conduct are deformations of the governmental institutions, corresponding social relations and institutions, the system of law enforcement agencies, society and individuals, the general crisis.

Remarkably, conduct is characterized not only within the internal beliefs, but also within the human consciousness. It is noted that its manifestations are influenced by some factors that often do not depend on a person. Also, factors determination has a substantial impact on human behavior and it is necessary to prevent deviations and to shape the lawfulness conduct by itself.

Consequently, among the main factors influencing human behavior are the morality, family, system of beliefs, culture, the possibility to make a decision in a free way, ideology, motivation, overcoming fear, the desire for self-determination and self-expression, life style, its mode, conditions and standard of living, education and awareness, reality, intrapersonal beliefs and values, forms and methods of power permission and coercion, methods aimed at controlling human freedom, way of society organization, social orientation and attitudes, and, perhaps, the most crucial – mental capacity and will, ideological values etc.

The author demonstrates there are some special internal causes for the human behavior determination. Particularly, among them are: the individual's awareness of the significance of his/her actions, the quality of both legal and social norms perception, their transformation through subjective evaluation and expression in the form of actions in contemporary society. Such way of expressing can have both a lawful and unlawful character. The external causes are considered to be the legal system rules and socially-legal policy in the country, which acts as the regulator of social relations in various spheres of human activity. Therefore, it is arguable that

the identification of factors influencing human behavior creates the necessary foundations for the formation of lawful behavior and the prevention of negative behavior manifestation articulated in the legal scope of legally relevant conduct.

Also, some arguments were made about essential parameters (distinctive features) of the legally significant conduct. Namely, among them are: firstly, it is represented as individual or group social behavior (respectively, various forms of their organization), which is subject to the requirements of the legal norm and provides for legal liability measures. Secondly, legally significant conduct is intentionally strong-willed conduct expressed in the form of action (active conduct) or inactivity (passive conduct). It has an intellectual strong-willed character as it is vested with conscious attributes and controlled by the human will. Thirdly, legally significant conduct is based on the positive law rules. It is socially useful, corresponds to the human's interests, meets the expectations of both society and state, as well as complies with the main law principles.

Great emphasis is placed on the fact that legally significant conduct should not be regarded only as the behavior stipulated by the norms of law as formal rules of conduct, but also as the behavior which is not defined by official sources of law, but included in the sphere of legal regulation, essentially outlined by the law principles. Legally significant conduct may include sufficient legal consequences and substantively change the legal relationship. Notionally, this conduct is subject to a legal assessment (legal qualification) in order to establish compliance (or even non-compliance) with the common legal rules.

Among distinctive characteristic features by which the lawful and unlawful conduct differs from each other, are: their reciprocal character; social significance degree; different motivational foundations; specific target-oriented legal regulation; different means of state control; different legal consequences.

Despite the significant implications of the pushback, these phenomena remain poorly understood. In order to improve the existed situation, the taxonomy framework is built on. Specifically, lawful conduct can be classified into voluntary and involuntary conduct. Voluntary conduct, accordingly, can be based on the

person's believe firmly in the advisability of his/her choice. It is a unique characteristic that corresponds to legal activity.

This doctoral thesis addresses the issue related to the legality which serves as the necessary prerequisite for any democratic legal order, particularly, conditions for its emergence and further strengthening. By its nature, legal order reflects the structural order the society, the organization of social relations, might exist extremely under the conditions, predetermined by the legality itself and only as a result of functioning of such principle. Being attributable to the needs of the legal relations orderly development, the requirements of legality are oriented to ensure the lawful nature of the conduct of all subjects and, therefore, reflect a specific program of human activity and communication in the social and legal environment. The essence of this program is to find a close match in the conformity of all known legal regulation requirements to the standards of conduct and the formation of criteria for the determination of the legal and illegal in the law field.

It is conceptualized that post-criminal conduct is a non-criminal behavior of the individual, which represents the sequence of his/her actions beyond the decision execution phase on committing the crime before the moment of the new crime mechanism arise, or until the disclosure time or voluntary refusal of the crime, or until the moment when the individual ceases to fear the consequences of the act committed by him/her and will cease to reflect on its consequences, or until the expiration of the limitation period for particular prosecution. The grounds and direction of such post-criminal conduct are emanated from the crime committed by a person. The time-limit for the post-criminal conduct is the moment when the crime was already committed, thus the term of termination of post-criminal behavior primarily depends on its type and a number of other idiosyncratic circumstances. Characteristics of particular post-criminal conduct types create the appropriate basis for the detailed consideration of the reasons for selecting the directions of such-like conduct.

The references should be made also to the concept of victimity, which is defined by the author as a certain person's ability to become vulnerable in the framework of criminal infringement, which can be formed during a lifetime or intensified depending on combination of various reasons and conditions, manifested in a given situation. Person's victimity is quite a dynamic concept: it is not an innate peculiarity; it can be changed throughout life and depends on a range of factors, first of all – on its repository. Victimhood is a special human characteristic, formation of which is influenced predominantly by a significant number of factors (related directly to the nature of individual (biological and psychological), as well as those that are caused by the human habitat (sociological). From a general perspective, victimhood as an individual's characteristics directly influences the behavioral choice (conscious or not conscious) of such a person. Main intervention for the victimization prevention (hence, victim behavior) is the victimological notification. Consequently, inner position of marginal persons is manifested in their behavior.

The findings confirm that marginal behavior quite often contradicts with the well-known social standards and negatively affects legally significant conduct. Marginality is the individual's inner attitude towards the outside world, which is shaped by various external and internal factors. Marginal behavior is an external manifestation of marginality, which reflects itself in active or passive actions of its relation to the certain phenomena of objective reality. There are two main approaches to the definition of the marginality phenomenon – cultural and socio-structural. Proponents of the first approach treat the marginal as a “transient” individual, unbalanced in his/her social status from falling into and superficial assimilation between two opposing cultural environments, and therefore such, who cannot represent deeply any of them. Western-European, in its content, is socio-structural, the concept that defines the marginal as a cross-border person, as being one, which for some reason smoothed out by a society, and thus antagonizing itself as the society by itself do not found any possibilities to provide support to the vulnerable people during deep social transformations in particular country.

To clarify the notion of legally significant conduct, the notion of deviant behavior is actively operationalized, as this doctrine has stable interfaces with the public reaction to such actions, which are considered as the deviations from the basic (standard) norm. Deviant behavior is the person's behavior that does not meet social norms and can harm the society or another person, resulting in its social disadaptation. It was revealed that delinquent behavior is a behavior under which minors commit “unlawful acts” that have external characteristics of “offenses”, but for which they are unable to face legal liability, as they are not yet “legal capable”. The subjects of delinquent behavior are young people, which primarily explained by psychophysiological changes in their organism.

The focus then shift to the specific characteristics of the conflict as a form of relations between potential or actual social action actors, whose motivation is caused by opposing values and norms, interests and needs. In the initial examination, the conflict acts as a “bipolar phenomenon” – a confrontation between two tenets which manifests itself in the activity of two parties, aimed at overcoming the existed contradiction, with the parties to the conflict represented as the active subject (subjects). Conflict forms of behavior can be understood as the style of human behavior (physical, verbal, indirect aggression, irritation, negativism, insult, suspicion, etc.), which predetermines the emergence of conflicts. The most effective option for choosing a behavior strategy in such conflict situation is to choose it on the basis of the analysis of all components inherent in the conflict structure.

Legal action was investigated as an abstract, general concept. The action is always related to the legal consciousness and person's will; has a connection with categories of movement, changes, interaction, etc. It is a reaction of the body to a certain irritation factors as it manifests human activity. The action is reflected mainly by the elementary “cell” of the individual's activity, indicating the dynamism in the certain goal realization and has a transformational character, changes the situation that arose (the appeal of official's unlawful acts etc.). Finally, the argument is made for the operational definition of the action. It is defined,

firstly, as the behavioral transformations of subjects, which primarily are connected with will, consciousness, and, secondly, with the will, which is undoubtedly manifested through certain means of expression, that is, in an active form. The individuals' behavior which does not meet such requirements cannot be considered as an action. The action is an essential element of any social activity and can be characterized by a certain degree of purposefulness. Therefore, to talk about activity without the action is not considered as a feasible option. Any condition cannot be considered as the actively functioning without an action or a set of actions, at least in their internal order.

An action is considered as the legally significant if it is expressed in in the dynamic form, has or is capable to cause legally significant consequences aimed at the implementation of norms, permissions and prohibitions stipulated by relevant legislation, or contrary to the requirements of legal norms. Among the results of legally significant actions are certain consequences. The nature of such consequences has made it possible to assess the degree of implementation of those overall aims and objectives that faced by the subjects. Additionally, a legally significant act receives an assessment from the state: positive – if it is legal (as indicated in the legal stimulation of such actions, their guarantee and protection) or negative – if the act is illegal (a negative assessment is used in applying to the offender particular state coercion measure, namely legal liability means).

It is stressed that the notion of an “action” should be opposed to the category of inaction, interconnected with the absence of external acts of conduct. In the system of legal regulation, inactivity, similarly to the action, serves as a form of legally significant conduct and endowed with the general features of the latter. Nevertheless, it has its own distinctive features. The inactivity by its very nature is the evaluation category. The characteristic feature of activity as a form of behavior is also that inactivity appears when a person enters the system of social relations, which is assumed the responsibility to perform certain actions. The psychophysical nature of inactivity is that it represents the state of the subject, is primarily attributable to the external factors that curtailed human activities. Passive act of

conduct typically has been characterized as conscious and volitional motion delay, which identifies its psychic activity. Inaction is a passive way of exercising the right associated with the use, execution and observance of the legal rules.

The author concludes with his observations about the normative regulation of human behavior, which is represented as a program of positive actions, playing crucial role as the peculiar options for the behavioral variants regulation. It is related to the fact that the law in action – is the people's behavior that meets the law requirements and inherently is lawful. Law as a factor in social practice and specific regulatory system is a special component for society, uniting its individuals into a single social space, to ensure greater social coherence and stability. The law must always manifest itself in the person's proper conduct and serve as a particular “discipline vehicle”, so that the society members' conduct becomes acceptable in this society.

Ways of law exposure to lawful and socially active behavior can be differentiated on different grounds. For the concept of law social action, such a distinction is made on the basis of an organic combination of its legal and sociological aspects that make it possible to apply these methods as follows: deciding on the orientation of behavior in legal regulation permanently has socially useful goal; promotion through the law socially useful behavioral patterns; the intensive law image-building, that is, the recognition of high social qualities of law; target-oriented convergence between law and the citizen, and therefore the coordination of their actions with the suggested models; legal education, legal nurturing of all society members.

The human conduct according to its social relevance is divided into desirable and undesirable. The determination human conduct course line predominantly depends on two interrelated factors: the individual's internal environment (his/her character, desires, moral convictions, etc.) and the influence of the external environment (interaction with other people, the effectiveness of the legal system in the particular state, common indicator of legal order etc.). Against this background, with an aim to increase qualitatively and quantitatively the manifestations of

desirable for society behavior, the law provides for various legal means of its protection and promotion: the commitment, stimulation and permission of the social desirable conduct.

The foci of the discussion in this paper is the author's personal believe that in order to restore the previous state of society existed before the violation of stipulated prohibition and as a preventive measure to counteract negative behavior, measures of legal responsibility should be established and systematized.

Key words: legally meaningful behaviour, legal behaviour, legitimate behaviour, unlawful behaviour, deviation, delinquency, marginal behaviour, victimization, conflict, action and inaction, incentives, encouragement, legal order, legal consciousness.

**Spysok publikatsij zdobuvacha za temoiu dysertatsii,
v iakykh opublikovani osnovni naukovni rezul'taty:**

Indyvidual'ni monohrafii:

1. Barabash O. O. Yurydychno znachushcha povedinka liudyny: zahalnoteoretychni aspekty : [monohrafiia] / Olha Olehivna Barabash. – Lviv : PAIS, 2017. 416 s.

Retsenzii:

Stetsiuk B. D. Yurydychno znachushcha povedinka liudyny: zahalnoteoretychni aspekty. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Yurydychni nauky. 2017. № 884. S. 292.

Statti u naukovykh fakhovykh vydanniakh Ukrainy z yurydychnykh nauk:

2. Barabash O. O. Efektyvnist zastosuvannya zaokhochennia yak pravovoho zasobu vplyvu na povedinku subiektiv prava / O. O. Barabash // Visnyk Lvivskoho universytetu .: Seriiia Yurydychna. 2013. Vyp. 57. – S. 3–10.

3. Barabash O. O. Chetverte pokolinnia prav liudyny: zahalnoteoretychna kharakterystyka / O. O. Barabash // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik». Yurydychni nauky. 2016. № 837. S. 213–218.

4. Barabash O. O. Povedinka liudyny: pidkhody do rozuminnia / O. O. Barabash // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik». Yurydychni nauky. 2016. № 850. S. 4–9.

5. Barabash O. O. Poniattia, mezhi ta vydy postkryminalnoi povedinky / O. O. Barabash // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik». Yurydychni nauky. 2016. № 855. S. 13–17.

6. Barabash O. O. Pravomirna povedinka yak osnovna forma vyrazhennia pravovoi kultury / O. O. Barabash // Porivnialno-analitychne pravo. 2016. № 6. S. 12–14.

7. Barabash O. O. Pidkhody do klasyfikatsii vydiv povedinky liudyny v teorii prava / O. O. Barabash // Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava. 2016. № 6. t. 1. S. 3–7.

8. Barabash O. O. Bezdiialnist yak forma vidobrazhennia povedinky liudyny / O. O. Barabash // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii Yurydychni nauky. 2017. Tom 6. Vyp. 1. S. 7–11.

9. Barabash O. O. Pravosvidomist ta yii vplyv na povedinku liudyny / O. O. Barabash // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik». Yurydychni nauky. 2017. № 861. S. 68–73.

10. Barabash O. O. Zahalna kharakterystyka yurydychno znachushchoi povedinky / O. O. Barabash // Naukovyi visnyk mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser. : «Iurysprudentsiia». 2017. № 25. S. 7–10.

11. Barabash O. O. Pidkhody do rozuminnia povedinky liudyny v Novyi chas / O. O. Barabash // Pravo i suspilstvo. 2017. № 2. S. 3–8.

12. Barabash O. O. Pravo, liudyna, antropolohiia / O. O. Barabash // Porivnialno-analitychne pravo. 2017. № 3. S. 12–15.

13. Barabash O. O. Stratehii povedinky v konfliktnii sytuatsii / O. O. Barabash // Pidpriumnytstvo, gospodarstvo i pravo. 2017. № 3. S. 208–213.

14. Barabash O. O. Strukturna model yurydychno znachushchoi povedinky: zahalnoteoretychnyi analiz / O. O. Barabash // Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2018. № 1. S. 19–22.

15. Barabash O. O. Tsinnisno – pravovi vlastyvoli yurydychno znachushchoi povedinky / O. O. Barabash // Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2018. – № 1. S. 6–12.

16. Barabash O. O. Pravosvidomist, pravoporiadok ta zakonnist yak chynnyky pravomirnoi povedinky / O. O. Barabash // Forum Prava. 2018. № 3. S. 6–12.

17. Barabash O. O. Pravovi zasoby stymuliuvannia pozytyvnoi povedinky liudyny : zahalnoteoretychnyi aspekt / O. O. Barabash // Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho universytetu vnutrishnikh sprav. 2018. № 2. S. 8–14.

Statti u naukovykh periodychnykh vydanniakh z yurydychnykh nauk inshykh derzhav:

18. Barabash O. O. Victimization as a human trait that defines the behavior / O. O. Barabash // International Journal of Scientific & Engineering Research, USA. Volume 7, Issue 11, November. 2016. S. 54–57.

19. Barabash O. O. Pravovi zasoby vplyvu na nehatyvnu povedinku liudyny / O. O. Barabash // Jurnalul juridic national: teorie și practică. Respublika Moldova. 2017. № 3 (25). S. 5–10.

20. Barabash O. O. Henezys yavlyshcha pravovoi povedinky liudyny / O. O. Barabash // Visegrad Journal on Human Rights. Bratislava. 2017. № 1/2. S. 7–12.

21. Barabash O. O. Факторы, влияющие на поведение человека / O. O. Barabash // Legea si Viata. Respublika Moldova. 2017. № 4/2 (304). S. 3–7.

22. Barabash O. O. Encouragement as a means of influencing law on human / O. O. Barabash // International Journal of Scientific & Engineering Research, USA. 2017. February. Vol. 8, issue 2. S. 1041–1046.

23. Barabash O. O. Liudyna yak systemoutvoriuiucha teoretyko-pravova katehoriia / O. O. Barabash // Visegrad Journal on Human Rights. Bratislava. – 2017. № 3. S. 13–19.

Publikatsii, yaki zasvidchuiut aprobatsiiu materialiv dysertatsii:

24. Barabash O. O. Udoskonalennia sfery zakonodavchoi rehlamentatsii pravovykh zaokhochen u trudovomu pravi / O. O. Barabash // Tendentsii rozvytku nauky trudovoho prava ta prava sotsialnoho zabezpechennia : mater. I Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 25–26 kvit. 2013 r.). K. : Nika-Tsentr, 2013. S. 93–97.

25. Barabash O. O. Zastosuvannia pozytyvnoi sanktsii yak spetsyfichnoho vydu pravovoho zaokhochennia / O. O. Barabash // Pravo ta psykholohiia : mater. I Mizhnar. konf. molodykh vchenykh LPS-2013 (m. Lviv, 21–23 lystop. 2013 r.). Lviv : NU «Lvivska politekhnik», 2013. S. 34–35.

26. Barabash O. O. Deiaki aspekty istorii stanovlennia instytutu zaokhochennia u pravi / O. O. Barabash // Derzhava i pravo v umovakh hlobalizatsii: realii ta perspektyvy : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipropetrovsk, 7–8 berez. 2014 r.). Dnipropetrovsk, 2014. S. 6–9.

27. Barabash O. O. Do pytannia pro poniattia «pryntsypy prava» / O. O. Barabash // Zakhyst prav i svobod liudyny ta hromadianyna v umovakh formuvannia pravovoi derzhavy : III Vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 21 trav. 2014 r.). Lviv : NU «Lvivska politekhnik», 2014. S. 115–116.

28. Barabash O. O. Pryntsyp rivnosti: suchasni rozuminnia / O. O. Barabash // Derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukraini: problemy ta perspektyvy rozvytku : mater. II zaoch. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 16 kvit. 2015 r.). Lviv, 2015. S. 35–37.

29. Barabash O. O. Pravoporushennia yak odyin iz vydiv pravovoi povedinky liudyny / O. O. Barabash // Priority a strategii pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy : mater. IV Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Sladkovicovo, Slovenska respublika, 28–29 oktobra 2016 r.). Sladkovicovo, 2016. S. 14–17.

30. Barabash O. O Zahalna kharakterystyka internet-pravovidnosyn / O. O. Barabash // IT-pravo: problemy i perspektyvy rozvytku v Ukraini : mater. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 18 lystop. 2016 r.). Lviv, 2016. S. 23–29.

31. Barabash O. O. Zahalna kharakterystyka pryntsypu realnosti prav, svobod, oboviazkiv ta zakonnykh interesiv liudyny i hromadianyna / O. O. Barabash // Pravovi, sotsialno-psykholohichni ta informatsiini protsesy derzhavotvorennia v konteksti yevrointehratsii : mater. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 8–9 liut. 2016 r.). Lviv : NU «Lvivska politekhnik», 2016. S. 11–12.

32. Barabash O. O Poniattia motyvatsii povedinky liudyny / O. O. Barabash // Mistse yurydychnykh nauk u formuvanni pravovoi kultury suchasnoi liudyny : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Zaporizhzhia, 23–24 hrud. 2016 r.). Zaporizhzhia, 2016. S. 8–10.

33. Barabash O. O. Formuvannia suchasnoho hlobalnoho pravovoho svitohliadu yurysta / O. O. Barabash // Scientific and pedagogical internship «Innovative Educational Technologies : European Union Experience and ITS Implementation to the Training of Lawyers (Sladkovicovo, Slovak Respublik, 26–28 December 2016 r.). Sladkovicovo, 2016. S. 15–18.

34. Barabash O. O Do pytannia pro perelik prav chetvertoho pokolinnia / O. O. Barabash // Derzhavotvorennia ta pravotvorennia v Ukraini: problemy ta perspektyvy rozvytku : mater. III zaoch. nauk.-prakt. konf. (m. Lviv, 11 kvit. 2016 r.). Lviv, 2016. S. 47–51.

35. Barabash O. O Povedinka liudyny ta yii vplyv na yevrointehratsiini protsesy Ukrainy / O. O. Barabash // Vdoskonalennia pravovoho mekhanizmu zakhystu prav i svobod liudyny i hromadianyna v umovakh yevrointehratsii : mater. Mizhnar. konf. (m. Lviv, 28 liut. 2017 r.). Lviv, 2017. S. 33–37.

36. Barabash O. O Pidstavy klasyfikatsii ta vydy pravomirnoi povedinky / O. O. Barabash // Aktualni pytannia ta problemy pravovoho rehuliuвання suspilnykh vidnosyn : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Dnipro, 3–4 berez. 2017 r.). Dnipro, 2017. S. 6–9.

37. Barabash O. O Istoriia rozvytku uiavlen shchodo yavvshcha «pravova povedinka» / O. O. Barabash // Inovacia pravne veda v procese europskej integracie : Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (Sladkovicovo, Slovenska respublika, 10–11 marca 2017 r.). Sladkovicovo, 2017. S. 10–13.

ЗМІСТ

ВСТУП	36
РОЗДІЛ 1 ДЖЕРЕЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА	
ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ	50
1.1 Джерельна основа дослідження юридично значущої поведінки	50
1.2 Методологія дослідження юридично значущої поведінки	66
1.3 Людина (особа) як суб'єкт правової поведінки	92
1.4 Генеза уявлень про юридично значущу поведінку	116
Висновки до розділу 1	140
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ	
ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ	144
2.1 Поняття юридично значущої поведінки	144
2.2 Підходи до видової класифікації юридично значущої поведінки	161
2.3 Чинники, що впливають на юридично значущу поведінку ...	178
Висновки до розділу 2	194
РОЗДІЛ 3 ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРНОЇ МОДЕЛІ	
ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ	196
3.1 Правомірна поведінка та її співвідношення із суміжними правовими явищами	196
3.2 Правомірність як вектор правосвідомості та юридично значущої поведінки	208
3.3 Правопорушення як вид правової поведінки людини	229
3.4 Поняття та види посткримінальної поведінки	236
3.5 Віктимність як властивість, що визначає поведінку	242
3.6 Маргінальна поведінка в контексті порушення соціально-нормативної регуляції	249
3.7 Девіантна та делінквентна поведінка: конструктивні та деструктивні прояви	256

3.8 Поведінка в конфліктних ситуаціях	256
Висновки до розділу 3	271
РОЗДІЛ 4 АКТИВНА ТА ПАСИВНА ФОРМИ	
ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ	276
4.1 Дія як активне відображення форми поведінки людини	276
4.2 Бездіяльність як форма відображення поведінки людини	283
Висновки до розділу 4	292
РОЗДІЛ 5 СПОСОБИ ВПЛИВУ ПРАВА НА	
ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩУ ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ	296
5.1 Стимулювання як мотиваційний чинник позитивної поведінки	296
5.2 Правові засоби впливу на негативну поведінку	330
Висновки до розділу 5	356
ВИСНОВКИ	361
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	374
ДОДАТКИ	423

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На сучасному етапі розвитку суспільства парадигма юридично значущої поведінки відіграє важливу пізнавальну та оцінну роль в концептуалізації механізму правового регулювання та визначенні ефективності впливу права на суспільні відносини у площині динамічного праворозуміння. Динамічність, як ознака політичних, економічних, соціальних змін у суспільному розвитку, охоплює всі без винятку сфери і галузі науки. З метою еволюції права як соціального інституту, який впливає на потреби основної дійової особи – сучасної людини, – декларується потреба масштабної перебудови права і держави, позиціонується черговий етап мегазмін соціальних інститутів, норм та цінностей. Ці зміни відбуваються у площині юридично маркованої поведінки людини (особи). Масові заворушення, поява нових рухів, перешкоди в соціальній сфері, зміна ідентичності громадян позначаються на поведінці, яка все ще деякою мірою тяжіє до усталених системних традицій. Людина вже не постає в руслі марксистських ідей як біосоціальна істота. Реалії буття доводять наявність складного амбівалентного феномена людини, її тілесно-душевно-духовної людської сутності.

Природа юридично значущої поведінки має соціальне коріння, впливає із суспільної суті людини. У такій поведінці реалізується свобода людського спілкування, задоволення різноманітних інтересів особи. Соціальна роль юридично значущої поведінки визначається її джерелами та призначенням, а також наслідками для суспільства і конкретної людини. Зокрема, правомірна поведінка є корисною для розвитку суспільних відносин, у ній виражаються воля та інтереси більшості. Ця поведінка сприяє гармонійному розвитку людини. Саме тому правомірна поведінка здійснюється переважно на підставі правових норм, що сприяє досягненню цілей, які стоять перед самими учасниками суспільних відносин. Відповідно, соціальна роль поведінки людини тісно

пов'язана із соціальною роллю самого права.

Місце людини в суспільстві обумовлене її ставленням до права, до соціально-правової дійсності, що, безумовно, залежить від рівня правосвідомості. Таке ставлення може виражатися і вербально, і практично. Вербальне вираження передбачає різноманітні висловлювання, судження й оцінки, які дають уявлення про внутрішній психічний стан людини. Практична форма вираження ставлення людини до права передбачає вже певні дії. Характер цих дій визначається правомірними чи протиправними проступками, а також діями чи бездіяльністю. Саме такі кардинальні відмінності, які лежать в основі форм поведінки людини (правомірної та протиправної), потребують спеціального розгляду проблеми юридично значущої поведінки в цілому.

Зазначене зумовлює необхідність пошуку нових правових підходів до формування парадигми поведінки у праві. Це пов'язано насамперед з недостатньою розробкою відповідних правових інструментів і механізмів, що сприяють реалізації Конституції України, особливо щодо захисту прав і свобод людини, які проголошено найвищою цінністю, а їх визнання, дотримання та захист є головним обов'язком держави. Саме в такому значенні юридично значуща поведінка, зокрема правомірна, являє собою соціально корисну діяльність, спрямовану на забезпечення суспільних інтересів, цінностей та цілей. У цьому і проявляється актуальність проблеми юридично значущої поведінки у вирішенні основних питань теорії та практики правового регулювання.

Основою дисертації послугував теоретико-методологічний потенціал праць вітчизняних і зарубіжних учених-юристів, теоретиків і філософів права різних періодів становлення теоретико-правової думки.

Термін «юридично значуща поведінка» у вітчизняній науковій літературі з'явився порівняно недавно, хоча саме правова поведінка як реально наявне явище вивчається юридичною наукою впродовж багатьох десятиліть. Водночас потрібно констатувати, що дослідження

питань юридично значущої поведінки ведеться переважно у площині аналізу основних її різновидів: правомірної та неправомірної поведінки.

Серед перших робіт, у яких обґрунтовано актуальність та необхідність вивчення юридично значущої поведінки, варто назвати праці І. Самошенка, Е. А. Лукашевої, які були опубліковані ще в 1967–1971 рр. Починаючи з 1968 р. проблема правомірної поведінки, правопорушення та юридичної відповідальності висвітлюється в навчальних посібниках з теорії держави і права, а пізніше – і в навчальних програмах із зазначеної дисципліни.

Найактивніше дослідження цієї проблематики здійснювали в період з 1976-го по 1985-й. Власне тоді з'явилися перші статті К. Вовпенко, Р. Жеругова, В. Кудрявцева, В. Лазарева, Л. Чулюкіна та інших, у яких правомірна поведінка стала предметом спеціального наукового аналізу; захищені перші дисертації: докторська – В. Оксамитного, кандидатські – Є. Нурпейсова, Н. Швидак; опубліковані монографії Е. Нурпейсова і В. Оксамитного.

Різні аспекти правомірної поведінки розкрито також у дослідженнях М. Александрова, С. Алексєєва, В. Бабаєва, С. Братуся, А. Венгерова, В. Горшеньова, С. Зивса, Д. Керімова, О. Лейста, А. Міцкевича, Б. Назарова, В. Перевалова, А. Піголкіна, Т. Радько, В. Сирих, Р. Халфіної, А. Черданцева та ін.

Що ж стосується загальних питань юридично значущої поведінки на теренах нашої держави, то їх, на жаль, вивчають ще порівняно слабо. Проте варто наголосити на значному доробку з означеної проблеми сучасних вітчизняних учених, серед яких виокремимо ідеї С. Башук, С. Бобровник, Є. Гіди, А. Гончарука, Г. Зубка, С. Капітанської, Ю. Козенко, О. Костенка, А. Крижанівського, В. Лемака, А. Лещенко, Л. Макаренко, Ю. Оборотова, Н. Оніщенко, О. Парути, Н. Пархоменко, О. Петришина, Л. Петрової, Т. Подорожної, І. Полонки, Т. Полянського, П. Рабіновича, В. Россіхіна, Г. Свириденко, О. Серьогіна, О. Скакун,

Т. Тарахонич, О. Ткалі, Ю. Шемшученка та ін.

Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини, соціоприродні причини формування асоціальної поведінки особи та основні аспекти становлення людини як особистості у філософсько-правовому вимірі вивчали такі вчені, як О. Балинська, Т. Гарасимів, О. Омельчук, О. Стівба, А. Токарська та ін.

Доктринальні ідеї юридично значущої поведінки на рівні правомірної і протиправної сформовані також представниками юридичної школи Києво-Могилянської академії та Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого професорами М. Козюброю та С. Погребняком, а також О. Цельєвим та Ю. Матвєєвою. У трактуванні провідних учених дії і вчинки людей, доступні зовнішньому сприйняттю та оцінці з погляду їх корисності або, навпаки, шкідливості для суспільства, охоплюються поняттям «соціально значуща поведінка». Проте найбільш наближену до заявленої теми проблему досліджував А. Шульга. Йдеться про особу як суб'єкт правомірної поведінки в загальнотеоретичному дослідженні. Це поглиблює процеси пізнання про особу як суб'єкт правомірної поведінки щодо розуміння його «суб'єктивної сторони», спеціально-юридичних ознак правомірної поведінки, що мають прикладне значення для її юридичної кваліфікації, а також для розрізнення права і закону, мотивації поведінки, змісту правосвідомості особи як суб'єкта поведінки.

Зазначених питань також торкаються європейські та західні вчені в контексті дослідження проблем забезпечення прав людини, дотримання законності та правопорядку в суспільстві. Це, зокрема, напрацювання таких авторів, як Е. Толмен, Л. Фрідмен, Дж. Уотсон, Б. Скіннер, Р. Керк, М. Шелер та ін.

Відаючи належне досягнутому у дослідженні проблем юридично значущої поведінки людини, доводиться констатувати, що недостатньо розробленими досі є питання юридично значущих дій та бездіяльності як

форми транзитивної поведінки, відсутній аналіз їхнього взаємозв'язку, взаємозумовленості і взаємозалежності у площині дискретності права. З огляду на це, на порядок денний поставлено питання комплексного аналізу загальнотеоретичних питань щодо характеристики природи, поняття й ознак юридично значущої поведінки, визначення в контексті транзитивності її місця в системі соціальної життєдіяльності людини через виявлення темпорально-просторових особливостей, а також співвідношення правомірної і неправомірної поведінки, дії та бездіяльності.

Складність проблематики певною мірою нівелює цінність лише загальнотеоретичного аналізу юридично значущої поведінки. Методологічний плюралізм сприяє більш повному і всебічному дослідженню цього феномену. Відтак важливою умовою розвитку вітчизняної теорії права є комплексний аналіз теорії і практики юридично значущої поведінки. З уваги на це, проблематику означеної поведінки можна розглядати не тільки в контексті теорії права, але й філософії, соціології та юридичної психології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах планових науково-дослідних тем у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2014–2018 роки, затвердженими постановою Президії НАН України від 20.12.2013 № 179, а також безпосередньо пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теорії та філософії права Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розробка цілісної концепції юридично значущої поведінки, визначення в контексті транзитивності її місця в системі соціальної життєдіяльності людини через виявлення темпорально-просторових особливостей, а також співвідношення правомірної і неправомірної поведінки, дії та бездіяльності.

Для досягнення зазначеної мети передбачено вирішення таких завдань:

- обґрунтувати належний методологічний інструментарій для об'єктивного дослідження окресленої проблеми;
- узагальнити еволюцію наукової думки та систематизувати концептуальні підходи до розуміння юридично значущої поведінки;
- сформулювати на основі сучасного напряму праворозуміння – динамічного – концептуалізації людини як суб'єкта правової поведінки;
- розкрити авторське поняття юридично значущої поведінки у порівнянні з наявними в загальній теорії права;
- обґрунтувати підходи до видової класифікації юридично значущої поведінки;
- виявити чинники, що впливають на юридично значущу поведінку;
- обґрунтувати правомірну поведінку в контексті її співвідношення із суміжними правовими явищами;
- дати оцінку правомірності як вектора правосвідомості та юридично значущої поведінки;
- розглянути правопорушення як вид правової поведінки;
- охарактеризувати поняття і види посткримінальної поведінки;
- обґрунтувати віктимність як властивість, що визначає поведінку людини;
- розкрити особливості маргінальної поведінки в контексті порушення соціально-нормативної регуляції;
- обґрунтувати конструктивні та деструктивні прояви девіантної і делінквентної поведінки;
- виявити особливості поведінки в конфліктних ситуаціях;
- розглянути дію та бездіяльність як відображення форм поведінки людини;
- обґрунтувати стимулювання як мотиваційний чинник позитивної поведінки;
- визначити правові засоби впливу на негативну поведінку.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, в яких формується і функціонує юридично значуща поведінка, дія і бездіяльність як форми її вияву.

Предметом дослідження є загальнотеоретична характеристика юридично значущої поведінки.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є система філософсько-світоглядних підходів, принципів, загальнонаукових і спеціальнонаукових методів, які забезпечили об'єктивний аналіз предмета дослідження.

За основу наукового пошуку взято ідеї Л. Петрової (трактування людини), О. Балинської (семіотичний підхід до розуміння правової сутності людини, вербально-біхевіористська рефлексія), Л. Матвєєвої (транзитивність права).

Розгляд юридично значущої поведінки передбачає застосування таких методів як: *діалектичний* (сприяв здійсненню аналізу різних поглядів у дослідженні правомірної і протиправної поведінки як явищ, що перебувають у постійному динамічному розвитку – розділ 3); *герменевтичний* (застосовано для формулювання дефініції юридично значущої поведінки та її тлумачення – підрозділ 2.1); *аксіологічний* (дав змогу з'ясувати соціологічно-ціннісні орієнтири сучасного права, що виражаються в його необхідності, дієвості та досягненні позитивного результату – підрозділ 2.3); *антропологічний* (допоміг розглянути людину як суб'єкт правової поведінки – підрозділ 1.3); *системний* (сприяв розгляду активної й пасивної форми юридично значущої поведінки – розділ 4); *функціональний* (дав змогу розглянути способи впливу права на юридично значущу поведінку – підрозділи 5.1, 5.2); темпорально-просторовий підхід як основа транзитивності (відтворює зміни у праві, пов'язані її часовими та просторовими (глобалізаційними) змінами (підрозділи 1.1–1.3, 3.1, 3.3).

Крім цього, використано такі *загальнонаукові методи*: *логічний* (зокрема, прийоми аналізу і синтезу, індукції та дедукції – підрозділи 2.1, 3.1, 3.3, 3.6, 3.7); *історичний* (дозволив вивчити характерні ознаки генези уявлень про

юридично значущу поведінку – підрозділ 1.4), а також *спеціальні методи*, зокрема *соціологічний, порівняльно-правовий, психологічний, формально-юридичний*.

Основні висновки, положення та результати наукового дослідження ґрунтуються на аналізі Конституції України та чинного законодавства України, юридичної наукової літератури та аналітичних матеріалів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що за характером і змістом розглянутих питань дисертація є першим комплексним теоретичним дослідженням, яке дало змогу сформувавши цілісну концепцію юридично значущої поведінки, визначити в контексті транзитивності її місця в системі соціальної життєдіяльності людини через виявлення темпорально-просторових особливостей, а також співвідношення правомірної і неправомірної поведінки, дії та бездіяльності. У зв'язку з цим сформульовано низку нових теоретичних висновків і пропозицій, зокрема:

уперше:

– з позицій загальної теорії права проведено комплексний аналіз основних аспектів юридично значущої поведінки як особливого різновиду правової діяльності суб'єктів права. У площині верховенства права сформульовано юридичні, психологічні та соціальні ознаки саме юридично значущої поведінки, а не правової як це має місце в юридичних джерелах;

– зроблено висновок, що при визначенні видів юридично значущої поведінки мають значення не лише норми права, які її регламентують, але й рішення суб'єктів правозастосування, насамперед судів;

– аргументовано можливість зарахування маргінальної поведінки до правомірної, адже в основному маргінали у своїй діяльності дотримуються законодавства, проте з певних, «своїх» мотивів;

– з'ясовано, що юридично значуща бездіяльність з'являється тоді, коли суб'єкт має можливість діяти, але відмовляється від такої дії, тобто утримується від вчинення будь-яких дій. У цьому сенсі бездіяльність більш статична, якщо порівнювати з дією. Але вона може перетворюватися на дію;

– доведено, що правомірність як конфігурація правосвідомості і юридично значущої поведінки вибудовується на характеристиці законності та правопорядку. Будучи зумовлені потребами упорядкованого розвитку правових відносин, вимоги законності зорієнтовані на забезпечення правомірного характеру поведінки всіх суб'єктів і, отже, несуть у собі конкретну програму людської діяльності та спілкування в соціально-правовому середовищі. Зміст цієї програми полягає в забезпеченні точної відповідності поведінки всіх суб'єктів правовим приписам і формуванні критеріїв законного та незаконного у сфері права;

– запропоновано з метою зниження віктимності та проявів віктимної поведінки використовувати термін «віктимологічне запобігання», що являє собою діяльність різних органів, установ та організацій, яка спрямована на нейтралізацію, а по змозі і ліквідацію чинників, що формують віктимну поведінку, а також захист громадян від злочинних посягань шляхом зниження особистісної, рольової, соціальної або статусної віктимності. Зміст віктимологічного запобігання – запобігти можливості опинитися в ролі жертви злочину;

– наголошено, що при оцінці поведінки (як правомірної так і неправомірної) важливе значення мають не лише фактичні обставини такої поведінки, але й процесуальні аспекти. Дане твердження пов'язане з належністю та допустимістю доказів;

удосконалено положення щодо:

– дефініції юридично значущої поведінки людини (особи) в умовах світових і вітчизняних політичних, воєнних, економічних, соціальних змін з метою уточнення, доповнення соціально значущої (позитивної чи негативної), свідомо-вольової поведінки (окремих індивідів, колективів або груп людей), яка виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, має бути врегульована (передбачена) нормами права, підконтрольна державі та спричиняти юридичні наслідки;

- концептуальних підходів до розуміння людини як суб'єкта правової поведінки;
- методології дослідження юридично значущої поведінки;
- співвідношення правомірної поведінки із суміжними правовими явищами;
- чинників, які впливають на юридично значущу поведінку;
- видової характеристики посткримінальної поведінки;
- класифікації правових засобів впливу на негативну поведінку;
- критеріїв стимулювання як мотиваційного чинника позитивної поведінки;
- розуміння особливостей поведінки в конфліктних ситуаціях;
- набули подальшого розвитку положення щодо:***
- правової характеристики маргінальної поведінки в контексті порушення соціально-нормативної регуляції;
- правомірності як вектору правосвідомості та юридично значущої поведінки;
- правомірної мотивації поведінки як сукупності внутрішньо організованих правових засобів за допомогою яких забезпечується реалізація відповідних правових відносин;
- тлумачення дії як активного відображення форми поведінки людини;
- диференціації поведінки людини на позитивну, юридично байдужу та негативну;
- бездіяльності як форми відображення поведінки людини;
- конструктивних та деструктивних проявів девіантної і делінквентної поведінки;
- віктимності як властивості, що визначає поведінку людини;
- цілей правового заохочення, які полягають у: стимулюванні подальшої правомірної поведінки; в орієнтуванні учасників суспільних відносин на здійснення сумлінних вчинків; взаємовигідність правового заохочення;

– правомірної діяльності держави в контексті інституту юридичної відповідальності.

Практичне значення отриманих результатів. Сформульовані у дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані: у науково-дослідній роботі – для вирішення теоретико-правових проблем юридично значущої поведінки; у процесі правотворчості – для розвитку галузевого законодавства з питань зміцнення правового порядку; у правозастосуванні – для вдосконалення практики реалізації норм права; у навчальному процесі – для підготовки навчально-методичної літератури з дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Соціологія права», «Юридична конфліктологія», а також надання допомоги студентам у самостійній роботі з відповідних навчальних курсів; у просвітницькій роботі – для підвищення рівня правової культури та правосвідомості населення.

Практична цінність результатів дисертаційного дослідження для правотворчої та правозастосовної роботи підтверджена Головним управлінням Національної поліції у Львівській області (акт про впровадження № 3015/13/06-2017 від 20.11.2017 р.).

Результати дисертаційного дослідження впроваджено у навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» (акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження № 67-01-1818 від 15.11.2016 р.).

Особистий внесок здобувача. Викладені у дисертації висновки й положення, що становлять її новизну, розроблені авторкою особисто. Для аргументації окремих положень роботи використовувалися праці інших учених, на які обов'язково зроблено посилання. Наукові ідеї та розробки, що належить авторам праць, опублікованих у співавторстві з дисертантом, у дисертації не використовувалися.

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення і результати дисертаційної роботи обговорювалися на науково-методичних семінарах та засіданнях кафедри теорії та філософії права Інституту права та психології

НУ «Львівська політехніка», а також доповідалися автором на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях. Серед них: I Міжнародна науково-практична конференція «Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення» (м. Київ, 25–26 квітня 2013 р., тези опубліковано); I Міжнародна конференція молодих вчених LPS-2013 «Право та психологія» (м. Львів, 21–23 листопада 2013 р., тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпропетровськ, 7–8 березня 2014 р., тези опубліковано); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави» (м. Львів, 21 травня 2014 р., тези опубліковано); II заочна науково-практична конференція «Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку» (м. Львів, 16 квітня 2015 р., тези опубліковано); IV Всеукраїнська науково-практична конференція «Priority a strategie pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy» (Sladkovicovo, Slovenska republika, 28–29 oktobra 2016 r., тези опубліковано); науково-практична конференція «ІТ-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні» (м. Львів, 18 листопада 2016 р., тези опубліковано); науково-практична конференція «Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції» (м. Львів, 8–9 лютого 2016 р., тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини» (м. Запоріжжя, 23–24 грудня 2016 р., тези опубліковано); Scientific and pedagogical internship «Innovative Educational Technologies: European Union Experience and ITS Implementation to the Training of Lawyers» (Sladkovicovo, Slovak Republik, 26–28 December 2016 r., тези опубліковано); Міжнародна конференція «Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції» (м. Львів, 28 лютого 2017 р., тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Правове забезпечення політики держави на сучасному етапі її розвитку» (м. Харків, 3–

4 березня 2017 р., тези опубліковано); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин» (м. Дніпро, 3–4 березня 2017 р., тези опубліковано); Всеукраїнська науково-практична конференція «Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави» (м. Одеса, 3–4 березня 2017 р., тези опубліковано); Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia «Inovacia pravne veda v procese europskej integracie» (Sladkovicovo, Slovenska republika, 10–11 marca 2017 r., тези опубліковано).

Публікації. Основний зміст дисертації викладено у 37 наукових працях, зокрема в одній індивідуальній монографії, 22 статтях, що опубліковані у фахових виданнях України, наукових періодичних виданнях інших держав та наукових періодичних вітчизняних виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз даних «Web of Science», «Index Copernicus» та «Scopus», у 14 тезах доповідей на конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'ятих розділів, дев'ятнадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 430 сторінок, з них 388 – основний текст, 49 (608 найменувань) – список використаних джерел, 9 – додатки.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА

ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1 Джерельна основа дослідження юридично значущої поведінки

Виразником поведінки людини є соціальна значущість її наслідків та відповідність соціальним нормам. Юридично значущою є поведінка людини, яка відповідає нормам права та має позитивні або негативні юридичні наслідки.

Аналіз та характеристика теорії юридично значущої поведінки людини вибудовується на емпіричному матеріалі: загальній теорії права, філософії права, соціальній філософії, адміністративному, кримінальному та цивільному праві щодо аналізованої тематики.

До окресленої актуалізованої проблематики належать праці: О. Балинської, М. Козюбри, С. Погребняка, Т. Подорожної, В. Россіхіна, Г. Свириденко, І. Полонки, А. Шульги та ін., а також дослідження Н. Тюріної, О. Ткалі, Р. Сабітова, О. Данильченко, А. Малько, О. Омельчука, А. Токарської та ін.

Сучасне динамічне праворозуміння представлене змістовною працею доктора юридичних наук А. Шульги, яка поглиблює процеси пізнання про особу як суб'єкт правомірної поведінки щодо розуміння його «суб'єктивної сторони», спеціально-юридичних ознак правомірної поведінки, що мають прикладне значення для її юридичної кваліфікації, а також для розрізнення права і закону, мотивації поведінки, змісту правосвідомості особи як суб'єкта поведінки.

Запропонований автором дослідження денотат (значення) юридично значущої поведінки особи ґрунтується на її розумінні як передбаченої «нормами (принципами) права дії (бездіяльності), що має соціальне значення (позитивне, негативне), є проявом певного стану (нормального,

проміжного, патологічного) інтелектуальної і емоційно-вольової сфери психічної діяльності людини, може бути предметом правової кваліфікації (юридичної оцінки) для визначення її відповідності або невідповідності вимогам норм (принципів) права, вирішення питання про її правові наслідки (позитивні, негативні) [583, с. 10].

При всій всеохопності дефініції авторська концепція не відображає того, що так чи інакше притаманне юридично значущій поведінці. Йдеться про регламентацію її охоронними та заохочувальними нормами.

Для юридично значущої поведінки важливі не тільки норми права, але й рішення суб'єктів правозастосування, насамперед – судів.

Новаторським в роботі А. Шульги постає авторське визначення поняття «обхід закону» як навмисного правомірного зловживання правом, скероване на використання недоліків законодавства, легальне отримання (збереження) певного блага (матеріального не матеріального), унеможливлення юридичної відповідальності. Автор вводить диференціювання понять і явищ «обхід закону» і «порушення закону з урахуванням закону», що видається дещо заангажованим на наукотворчість, як і поняття «презумпції свободи волі особи» через їхню семантичну надмірність.

Позитивною особливістю концепції А. Шульги є її увиразнення характеристикою основних видів складу правомірної поведінки (для правової кваліфікації) – «усіченим складом» і «повним складом», а також виведення співвідношення категорій «суб'єкт правомірної поведінки» і «суб'єкт правових наслідків (позитивних) правомірної поведінки»; «суб'єкт протиправної поведінки» і «суб'єкт правових наслідків (негативних) протиправної поведінки» [583, с. 11].

До певної міри наявність оцінних конотацій вбачається у запропонованні А. Шульгою термінологічних словосполучень, що мають особливе значення для розрізнення понять в юридично значущій

поведінці. Йдеться про «події з вадою волі» і «дії з вадою сприйняття дійсності», що, на нашу думку, сформовано як дещо логічно розмиті й абстрактно сформульовані значення. Встановлення «вади волі» і «вади сприйняття» може бути покваліфіковано із надмірною суб'єктивністю оцінок, а відтак ці елементи юридично значущої поведінки вказують як на глибинну структуру ознак юридично значущої поведінки, так і на потребу розвитку досліджень на цю тему.

Особливо видається потрібною для наукового дискурсу дескрипція психологічного трактування правосвідомісної складової в поведінці людини.

Важливим є новаційний авторський підхід, який А. Шульга використовує не за традиційною класифікацією, а на основі мета психологічних висновків. Він покладає в основу цілком переконливу структуру свідомості – правову свідомість і правову підсвідомість, охоплюючи усвідомлюване і неусвідомлюване. А це означає, що перспективи проникнення у вади волі є питанням складним, однак, вочевидь, перспективним.

Доктринальні ідеї щодо визначення поняття, ознак, видів юридично значущої поведінки на рівні правомірної та протиправної сформовані представниками юридичної школи Києво-Могилянської академії та Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого професорами М. Козюброю та С. Погребняком, а також О. Цельєвим та Ю. Матвєєвою. У трактуванні провідних учених «дії і вчинки людей, доступні зовнішньому сприйняттю та оцінці з точки зору їх корисності, або, навпаки, шкідливості для суспільства, охоплюються поняттям «соціально значущої поведінки». А набуває вона юридичної значущості лише у разі уможливлення її оцінки з погляду «вимог правових норм». Справедливою увагою уточнено впливи норм права, які функціонують предметно і цілеспрямовано тільки на вольові дії особи, контрольовані свідомістю людини. У випадку відсутності свідомого контролю дій

припис норми не може бути нею реалізований. Лише через норми права, на думку згаданих дослідників, на основі їх формально-обов'язкових критеріїв можна встановити відповідність або невідповідність нормам права поведінки людини (особи). Незаперечною є теза вчених, що рекультивує сказане: у випадку відповідності поведінки нормам права юридично значуща поведінка набуває правомірності, у випадку наявності «негативних юридичних наслідків» – юридична значущість полягатиме у протиправності [242, с. 285].

Звісно, що і наступна ідея авторів викликає ствердне сприйняття, оскільки до характерних ознак, які увиразнюють тлумачення юридично значущої поведінки як «поведінки, яка формально не суперечить, проте і не відповідає нормі права» [242, с. 286].

Така поведінка набуває свідомої реалізації на шкоду інтересам інших осіб, що розцінюється як результат зловживання правом. Пояснення правомірної поведінки обґрунтовується дослідниками через відомий принцип «дозволено все, що не заборонено законом».

Як ключове визначення, автори пропонують трактування юридично значущої поведінки як «соціальної поведінки особи, яка може бути оцінена з точки зору вимог правових норм та може мати певні юридичні наслідки» [242, с. 286].

Характеристика юридично значущої поведінки, на нашу думку, стисло формулює суть предмета вивчення, однак зі змістом конотаційної ймовірності «може бути оцінена...», а «може не бути»? – постає питання. Тобто, повертаємося до твердження, яке ми вже коментували як зловживання правом. Таким є «герменевтичне коло» прочитання семантики юридично значущої поведінки.

Так, М. Козюбра наводить такі ознаки правомірної поведінки:

- перебування під контролем свідомості і волі особи;

соціальна корисність з точки зору інтересів особи, суспільства і держави;

- здатність спричиняти юридичні наслідки, виступаючи у ролі юридичного факту, впливати на виникнення, зміну або припинення правовідносин;

- здатність підлягати юридичній оцінці (правовій кваліфікації) для визначення її відповідності, невідповідності нормам права [242, с. 44].

Позитивною особливістю характеристики правомірної поведінки вченими є заувага на тому, що внутрішньо свідоме ставлення особи до реалізації правомірної поведінки диференційоване на принципову, звичайну, конформістську і маргінальну [242, с. 286].

Також привертає увагу поділ юридично значущої поведінки на протиправну, якій притаманні такі ознаки: шкодить інтересам особи, суспільства, держави; викликає негативні юридичні наслідки, породжуючи правоохоронні правовідносини; підлягає юридичній оцінці (правовій кваліфікації) для визначення можливості притягнення особи до юридичної відповідальності. Протиправна – це така поведінка, яка засвідчує соціально небезпечні наслідки, свідоме чи несвідоме її здійснення. Види вини такі: це 1) правопорушення, 2) об'єктивно протиправна поведінка, 3) зловживання правом [242, с. 287].

Дослідження Т. Гарасиміва щодо природних та соціальних детермінант формування девіантної поведінки людини визначає основні аспекти становлення людини як особистості у філософсько-правовому вимірі. Девіантність проаналізовано як одну із форм розвитку складноорганізованих систем. Автор обґрунтовує соціоприродні причини формування асоціальної поведінки особи, довівши, що злочинність є крайнім виявом девіантної поведінки людини. Дослідник розглядає природні та соціальні детермінанти формування поведінки людини як причини неправової та неправомірної діяльності особи та вказує на шляхи їхнього подолання [115, с. 84]. Однак, поза увагою автора залишилися загальнотеоретичні аспекти розвитку права, в контексті якого в сучасних умовах і визріває цілком інше правове поле,

яке формує дещо інші суспільно-політичні пріоритети та цінності. Ті пріоритети та цінності сутнісно міняють змістові якості поведінки. Йдеться про геостратегічну ситуацію в державі, яка досягає критичної точки кризових зламів.

Дослідниця Н. Тюріна обрала за об'єкт свого аналізу поняття правомірної поведінки, об'єктивної необхідності правомірної поведінки, здійснивши юридичну кваліфікацію цього виду поведінки. Авторський опис стосується видів та мотивів правомірної поведінки [518, с. 76], сформованої на ґрунті суспільних світоглядних і моральних ідей. Такий аналіз, звісно, скоригований основною метою роботи, а відтак юридично значуща поведінка як така не перебувала в центрі уваги дослідниці.

Увагу іншого автора О. В. Ткалі привернули загальнотеоретичні питання щодо характеристики сутності та змісту адміністративно-правового впливу на поведінку осіб, його сутнісних ознак. Методологічно закономірно в поле зору потрапляє поняття адміністративного примусу, аналіз наукових поглядів вітчизняних та зарубіжних науковців. Такий аналіз дозволяє сформулювати основні ознаки адміністративного примусу, поняття та характер адміністративно-правових заходів адміністративно-правового примусу. Автор акцентує увагу на важливості забезпечення балансу інтересів особи, суспільства і держави. Це специфічна дія права на адміністративно-правові відносини, що не позбавлена активного та пасивного характеру, правових, психологічних, ідеологічних, моральних та інших засобів, що здійснюються спеціально уповноваженими суб'єктами владних повноважень [510, с. 425].

Автор екстраполює такий адміністративно-правовий вплив через адміністративний примус. Однак дефініція адміністративного примусу в нормативно-правових актах не закріплена. Це зумовило різноманіття підходів та поглядів вчених щодо розуміння цієї категорії. Однозначним

є висловлене переконання, що практичною складовою адміністративно-правового примусу є сукупність його заходів, які співвідносяться з ним як частина і ціле. Така методологічна засада зумовлена порядком здійснення, оскільки такі заходи застосовуються в односторонньому порядку лише в передбачених правовими нормами випадках, спеціально уповноваженими суб'єктами. На думку дослідниці, заходи адміністративного примусу слід розуміти як систему державно-владних прийомів та способів здійснення адміністративно-правового впливу [510, с. 428]. О. В. Ткаля зазначає, що на сьогодні система заходів адміністративно-правового примусу є досить розгалуженою. Тому існують різноманітні точки зору щодо їх класифікації. Найбільш обґрунтованим та виправданим у диференціації є їхній розподіл (залежно від мети) на адміністративно-попереджувальні заходи, заходи адміністративного припинення та адміністративну відповідальність [510, с. 430]. Хоча автор досягає поставленої мети, однак не виходить за межі вузько сформованої проблематики, яка не дає йому можливості бачити поведінкові ідеї ширше.

Дещо розширюючи свої наукові позиції, цікавішим стає предмет дослідження Р. Сабітова.

Дослідник, вивчаючи теорію кримінально-правового регулювання поведінки особи після вчинення нею злочину і винесення їй вироку, зосереджується на теоретичних проблемах вчення про посткримінальну поведінку. Центральне місце у його аналізі займають проблеми кримінально-правового регулювання посткримінальної поведінки, які стосуються предмета, методів, механізмів, нормативної основи, кримінально-правових відносин та відповідальності. Водночас Р. А. Сабітов пішов далі, він проаналізував ознаки різновидів посткримінальної поведінки та наслідки посткримінальних заохочень і примусу [456, с. 19]. Саме ці підходи становлять особливий інтерес з огляду на концептуалізацію юридично значущої поведінки, яка може

набути повноти свого аналізу лише із урахуванням такої праксеологічної дескрипції (опису) кореляції посткримінальної поведінки, що зосереджується як на примусі, так і на заохоченні. Автор належно сформував свою локалізовану часткову наукову ідею, не вийшовши за рамки поставленої мети.

Подібну дедукцію запропонував ще один дослідник.

О. В. Данильченко, вивчаючи правомірний вплив на неправомірну поведінку учасників цивільних правовідносин, розглядає особливості правових наслідків порушення суб'єктивного права, також, попередження неправомірної поведінки, способи впливу на неправомірну поведінку учасника цивільних правовідносин: засоби оперативного впливу, самозахисту, впливи на основі цивільно-правової відповідальності. Зрозумілою є авторська позиція щодо цивільного права, як права приватного, що передбачає можливість правомірного корелювання неправомірної поведінки учасників цивільних правовідносин як з боку самих суб'єктів правовідносин, так і з боку держави. Цей вплив спричинений необхідністю попередження, і припинення злочинних дій, що порушують суб'єктивні права й інтереси учасників майнових та особистих немайнових відносин, з метою відновлення цих прав, а в разі такої неможливості – встановлення, компенсації завданої шкоди [145, с. 550-551].

Суб'єкти цивільних правовідносин самостійні у виборі способу впливу на неправомірну поведінку особи. Такі впливи є і способами захисту права, яке порушено, або є реальна загроза його порушення. Обираючи спосіб впливу, особа самостійно оцінює всі переваги того чи іншого способу захисту свого порушеного права, керуючись загальним принципом добросовісності, справедливості і розумності. Способи впливу на порушника, який належно не виконує свого обов'язку, знаходять своє відображення в нормах цивільного законодавства, у договорі або рішенні суду. Якщо особа обрала

судовий захист порушеного права чи законного інтересу, то декларуємо поєднання норм матеріального і процесуального права; якщо особа вдалася до самозахисту, та, на думку автора, в такому випадку вступають в силу норми матеріального права, що регулюють реалізацію суб'єктивного цивільного права. Запобігти неправомірній поведінці учасників зобов'язальних відносин покликаний, на думку дослідника, розроблений цивілістичною наукою і закріплений у нормах цивільного права інститут забезпечення виконання зобов'язань. Видами забезпечення зобов'язань дослідник справедливо називає: неустойку, поруку, гарантію, завдаток, заставу, що мають, з одного боку, стимулювати боржника до належної поведінки, з іншого – надавати впевненості кредиторів, що він отримає певне задоволення своїх інтересів у разі неналежної поведінки боржника [145, с. 550-552].

Слушним є авторський висновок щодо вибору способу впливу, а через це і способу захисту порушеного цивільного права чи інтересу, який залежить від характеру правовідносин [145, с. 535].

Якщо розглядати юридично значущу поведінку в повному її вияві, то не можна оминати проблеми стимулів і обмежень, наявних у праві. Саме на цих питаннях зосереджує свою увагу А. В. Малько. Аналізу піддані місце і роль стимулів та обмежень у правовому регулюванні сучасних суспільних відносин, їхня сутність, види, функції і взаємозв'язок. Такий підхід дав можливість авторові на розгляд механізму дії правових стимулів та правових обмежень, їх ефективність, а також особливості правового стимулювання та правового обмеження в умовах формування громадянського суспільства і демократичної правової держави [318, с. 124]. Теоретико-інформаційний аналіз набув би ще більшої ґрунтовності, якби він був спрямований на ціннісну його складову для поведінки людини.

Більш ґрунтовний, однак філософсько-правовий підхід застосовує

в аналізі поведінки людини професор О. М. Омельчук. Крізь призму положення історії формування та розвитку вчений розкриває генезу концепції поведінки людини. Робить він це у площині лінійного підходу через характеристику послідовності етапів історичного розвитку, які зумовлюються об'єктивними законами та умовами суспільного розвитку концепції поведінки людини, а також соціальними цінностями та особистісними цінностями людини. Автор формує визначення, відповідно до якого поведінка людини – це «зовнішньооб'єктивований вияв особистісних цінностей людини, які ґрунтуються на домінуючих у суспільстві соціальних цінностях та інтеріоризовані людиною у процесі соціалізації». Чітко структуризована авторська дефініція, згідно з якою правова поведінка людини – це зовнішньооб'єктивований вияв особистісних цінностей людини, які ґрунтуються на домінуючих у суспільстві правових цінностях і нормах та забезпечуються державним примусом. Справедливими є історичні характеристики, що поглиблюють класифікацію уявлення про поведінку людини, формують передумови наявного її розуміння як шляху звільнення від карми у філософії Стародавньої Індії. Поглибленою авторською характеристикою вирізняється систематизація філософсько-правових поглядів на антропоцентризм та його роль для розуміння поведінки людини в українській філософії епохи Відродження. Змістовним наповненням в описі вирізняються наукові ідеї щодо поведінки людини через поєднання віри і розуму у філософії Середньовіччя [374, с. 362]. Така концептуалізація наукової поведінкової позиції доречно рекультивує розгляд основної авторської ідеї, однак не проливає світло на юридично вартісну модель поведінки.

На вироблення дослідницьких підходів у розкритті нашої доктрини накладають відбиток й інші ідеї учених.

Так, на думку Г. Свириденко, правомірна поведінка є сполучною ланкою між правовою нормою і тим соціальним ефектом, на досягнення

якого розрахована дана норма. Вона – результат здійснення в житті вимог режиму законності [462, с. 64].

На думку О. Титової, правомірна поведінка за правом може слугувати визначенням позитивної юридичної відповідальності [507, с. 110]. Л. Макаренко вважає, що конкретні результати правореалізації пов'язані з досягненням мети, яку ставлять перед собою як держава, так і суб'єкти правових відносин. Результати правореалізації – це кінцевий результат правомірної поведінки суб'єктів, який є соціально цінним наслідком правового регулювання [310, с. 128]. Такої самої думки дотримується і Т. Дідич, в розумінні якого реалізація права надає змогу втілити вимоги правових норм у життєдіяльність суспільства, держави та окремих громадян, забезпечує втілення вимог правових норм виключно у правомірній поведінці суб'єктів права [155, с. 92]. Тобто за слушним зауваженням Т. Подорожної реалізацію норм права, правомірну поведінку неможливо уявити і без реального практичного здійснення вимог законності [412, с. 41].

Близькою за змістовною артикуляцією до теорії юридично значущої поведінки є робота Н. І. Тюріної «Правомірна поведінка як об'єкт юридичного дослідження». Конструктив цієї праці полягає в теоретико-правовому аналізі основного комплексу питань, що стосуються характеристики сутності, поняття й ознак правомірної поведінки, визначення місця і ролі правомірної поведінки в загальній структурі правових діянь. Авторіві вдається всебічно обґрунтувати об'єктивну необхідність правомірної поведінки, спинитися на характеристиці основних етапів, видів та способів її кваліфікації; побудові юридичної конструкції складу правомірного вчинку; виявленні взаємозв'язків правомірної діяльності, правосвідомості та правопорядку; класифікації правомірних дій; встановленню методів їх стимулювання; та розкриттю процесів і тенденцій, що визначають розвиток правомірної поведінки сьогодні [518, с. 22].

Вказаний спектр питань частково відображає об'єктивні закономірності оцінювання поведінки, яку можна назвати юридично значущою, однак через вибір об'єкта дослідження дещо звужує конструктивне бачення проблеми поведінки людини.

У праці С. А. Капітанської «Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки» увага зосереджена на дослідженні специфічної форми правової поведінки – правомірній бездіяльності, визначено її місце у структурі правової поведінки та в механізмі правового регулювання. Дослідниця приділяє увагу аналізу її природи, ознак, форм прояву та зв'язків з іншими правовими і неправовими явищами. Методологічно виправданими для концептуалізації ідеї є запропоновані підстави класифікації правомірної бездіяльності деяких її видів. Автор визначає шляхи нормативно-правового регулювання правомірної бездіяльності та обґрунтовує їх прикладами такого регулювання із законодавства України. Особливої значущості для дослідження набуває розкриття ролі правомірної бездіяльності у забезпеченні законності й правопорядку та зв'язок правомірної бездіяльності з громадською думкою [208].

Авторські висновки стосуються заходів із забезпечення корисної правомірної бездіяльності у вигляді дотримання заборон, а також щодо запобігання прийнятних проявів правомірної бездіяльності у вигляді невикористання суб'єктивних прав.

Такі ідеї можуть резонувати з нашою класифікацією лише до певної міри, оскільки в дисертації С. А. Капітанської на рівні теоретичних узагальнень та нового вирішення наукового завдання, що полягає в комплексному дослідженні правомірної бездіяльності як форми правової поведінки, сформульовані пропозиції щодо вирішення розглянутих проблем. Йдеться про стимулювання суспільно корисної правомірної бездіяльності у вигляді дотримання заборон, а також про запобігання проявам прийнятної, але небажаної правомірної

бездіяльності у вигляді невикористання прав [208]. Дослідниця бачить такі першочергові заходи реалізації своїх ідей в:

- удосконаленні правового поля (налагодженої системи законодавчого, передусім конституційного, регулюванні суспільних процесів) шляхом виділення юридичних обов'язків громадян і посадових осіб. На думку автора, лише систематичне вивчення громадської думки дозволяє визначити, наскільки життєвими і прогресивними є правила поведінки, що впроваджуються;

- активізації участі особи в підготовці та прийнятті важливих політичних і правових рішень, створенні сприятливих умов для побудови громадянського суспільства, наприклад, створення правового режиму, що сприяє розвитку позитивної активності суб'єктів, для їх ініціативної діяльності у різних сферах. При цьому більш конкретно має розглядатися питання про створення адекватних соціальних і політичних умов, рівних можливостей для кожної людини;

- підвищенні ефективності роботи з правового ви-хо-ван-ня населення, правової свідомості та правової культури, без чого неможливе ані створення правової держави, ані оновлення правової культури українців. Необхідним є також налагодження належної системи правової інформації в державі;

- зміні правозастосовної політики держави в контексті розвитку заохочувального правозастосування [208]. З огляду на це, постає логічне питання про те, чи можна таким обмеженим переліком вичерпати всі засоби впливу на небажану правомірну бездіяльність. Про це мова піде далі.

У поле зору О. Ю. Юрченко потрапили питання віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні. В центрі уваги дослідника – кримінологічна характеристика тяжкої насильницької злочинності в Україні, порівняльна характеристика злочинців і потерпілих від

злочинів зазначеного виду [595, с. 106]. Погоджуємося з позицією О. Юрченко щодо віктимної поведінки потерпілих, яка в багатьох випадках має провокативний характер і впливає на вибір злочинцем насильницького варіанта протиправних дій. Дисертант досліджує поняття віктимності, яка набувається людиною в процесі її життєдіяльності і являє собою симбіоз соціальних, фізичних, психологічних і біологічних властивостей, які уможливають дії щодо цієї особи стати жертвою злочину [595, с. 107].

Для глибокого розуміння віктимологічної ситуації запропоновано авторську типологію жертв умисних вбивств і заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, яка має практичне значення для індивідуальної профілактики цього виду злочинів. Позитив дослідження О. Юрченко полягає у наявності наукового обґрунтування поняття віктимологічного попередження тяжкої насильницької злочинності та проекту віктимологічної програми попередження умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень [595, с. 52]. Однак такі проекти мають спиратися на концепцію новітніх підходів до юридично значущої поведінки, яка й визначає логістику точних наукових проектів.

Усі позиціоновані напрями досліджень містять осяжний спектр ідей, який доповнюють також напрацювання Є. В. Замановської, Ю. А. Клейберга, С. Н. Кожевнікова, В. І. Ковальова, М. М. Фіцули та ін.

Є. В. Змановська та група авторів систематизують сучасні наукові дані з проблем девіантної поведінки особистості та групи. Уніфікація теоретико-методологічного апарату, редукувала комплексний опис основних форм девіацій, психологічні основи корекційно-профілактичної роботи. Поряд із загальноприйнятими підходами автори формують вже оригінальні методи діагностики і корекції девіантної поведінки. Особливу увагу приділено девіаціям у правоохоронному середовищі [188].

Логіка концептуалізації теми юридично значущої поведінки охоплює до певної міри питання мотивів поведінки і діяльності, що належить В. І. Ковальовій. Мотиви діяльності і поведінки людини природно розглядаються в їх зв'язку із суспільними відносинами з позицій системно-ієрархічного підходу. Авторська позиція обґрунтовується мотивами вибору професії, професійною підготовкою і самою професійною діяльністю, а також адаптацією молодого фахівця на виробництві. Цінною є методика дослідження і діагностики мотивів для їх виявлення при професійному відборі [230].

Дещо інший, однак вагомий для теорії юридично значущої поведінки є дискурс із психології девіантної поведінки Ю. Клейберга, яким порушено проблему поведінки людей, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам. Як зазначає автор, в останні роки у зв'язку із загальносистемною кризою суспільства інтерес до проблеми відхилень у поведінці значно зріс, що й зумовило необхідність більш ретельного дослідження причин, форм, динаміки девіантної поведінки, пошуку ефективніших заходів соціального контролю – превентивних, профілактичних, корекційних, реабілітаційних тощо. Це стимулювало помітний розвиток теорії психології девіантної поведінки і необхідність знайомства з її основами ширшого кола фахівців. Проте слід вказати, що порівняно незначний обсяг навчального видання не дозволяє докладно викласти всі питання теорії та історії девіантної поведінки, описати різні його форми, досить повно представити його концепції, а тим більше – подати ґрунтовний аналіз усіх наявних у світовій психологічній науці думок щодо запропонованих проблем. Варто зазначити, що залучення в науковий обіг великої кількості додатків у вигляді діагностичних методик (Т. М. Ахенбах, А. Н. Орел та ін.), психокорекційних програм, а також короткий словник термінів з девіантології [224, с. 77] творять основи для міждисциплінарної актуалізації такого потужного наукового

напряму, який позиціонуємо ми.

Доповненням до обговорюваних проблем є опис С. Кожевніковим правової поведінки і її правопорушень. Автор систематизує суб'єктивні передумови, оцінки і види правомірної поведінки з метою зміцнення порядку, процесу демократизації суспільства. Теоретично цінними в роботі необхідні компоненти багатьох понять сучасної теорії права, зокрема такі, як законність, дисципліна, правопорядок, правове виховання і правова культура, реалізація права тощо. Це підкреслює корисність питань, що розглядаються, перш за все, для навчального процесу, оскільки їхнє розкриття та осмислення сприятиме розширенню правового кругозору людини, формування їх сформованої орієнтації у сфері правових відносин. У той же час у пропонованій роботі розкриваються особливості правопорушень з урахуванням їх характерних особливостей і ознак, законодавства, наукової і навчальної літератури останніх років [234, с. 95].

Розглядом відхилень у поведінці неповнолітніх та шляхів їх попередження й подолання вирізняються напрацювання М. Фіцули. Звернення уваги на причини формування відхилень у поведінці неповнолітніх та шляхи їх попередження і подолання в умовах загальноосвітньої школи сприяє, зокрема, і розкриттю можливостей процесу перевиховання таких неповнолітніх на його різних етапах, функціонування усталених принципів, змісту і методів, організації індивідуальної корекційної роботи і процесу самовиховання [538, с. 182].

Таким чином, вищенаведений аналіз правомірної і протиправної поведінки засвідчує відсутність ґрунтовних напрацювань щодо певних аспектів цієї проблеми, зокрема характеристики юридично значущої поведінки людини.

1.2 Методологія дослідження юридично значущої поведінки

Антропологічна сутність методологічних основ дослідження зосереджена на світоглядних засадах природи та сутності людини, людської реальності.

Проблема людини і її взаємовпливу на суспільство «назрівала і загострювалася поступово», із пізнанням характеру людини (особистісна не цінність), її роллю в перетворенні світу і його явищ (особистісна цінність) [141, с. 55]. Відповідно до таких історичних (темпорально-просторових) особливостей людського розвитку мінялася й методологія його дослідження.

Єдиний погляд на людську істоту відсутній, як і немає єдиного антропологічного підходу щодо оцінки права і прав людини. А тому методологи виокремлюють ряд різновидів антропологічних підходів. Філософсько-антропологічний спирається на аналіз забезпечення охорони, реалізації прав людини. Екзистенціалісти розглядають їх як: а) можливість «продовження» буття людини (М. Гайдеггер, К. Ясперс; б) «свободи на» у певних соціальних межах (Ж.-П. Сартр); в) аналіз «заохочення до бунту», що передуює виникненню нових прав (А. Камю); г) встановлення відповідальності людини за перетворення світу і «засіб обмеження виявів людського зла» (Г. Марсель).

Дослідник Д. Гудима вирізняє соціально-антропологічний підхід в поглядах на «об'єктивне» пізнання людини, природи, прав у різних типах суспільств.

Наявні також підходи з позицій соціокультурної антропології (право як регулятор поведінки людей); релігійно-антропологічний (пізнання на основі міждисциплінарності). Антропологічні методологічні підходи різняться для європейсько-американського й ісламського трактувань, а то і вступають у суперечність. За висновком згаданого вченого, «дослідницькі підходи не є винятково

антропоцентричними» [141, с. 55].

Вибір методів правового дослідження залежить від сутності досліджуваного об'єкта. Дослідження сутності явища юридично значущої поведінки людини потребує використання у роботі природно-правового та позитивістського підходів. Тією мірою, якою правове пізнання не обмежується емпіричною нормативною реальністю, а спрямовується на осягнення деякої сутності – чи то юридичних норм, чи то відносин, чи то людини як учасника цих відносин, чи то юридичного регулювання, – тією мірою може йтися, власне, про природно-правову орієнтацію відповідних підходів [440, с. 96].

На думку М. Кельмана, визначаючи поняття «метод», очевидно, варто виходити з того, що за своєю суттю він являє собою систему правил і рекомендацій про найдоцільніший спосіб досягнення певної мети. І хоча суб'єктивний елемент будь-якої рекомендації, зрештою, може переконати, що саме такий спосіб дій був недоцільним, проте потреба такого експериментування зумовлена пошуком оптимальних рішень. У найзагальнішому розумінні метод розглядається як спосіб упорядкування діяльності з досягненням певної мети, а в процесі пізнання він же виконує функцію способу відтворення в мисленні досліджуваного об'єкта [218, с. 435].

Деякі вчені, розділяючи денотат (значення) понять «підхід», «метод» і «спосіб», в його (денотату) основу покладають «щось» у людській діяльності (як практичній або духовній, так і фізичній або розумовій). Структуру діяльності вони розглядають на прикладі праці як свідомої, цілеспрямованої активності людини з будь-якою потребою. Відтак термін «підхід» в їхній уяві – у потребах, інтересах – і вибором – це спрямованість людської діяльності, зумовлена суб'єктом, його потребою чи метою [11, с. 207].

Метод, за авторським тлумаченням, позиціонований як «певна сума початкових (загальних, не уточнених) знань про предмет, які так

упорядковані, що саме цей предмет знаходить у ній відображення, і до того ж ці знання задають шлях поглиблення й уточнення знань про нього» По-іншому, це – «система принципів, що відображає сутність і специфіку предмета і задає спрямованість подальшого його дослідження» [11, с. 207].

Відомий методолог А. Фурман, чи не єдиний у вітчизняній науці створив переконливу модель «циклічно-вчинкової логіки поетапного формоузмістовлення методу». Поетапне формоузмістовлення методу набуло в авторській концепції чотириетапного вигляду. Перший – це ситуаційний етап, який стає засобом вивчення умов, ресурсів і засобів, що будуть задіяні під час зреалізування методу та проспективна рефлексія їх повновагомого використання. Другий етап – це «мотиваційний етап», який розуміється як внутрішньо прийнята особою чи групою до зреалізування процедурна схема чи модель діяльності, як оптимальна послідовність прийомів та операцій; четвертий етап під назвою «післядійовий етап», полягає у підсумковій рефлексії успішності та ефективності зреалізування методу як способу – шляху виконаної мислєдіяльності за певних умов та окремому матеріалі та з використанням конкретних ресурсів і засобів; ще один, а це третій «вчинково-дійовий етап» – який фактично найбільш реально втілений у юридично значущій поведінці, яку варто аналізувати через систему прийомів та операцій, які реально здійснюються на матеріалі предметно-змістового наповнення конкретного методу як способу чи шляху діяння за певних обставин [11, с. 8].

Процес пізнання як основа кожного наукового дослідження є складним діалектичним процесом, що потребує застосування багатогранного методологічного інструментарію. Погоджуємося із думкою П. Рабіновича, який вважає, що методологія – це вчення (теорія) про їх використання при дослідженні державно-правових явищ [439, с. 148]. Відповідно, методологія нашого дослідження – це система

підходів, методів і засобів пізнання поведінки людини.

Ю. Оборотов констатує, що сучасна методологія юриспруденції плюралістична за своєю природою, оскільки стверджує наявність різних підходів до одного й того самого об'єкта: права і держави. Водночас це розмаїття підходів – свідчення переходу методології на новий рівень розвитку. Чим більше підходів пропонує методологія під час досягнення об'єкта, тим ширші можливості для його багатоаспектного аналізу юридичною наукою і тим вищою є ефективність наукових досліджень права і держави [367, с. 38]. На нашу думку, це поглиблює методологічну сутність дослідження юридично значущої поведінки людини.

Наведені вище підходи до розуміння поняття методології не суперечать, а доповнюють один одного. Методологія як система інтегрує в собі категорії, принципи, норми, цінності, парадигми, теорії і методи в деяку цілісну систему, що має диференціацію за основними видами діяльності і поєднує їх у цілісність. Вона є поліфункціональним утворенням, виступає як спосіб діяльності, спрямований на її організацію і реалізацію [490, с. 9]. Визначення функцій методології дозволяє зрозуміти її місце та роль у науковому дослідженні. В науковій літературі виділяють такі найважливіші функції методології:

- критична – забезпечує критику організації діяльності з погляду неадекватності методології, що використовується результатами діяльності;

- критеріальна – забезпечує перевірку істинності, правильності тих або інших дій. Неодноразово перевірені методології виступають своєрідними гарантіями істини, якщо тільки вони застосовуються коректно;

- орієнтаційна – формує орієнтири, сприяє конкретизації напрямів, змісту і методів діяльності, саме так методологія усуває невизначеність у процесі діяльності;

- аналітична – забезпечує аналіз діяльності з погляду її

ефективності й результативності, методологічний аналіз становить специфічний різновид аналізу методологічного змісту діяльності;

- евристична – виступає джерелом та інструментом одержання нових ідей, адже багато видатних ідей сучасної науки виникло в процесі взаємодії методології і теорії;

- фінальності – забезпечує результативність, фінальність діяльності, тобто методологічне забезпечення робить діяльність реальною, що досягає цілком визначеного результату;

- інструментальна – виступає як інструмент діяльності, дає обґрунтування її методів;

- світоглядна – становить методологічний аспект світогляду, бачення дійсності з погляду методів дії;

- технологічна – сприяє технологізації діяльності, забезпечує її операціоналізацію і раціоналізацію;

- прогностична – сприяє передбаченню майбутніх ситуацій у процесі діяльності [490, с. 25].

Як справедливо зауважує П. Рабінович, методичний плюралізм не повинен перетворюватись на методологічний анархізм, на методологічну нерозбірливість, сваволю, «всеїстивність». На його думку, запобігти небажаним «витратам» під час дослідницького процесу можна у разі дотримання принаймні таких трьох загальнометодичних постулатів:

- 1) об'єктивна зумовленість вибраних методів дослідження його предметом. Саме предмет дослідження (тобто певна грань, «сторона», веде окремий вид закономірностей об'єкта дослідження) «веде» дослідницький метод, визначає межі його застосовуваності, придатності, прийнятності;

- 2) необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об'єктивного критерію;

- 3) неодмінним показником прийнятності, евристичності певного

дослідницького підходу (і методу) слугує його спроможність сприяти виявленню, розкриттю соціальної сутності явищ, що вивчаються, а не приховуванню, затушовуванню її. Такою сутністю є здатність цього явища задовольняти потреби, інтереси певної частини соціально неоднорідного суспільства (а у деяких випадках – й усіх його громадян) [439, с. 183-184].

Важливо відзначити, що методологія нерозривно пов'язана з такими поняттями, як «метод» і «методика», співвідношення між якими в сучасній науці є також дискусійним питанням.

У О. Скакун метод юриспруденції виступає засобом юридичного пізнання, створення та організації юридичного знання [472, с. 5]. Досить поширеним у вітчизняній і зарубіжній літературі є визначення методу як цілеспрямованої пізнавальної і предметно-перетворювальної діяльності. Американський філософ М. Коген, наприклад, указував, що «метод є способом застосування деякого раціонального порядку або якої-небудь систематичної схеми до різноманітних предметів» [575, с. 7]. Співвідношення методу, методики та методології – у центрі уваги співавторів підручника «Методологія наукового дослідження» А. Баскакова та Н. Туленкова [49, с. 17]. Своєю чергою, методологія, зазначає М. Костицький, – це вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, крізь призму яких і здійснюється пізнання за допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування – методикою [260, с. 6]. Такий підхід до розуміння методу та методології наукового дослідження, хоча й не є найпоширенішим, проте, на наш погляд, найбільш доступно розкриває роль та призначення методології під час дослідження будь-якого предмета пізнання, зокрема такого складного, як поведінка людини.

Дослідження юридично значущої поведінки людини базувалося на трьох рівнях: емпіричному, теоретичному та практичному.

Емпіричний рівень пов'язаний із накопиченням фактичного

матеріалу, який належить до досліджуваної теми, а також з їх описом. Збір і вивчення фактів є першим і необхідним етапом у розвитку історико-правової науки, який створює можливість переходу до теоретичного осмислення та узагальнення. На теоретичному рівні дослідження відбувається оцінка, осмислення, пояснення історичних чинників, розкривається сутність досліджуваної події, а також закономірності і тенденції її розвитку.

На теоретичному рівні вирішувалося більшість проблемних питань цього дослідження. Виклад власних позицій та порівняння їх з позиціями науковців, аналіз та зіставлення різних думок дали змогу, зокрема, визначити поняття поведінки людини, поняття юридично значущої поведінки людини, встановити їхні особливості та види.

На практичному рівні було запропоновано вирішення кількох наукових проблем та застосування окремих підходів при здійсненні навчально-методичної роботи.

Ефективність будь-якого дослідження істотно залежить від загальних та конкретно-наукових принципів і підходів, які складають зміст загальнонаукової і спеціальної методологій. Це те підґрунтя, на яке має спиратися кожен дослідник. У методологічному знанні особливо важливу роль відіграють принципи дослідницької діяльності, які об'єднують у собі основи теорії та практики [248].

Творцем психологічної теорії права Л. Петражицьким була обґрунтована методологія «адекватності» наукових понять права (вони не мають бути ні заширокими, ні завузкими); так вчений виводить теорію емоційної психології, на якій ґрунтується психологічна теорія права, яка відповідно покладається в основу політики права. Л. Петражицький вивів теорію «двосторонності» психологічного життя людини, її активно-пасивний характер, «що є віддзеркаленням доцентрово-відцентрової структури нервової системи». Двостороннє переживання у психіці відомий вчений назвав «імпульсі ями»,

«емоціями». Методологічно інтенційною для нас є ідея Л. Петражицького щодо того, що право є специфічним «психічним переживанням», «яке має атрибутивно-імперативний характер». Все, «що людина переживає у своїй свідомості як взаємні права і обов'язки, є правом» [469, с. 567].

Спираючись на методологічні принципи, якими називаються вихідні положення наукової теорії, зауважимо, вони виконують функцію обґрунтування її змісту та визначають напрям і спосіб вивчення предмета дослідження [1, с. 92]. Принцип завжди виступає як центральне поняття, що відображає узагальнення й розповсюдження певного положення на всі явища, процеси у тій галузі, в якій даний принцип є абстрагованим; з іншого – він виступає як норматив, припис до дії [363, с. 31]. Якщо методологічні підходи дослідник може вибирати, залежно від свого бажання й бачення, то у виборі принципів немає цієї свободи. Адже, щоб дослідження відповідало вимогам науковості, воно має ґрунтуватися на чітко визначених методологічних принципах [385, с. 42]. Отже, розглянемо основні принципи й підходи, які ми використовували під час дослідження поведінки людини.

Вважаємо за доцільне взяти до уваги методологічні підходи характеристики «внутрішньої сторони юридично значущої поведінки особи» А. Шульги. Їх автор називає як «загальнопсихологічним» та «спеціально-психологічним» підходами. В чому є їхня цінність? Дослідник формує свою позицію на основі того, що «використання зазначених підходів змінює традиційну повсюдну парадигму мислення стосовно «суб'єктивної сторони» правомірної поведінки особи, оскільки вона розуміється виключно як спеціально-юридичне явище, прикладна категорія, що має прямиий зв'язок з юридичною практикою, правовою кваліфікацією поведінки [583, с. 10].

Автор торкається етимологічних аспектів – поведінки – соціальної яка трактується як «акт поведінки», «поведінковий акт», «вчинок»,

«дія», «соціальний акт», «дія – вчинок», «дія – невчинок» (неусвідомлювана, не вольова), «винна – дія». Видається, що засадничо методологічного поняття для прикладної юриспруденції ще треба шукати. Хоча завдяки А. Шульзі вже усталено наукою «можливі критерії оцінки поведінки людини як суб'єкта соціального спілкування».

Провідним принципом кожного наукового дослідження є методологічний принцип об'єктивності. Він проявляється у всебічному врахуванні факторів, які породжують те чи інше явище, у знаходженні адекватних дослідницьких підходів та засобів, що дозволяють отримати істинне знання про об'єкт. Цей принцип передбачає унеможливлення застосування суб'єктивізму, однобічності й упередженості в підборі й оцінці фактів. Наприклад, у соціальній роботі дотримання цього принципу стає можливим тому, що тут пізнання явищ відбувається шляхом опосередкованого вивчення їх об'єктивних проявів у процесі діяльності, поведінки, спілкування клієнтів. Принцип об'єктивності потребує обґрунтованості вихідних даних, логічності дослідницьких дій, їх послідовності та на цій основі через достовірні факти досягнення достовірних висновків. Ефективність принципу об'єктивності великою мірою залежить від того, наскільки дослідникові вдалося виділити й оцінити всі можливі варіанти рішення, виявити всі погляди на питання, що досліджується. «Зазвичай у конкретному дослідженні попередній аналіз дозволяє виділити найбільш значні для даних умов рішення. Умови альтернативності наукового пошуку реалізуються, якщо при аналізі поглядів або шляхів вирішення проблеми наводяться не лише близькі точки зору або позиції, що співпадають, але й такі, що не співпадають, протилежні, якщо перевіряються не лише наочні, але й приховані, ненаочні способи рішень. Часто альтернативність виражається у виявленні й розгляді можливих питань, які виникають при рішенні тієї чи іншої проблеми» [248, с. 83]. За умови застосування

цього принципу поведінку людини досліджено з урахуванням її взаємозв'язку з іншими історико-правовими явищами, а також з урахуванням різних точок зору. Зокрема, територіально-просторове поняття та погляди на вектор поведінки в різні історичні епохи та в різних наукових концепціях і школах. Процес дослідження базувався лише на умовах аналізу об'єктивних обставин, які могли вплинути на досліджуваний предмет.

У розкритті питань юридично значущої поведінки не можливо обійти методологію, пов'язану із психологічним пізнанням. За визначенням академіка М. Костицького, психологічна методологія являє собою «систему психологічних теорій, принципів, категорій, понять, підходів, методів і засобів пізнання соціальної дійсності». Методологією виступає «цілісне, об'єктивне, верифіковане знання», що постає в теоріях, поняттях, категоріях, концепціях.

На основі «поліметодологічного підходу психологічна методологія пізнання в юриспруденції» одна з багатьох методологій. Завдяки їй відбувається дослідження і пізнання «внутрішніх» психологічних особливостей «правопорушення, правозастосування і правоохорони» [102, с. 712].

Дослідники процесу психологічної методології перш за все виокремлюють у пізнанні суб'єкт і об'єкт, однак не оминають у зв'язку з цим свідомість як значущий елемент психіки людини. Так з'являються в теоріях судження про зв'язки, закономірності ставлення людини до явищ об'єктивного світу, що сприяють виробленню планів, контролювання раціо та емоціо, визначенню цінностей та потреб свого буття.

Однак незважаючи на закладені дослідниками теорії пізнання підвалини в психологічній науці (В. Татенко, С. Рубінштейн, Г. Щедровицький), у сучасній методології психологічного пізнання спостерігається його кризовий стан. М. Костицький бачить розв'язання

цієї проблеми на основі розвитку міждисциплінарних зв'язків психології людини з суміжними науками. Сенс цього кроку академік праксеологізує наступним чином: наука виробляє методологію задля у т. ч. і практичної мети (правозастосування), розслідування, судочинства; так психологічна методологія «у юрисдикційному процесі» встановлює обставини, «що мають психологічну природу, під якими розуміються значущі для правильного вирішення судової справи непатологічні явища психіки обвинуваченого (підозрюваного), потерпілого, позивача, відповідача, свідка тощо [102, с. 714].

У дослідженні також застосовано принцип сутнісного аналізу, який пов'язаний із співвідношенням загального, особливого та одиничного в правовому явищі, проникненням у його внутрішню структуру, розвиток, можливостей цілеспрямованої зміни його форми. Цей принцип передбачає рух дослідницької думки від описання до пояснення, а від нього до прогнозування розвитку... явища та процесів» [176, с. 41]. Цей процес є багатофакторним, безперервним, динамічним, який має тенденцію до змін. Тому важливою вимогою при застосуванні цього принципу є необхідність врахування безперервних змін розвитку процесів та явищ. Багатофакторність різноманіття впливів потребує виділення основних чинників, які визначають розвиток певного процесу. Принцип сутнісного аналізу передбачає розкриття протиріч у предметі дослідження, простеження взаємозв'язку та взаємозалежності кількісних і якісних змін, руху до більш високих рівнів розвитку зі збереженням усього позитивного [337].

Принцип історизму забезпечує вивчення явища з погляду його виникнення та головних етапів розвитку. Даний принцип спрямований на характеристику досягнутих результатів з огляду на наступність та майбутнє бачення досліджуваного явища. Відповідно до принципу історизму соціальні явища виступають як закономірні та характеризуються прогресивною тенденцією, боротьбою суперечливих

процесів на кожному етапі розвитку історії.

Історизм передбачає застосування двох підходів: історико-ситуаційного та історико-ретроспективного. Суть історико-ситуаційного підходу полягає в розгляді явищ і процесів минулого в контексті відповідної історичної ситуації. Основним тут є з'ясування того, якою мірою сучасники адекватно сприймали історичну реальність і враховували її при визначенні цілей і завдань своєї діяльності, з одного боку, і відповідність цієї діяльності об'єктивним перспективам історичного розвитку – з іншого. Історико-ретроспективний підхід розкриває суть прогресивних явищ минулого з віддаленої історичної дистанції, коли вже в тій чи іншій мірі виявилися історичні результати відповідної діяльності в минулому [232, с. 15]. Предметом історико-правового пізнання, від з'ясування меж якого залежить ефективність дослідження, є правова дійсність в ретроспективі. При цьому слід погодитися з декількома уточнювальними зауваженнями щодо «поведінки людини» як предмета пізнання. По-перше, до об'єкта (предмета) знання слід віднести «не лише емпірично сприйнятті речі і явища, але також і закладені в них об'єктивні тенденції, які виявляються лише на рівні наукових абстракцій». Крім того, насправді «неможливо досліджувати юридичну форму відірвано від суспільних відносин, які її породжують і в яких вона реалізується» [597, с. 7-8]. З іншого боку, для історико-правового дослідження справедливим є твердження про те, що його предмет включає «всі правові і множину неправових суспільних явищ» [121, с. 12-13].

У межах історичного принципу активно репрезентованим є порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне і специфічне в їхньому розвитку [337].

У кожному порівняльно-історичному дослідженні ставляться

конкретні пізнавальні цілі, які визначають коло джерел та особливості застосування способів зіставлень і порівнянь об'єктів дослідження та встановлення ознак схожості і відмінності між ними. За характером схожості порівняння спиратимемося на історико-генетичні та історико-типологічні, де схожість є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і порівняння, де схожість є наслідком взаємовпливу явищ. На цій основі виділяють два види порівняльно-історичних методів: порівняльно-типологічний, що розкриває схожість генетично не пов'язаних об'єктів, і власне порівняльно-історичний, що фіксує схожість між явищами як свідчення спільності їхнього походження, а розходження між ними – як показник їхнього різного походження [337].

Для означення праксеологічної складової означеного наукового дискурсу застосовуватиметься принцип провідної ролі практики. Практика є свідомою діяльністю людини з перетворення природи й суспільства, вона виступає фундаментальним критерієм відображення дійсності. Діяльність людини, яка пов'язана з практикою буде більш ефективною, оскільки основою суспільного розвитку виступають саме наукові дослідження, які спираються на практичний досвід.

В основу концептуальних шляхів нашого аналізу взято до уваги вибірково методи, які можна класифікувати на емпіричні, теоретичні, порівняльно-історичні, методи екстраполяції, методи експертних оцінок, моделювання, методи соціології, психології, кібернетичні методи, методи, що застосовуються у науково-прогностичному прогнозуванні; метод вивчення інформаційних джерел з проблем дослідження; аналіз педагогічного досвіду; методи кількісної обробки дослідницьких результатів тощо. Також для повноти пізнання потрібні і такі процеси, як відчуття, сприйняття, відображення тощо, що яскраво представлено вченими-психологами Г. Сковородою, Я. Козельським, В. Романенцем. У цьому значенні варто згадати ідею «психології вчинку» В. Романенця. Вчений трактує вчинок як провідний

пояснювальний принцип і як системоутворювальний концепт, який об'єднує категорії «ситуація», «дія», «мотивація», «рефлексія», «особистість». Самопізнання у В. Романенця розглядається як вчинок. Через вчинок людина долає соціокультурні обмеження. У вчинку здійснюється не так соціалізація, це індивідуалізація людини, а розвиток її як особистості дослідник тлумачить через діалектику універсального та унікального (тобто через реалізацію індивідуального та завдяки діалогу з культурою як формою вияву особистості) [469, с. 136].

Ускладнюють методологічний дискурс наявні в науці різні класифікації методів пізнання і в юридичній літературі. Зокрема, на думку П. Рабіновича, методологія охоплює:

- філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний тощо, визнання чи заперечення об'єктивних соціальних, зокрема державно-правових, закономірностей і можливості їхнього пізнання, здобуття істинних знань про них);

- загальнонаукові методи, тобто такі, що використовуються в усіх або у більшості наук (наприклад, структурний, функціональний методи, формально-логічні методи, сходження від абстрактного до конкретного, формально-логічні процедури: аналіз, синтез тощо);

- групові методи, тобто такі, які застосовуються лише у певній групі наук, приміром, тільки у суспільствознавстві (наприклад, метод конкретно-соціологічного дослідження);

- спеціальні методи, тобто такі, котрі прийняті для дослідження предмета лише однієї науки (наприклад, способи уясування (тлумачення) норм права, своєрідні методи узагальнення юридичної практики) [439, с. 181].

На думку інших авторів, методологія юридичної науки охоплює такі складові:

- загальний (філософський) підхід;

- загальнонаукові методи;
- спеціальні методи;
- власні правові методи [393, с. 33].

Наведена думка нам видається найбільш логічною та обґрунтованою.

Важливим елементом будь-якого наукового дослідження виступають методологічні підходи, які спрямовані на вирішення стратегічних завдань дослідження. Отож розглянемо основні загальнонаукові підходи, що використовувалися для дослідження поведінки людини.

В основу дисертаційного дослідження покладено діалектичний підхід, основою якого є теорія розвитку. Діалектика є вченням про розвиток як безкінечний, поступальний, суперечливий процес, а розвиток тлумачиться як боротьба протилежностей, стрибкоподібний перехід кількості в якість та навпаки, а також як рух по спіралі [410, с. 305]. І якщо під рухом розуміють будь-які зміни, то розвиток розглядається як рух у певному напрямку, переважно як поступовий, висхідний рух. Як зауважують вчені, перехід є видом зв'язку категорій якості й кількості, буття і небуття, міри і безмірного тощо, рефлексія (відношення) – видом зв'язку категорій сутності і явища, тотожності й відмінності, причини та дії тощо, тоді як розвиток – видом зв'язку категорій «одиничне», «особливе», «загальне» тощо [324, с. 23].

Хронологічний (історичний) підхід розвиває погляди на процеси та події у хронологічній послідовності. Цей підхід особливо часто використовують у гуманітарних науках. Вивчення історичного досвіду, визначення етапів становлення й розвитку об'єкта дослідження від моменту виникнення до часу вивчення проблеми науковцем значно збагачує наукове дослідження, підвищує рівень достовірності його результатів, вказує на компетентність та об'єктивність дослідника [355, с. 44].

Кожне теоретичне дослідження потребує подання, аналізу й

уточнення термінів та понять, що використовуються, що й охоплює термінологічний підхід. В основі цього підходу – не лише вивчення історії становлення та аналіз термінів і позначуваних ними понять, але й розробку, уточнення, поглиблення понятійного апарату, встановлення підпорядкованості та взаємозв'язку понять, що складають основу наукового дослідження. Упорядкування термінів і понять – це одна із нагальних проблем, яка спирається на наявні, сформовані в авторитетних академічних джерелах тлумачення, а не в різноманітних словниках [355, с. 45].

Сучасна загальнонаукова методологія використовує таку теоретичну концепцію, як системний підхід. Сутність його полягає у комплексному дослідженні складних об'єктів (систем), вивчення яких не обмежується особливостями складових їх елементів, а пов'язане, насамперед, з акцентуванням уваги дослідника на характері взаємодії між елементами. Орієнтація на системний підхід найбільш виправдана тоді, коли йдеться про сутність явища чи процесу. Сутність системного підходу виражається в положеннях, які можуть допомогти виявити властивості системних об'єктів, тобто йдеться про вивчення об'єкта в єдності із середовищем. Особливо слід звернути увагу на означений принцип у дослідженні систем соціального захисту та освіти, де дуже обережно треба ставитися до виокремлення для спеціального дослідження елементів, відносин цього процесу. Адже процеси взаємодії соціального працівника з клієнтом, соціального педагога з вихованцем характеризуються як нелінійні (при зміні одного з елементів нелінійної структури інші змінюються не пропорційно, а на підставі більш складних законів). Тобто таким, дослідження структури якого не може бути здійснено через вивчення її окремих елементів, тому що сума її дії, відносин, зв'язків, які діють окремо, не дорівнюватиме тому результату, який отримується при спільній дії. Зважаючи на вищевикладене, можна зробити висновок, що властивості системи не

зводяться до властивостей її елементів або їх суми. Властивості елементів залежать від належності до певної системи [355, с. 47].

У дослідженні юридично значущої поведінки сутність аналізу (від грец. – розчленування) не оминатиме розчленування цілого на утворювальні його компоненти, частини, виокремлення їхніх загальних зв'язків, вивчення та визначення місця і ролі кожного в цілісній системі [573]. За допомогою аналізу можна виокремити відмінні якості, зв'язки предмета, завдяки яким він виявляється частиною сукупності предметів і які, відповідно, мають значення при розгляді відносин координації предметів в середині цієї сукупності» [347, с. 51]. Без аналізу неможливе абстрагування, тобто виділення важливого, сутнісного щодо формування наукових понять, які спроможні акумулювати ціле в усій його складності й суперечності. Аналіз та синтез є необхідним способом, прийомом пізнання цілого. Аналіз може бути предметним, фізичним, а може бути і уявним (розумовим). У першому випадку ціле, в буквальному розумінні слова, фізично ділиться на утворювальні його компоненти, як хімічні сполучення (молекули) розчленовуються на утворювальні його елементи – атоми, іони тощо. У другому випадку ціле розчленовується не предметно, не фізично, а лише в уяві (розумово), в думках людини, залишаючись в тому вигляді, в якому воно існує в реальності. Саме цей випадок є провідним і характерним для соціального пізнання, дослідження систем у суспільстві. Пов'язано це з тим, що компоненти цих систем виявляються у своїй сутності не предметними, не речами як такими, а суспільними явищами [351, с. 21].

Проте розчленування системного об'єкта (як фізичне, так і уявне) здійснюється не довільно, а відповідно до властивих закономірностей, за його об'єкта складом, структурою і функціями, із урахуванням внутрішньосистемних зв'язків, зв'язків компонентів системи в її природно наявному нерозчленованому вигляді. Аналіз здійснюється із урахуванням того, щоб потім був можливий синтез – відтворення

системи в її початковому вигляді [29, с. 128]. Характер аналізу, його конкретні прийоми, методи, аналітичні операції в соціальному пізнанні залежать від характеру системи, її компонентів, структури і функцій, місця і ролі в навколишньому її середовищі.

Будучи об'єднанням компонентів частин у цілісну систему, синтез у жодному разі не являє собою «возз'єднання» цілого в його безпосередній, первісний стан. Це відновлення цілого відбувається після того, як на стадії аналізу були виокремлені та вивчені його компоненти, частини, як були розкриті внутрішні взаємозв'язки його частин, усе «багатство» внутрішнього змісту системи. Як відзначає В. Афанасьєв, відтворення системи в її цілісності за допомогою синтезу набагато точніше відображає її сутність, ніж початкове, безпосереднє її бачення [29, с. 128], коли система не розчленована, не досліджена людиною.

Аналіз і синтез являють собою двоєдиний специфічний засіб дослідження системних утворень взагалі та системних соціальних утворень, зокрема. Їхня єдність ґрунтується на тому, що один метод реалізується за допомогою іншого. «Лише поєднуючи уявно (або експериментально), дослідник усвідомлює частини як частини даного цілого; лише розглядаючи уявно (або експериментально), дослідник усвідомлює ціле як складове із специфічних частин, яке володіє внаслідок цього специфічною якістю, що відрізняє його від інших предметів» [320, с. 54-55]. І. Блауберг і Е. Юдін із цього приводу зазначають, що аналіз і синтез не є окремими етапами пізнання, вони лише доповнюють один одного, або прямують один за одним. На кожному етапі вони виступають як два взаємозумовлені моменти пізнання цілого, «кожен з яких здійснюється через інший й утримує його в зрізаному вигляді» [29, с. 170].

Проникнення в денотат (значення) кожного правового інституту не відбувається, оминаючи редукційні та індукційні процеси. Із

наукових ідей впливає, що методологічна за своєю суттю проблема визначення індукції і дедукції розроблялася спочатку переважно в межах філософії та сягає своїм корінням ще вчень Платона й Аристотеля. Індукція і дедукція інтерпретувалися на цьому етапі розвитку знання переважно як методи мислення формальної логіки [594, с. 285].

Індукція (від лат. *inductio* – наведення, спонукання) визначалася як формально логічний умовивід, який призводить до отримання загального висновку на підставі приватних посилянь. Іншими словами, це є рух нашого мислення від часткового до загального, виведення з одиничного загального [594, с. 286].

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – отримання конкретних знань з якогось загального. Це рух нашого пізнання від загального до конкретного, одиничного [594, с. 287].

Індукція та дедукція – комплекс взаємопов'язаних методів дослідження, що характеризують протилежні якості процесів пізнання від конкретного до загального (індукція) та від загального до конкретного (дедукція). У процесі дослідження означені методи доповнюють один одного. Дедукція – метод наукового пізнання, в основі якого лежать наукові положення і висновки, що не вимагають підтвердження, а сприймаються як аксіоми. Дедукція дає вірогідні знання, оскільки іде від загального до конкретного. Дедукція є певним переходом у процесі пізнання від загального до одиничного (часткового), від пропозицій до їх наслідків. Дедукція сприяє забезпеченню перевірки гіпотези. У поведінковому стані індукція і дедукція завжди взаємодіють між собою як діалектична єдність. З іншого боку, індукція не може існувати «в чистому вигляді», бо індуктивне узагальнення фактів відбувається за допомогою усталених в науці понять, що виступають певними дедуктивними положеннями. Такий процес призводить до їх подальшого наповнення конкретним

змістом. Отже, індукція та дедукція виступають взаємодоповнюючими методами.

Усі явища і процеси, які охоплює юридично значуща поведінка, обов'язково сягатимуть способів їхнього зіставлення з іншими спорідненими елементами. В етимологічному сенсі поняття порівняльного методу походить від слова «порівнювати», а тому доцільним буде розпочати з визначення простої логічної операції порівняння. Структурно просте порівняння складається з двох порівнюваних об'єктів, основи, за якою ці об'єкти порівнюються, та висновку з порівняння, який може свідчити про тотожність двох об'єктів, їх схожість або відмінність [47, с. 32-35]. Отже, порівняння як логічний прийом – це встановлення тотожності, схожості або розбіжності між двома або біль-ше об'єктами у цілому, або у яких-небудь ознаках.

Незважаючи на те, що порівняння у гносеологічному сенсі є досить близьким до порівняльного методу, їх все-таки слід розрізнити. Наприклад, Л. Луць зазначає, що порівняльний метод – це цілеспрямоване застосування порівняння для досягнення певної мети, а далі продовжує, що це відносно самостійний, організований спосіб дослідження, необхідний для досягнення пізнавальних цілей [308, с. 491]. На думку відомого (радянського) вченого-правознавця М. Файзієва, «порівняльний метод – це спосіб визначення та з'ясування якості явища шляхом його зіставлення з якостями та властивостями іншого явища; це – встановлення закономірності шляхом порівняння об'єктів, їх якості в минулому та сучасному» [527, с. 10].

Отже, порівняльний метод відрізняється від логічного прийому порівняння, передусім, за обсягом поняття, – він є ширшим засобом наукового пізнання й охоплює просте порівняння. Крім того, зауважено, що порівняльний метод не обмежується з'ясуванням якості явищ шляхом їх порівняння, – у низці випадків, коли йдеться про

встановлення схожості сутностей, логічною основою порівняльного методу є також аналогія. Різняться порівняння та порівняльний метод і за своїми висновками: результатом порівняння є проста констатація про тотожність, схожість або відмінність двох об'єктів, – результат застосування порівняльного методу прямо передбачає постановку нових проблемних питань, звернення до інших джерел та аналіз тих обставин, що відкрилися під час проведення порівняльного дослідження [578, с. 829].

У науковій літературі висловлюється теза про «еквівалентність конструкцій», тобто про те, що «ті самі думки можуть бути висловлені в різних формах». Особливо це явище впадає у вічі при порівнянні правових систем: давно помічено, що праворізних країн часто дає подібні відповіді на подібні запитання, хоча підходи, методики й поняття, напрацьовані для вирішення цих питань, абсолютно різні [560, с. 25].

Підсумовуючи вищевказане, підтримуємо позицію про те, що порівняльний метод дослідження передбачає:

- дворівневий аналіз систем (теоретичний та емпіричний);
- виявлення індивідуальної специфіки;
- визначення закономірностей розвитку систем і їх моделей, що порівнюються [99, с. 125].

У зв'язку із цим вважаємо за доцільне визначити загальнометодологічну природу порівняльного методу О. Єгорова, а саме:

а) порівняльний метод визначає природу всього дослідження, яке є порівняльно-правовим;

б) порівняльний метод визнає принципи підходу до об'єкта дослідження;

в) порівняльний метод є підґрунтям для оцінки отриманих результатів дослідження, які можуть виступати у формах

методологічного і практичного підсумку проведеної роботи [165, с. 35].

Логіка побудови наукового дискурсу неодмінно виводить нас на узагальнення та абстрагування. Узагальнення як метод наукового пізнання являє собою логічний процес переходу від одиничного до загального, від менш загальних до більш загальних знань, визначення загальних властивостей і ознак предметів. Результатом процесу узагальнення є узагальнене поняття, судження, закон, теорія. Отримати узагальнені знання означає більш глибоко відтворити дійсність, проникнути в її сутність. Розрізняють два види наукових узагальнень: виділення будь-яких ознак (абстрактно-загальне), суттєве (конкретно-загальне, тобто закон). Слід звернути увагу й на інші види узагальнень: від окремих фактів, подій до їх вираження в думках (індуктивне узагальнення); від однієї думки до іншої, більш загальної (логічне узагальнення). Варто зауважити, що узагальнення не може бути безмежним, воно обмежене філософськими категоріями, які не мають родового поняття, і тому їх узагальнити неможливо.

Чи правильно вибудовувати пізнавальні процеси на аналогіях з іншими поведінковими моделями – неправомірними явищами, які перешкоджають утворенню юридично значущої поведінки. Грецьким словом «аналогія» (що означає відповідність, подібність) [112, с. 41] або «пропорція», «співмірність» [535, с. 26] позначають подібність предметів та явищ в будь-яких властивостях, ознаках та відношеннях [112, с. 41]. Енциклопедія Ф. Брокгауза й І. Ефрона подає, крім відповідності та подібності, рівність як одне з етимологічних значень терміна [90, с. 699]. Вперше термін «аналогія» з'явився у школі Піфагора; спочатку він використовувався лише у сфері вивчення відношень між числами у значенні співмірності, пропорції [522, с. 50]. Отже, поняття «аналогія» характеризує такий синонімічний ряд: відповідність, подібність, пропорція, співмірність, рівність.

Вивчаючи роль і місце аналогії в історії науки, А. Уйомов дає їй

визначення як одного з типів умовиводу (поряд з індукцією та дедукцією, віднесених до іншої групи), у якому висновок відноситься до іншого предмета, ніж той, про який йдеться у засновку [522, с. 19].

Спеціально-юри-дичними методами пізнання правових об'єктів, які використовувались у дисертаційній роботі, є порівняльно-правовий метод, формально-правовий метод, правове моделювання, герменевтико-правовий [321, с. 15]. Порівняльно-правовий метод ґрунтується на дослідженні значної кількості аналогічних об'єктів та їх порівнянні. Він може бути двох видів – синхронічним (синхронним), і діахронічним (порівняльно-історичним). Крім того, у спеціальній правовій літературі виокремлюють макропорівняльний метод і мікропорівняльний. У першому випадку йдеться про порівняння явищ чи процесів, що відбуваються в різних взаємодіючих системах, у другому – порівняння елементів однієї системи [491, с. 38]. Порівняльно-правовий метод дає змогу дослідити спільні та відмінні риси і характеристики явища чи процесу дослідження.

Предмет дисертаційного дослідження вимагає застосування порівняльно-правового методу, за допомогою якого виявляються подібні та відмінні ознаки при порівнянні розуміння різними вченими поняття поведінки людини, юридично значущої поведінки, маргінальної поведінки, девіантної поведінки тощо.

Формально-правовий метод виокремлює семантику юридичних норм чи явищ у їхньому сталому стані, забезпечує визначення загальних рис досліджуваного об'єкта, його особливостей, структури, проведення класифікації. Формально-юридичний метод відіграє значну роль в аналізі, уточненні, роз'ясненні, визначенні понять, без яких ми не завжди можемо сформулювати наявні проблеми. В юридичній літературі зазначається, що у формально-юридичному методі, який допомагає описати, класифікувати й систематизувати державно-правові феномени, досліджуються їх зовнішні і внутрішні форми. Так, у ньому

використовуються такі прийоми, як аналіз, дослідження, методи систематизації [491, с. 39].

Формально-правовим методом ми конституюємо поняття «поведінка людини», «юридично значуща поведінка людини», «маргінальна поведінка людини», «девіантна поведінка людини», «делінквентна поведінка людини» та «посткримінальна поведінка людини» тощо. Цей метод визначає ознаки поведінки людини та її видів при дослідженні структури кожного із вищезгаданих видів поведінки людини.

Виходячи на нові аспекти змісту юридично значущої поведінки, не можливо обійтися без методу правового моделювання, що дає змогу визначити майбутні перспективні шляхи діяльності чи організаційні форми діяльності шляхом вивчення подібних правових та інших явищ і перенесення їх позитивних елементів на наявні об'єкти. Моделювання спричиняє пошук для зазначеного об'єкта ефективних форм регулювання того чи іншого явища, що дає позитивний результат. У юридичній літературі цей метод частіше за все визначається розширено – метод державного та правового моделювання. Моделювання допомагає всебічно проаналізувати ті процеси і явища, що не піддаються безпосередньому вивченню [321, с. 16].

Цілісну методологічну систему можна вибудувати лише в єдності названих підходів і тлумачення (герменевтики).

Під юридичною герменевтикою розуміють систему знань про принципи та способи інтерпретації права з метою встановлення змісту норми права. О. Мережко основними категоріями юридичної герменевтики називає: розуміння, тлумачення, юридичний текст та контекст [335, с. 159].

У юридичній науці важливим є метод тлумачення й інтерпретації юридичних текстів, які, зазвичай, є формою нормативно-правових актів. Вчені-юристи під тлумаченням права розуміють посередника між

загальною та абстрактною нормами і конкретними життєвими ситуаціями, до яких застосовуються ці норми. Як зазначають І. Шутак та І. Онищук, юридична герменевтика – це визначення змісту при встановленні та реалізації норми права, засноване на знанні онтологічної технології, таких понять, як зміст, двозначність або багатозначність, символ, знак тощо [377, с. 38]. Герменевтичне тлумачення, на думку вчених, – це тлумачення у вузькому розумінні, що означає інтерпретацію глибинної семантики, тобто символізму, на рівні ідеї, тексту, промови: символізм на рівні ідеї характерний для герменевтики законотворчості – розуміння ідеї; символізм на рівні тексту та мови характерний для герменевтики правозастосовної діяльності: а) розуміння тексту закону, тому що правова ідея, реалізована в процесі правотворчості у формі того чи іншого закону, фіксується за допомогою тексту, у вигляді тексту закону доводиться до застосовувача права, який повинен дешифрувати знаковий ряд (текст); б) розуміння промови адвоката, судді та інших учасників процесу в суді, де промова виступає носієм правової інформації (наведення аргументів, тлумачення доказів опонента тощо). Прикладом може бути судовий процес, у якому можна спостерігати конфлікт різноманітних інтерпретацій одного і того ж положення закону, оцінки тих самих доказів, кваліфікацій тієї самої події [587, с. 433].

За допомогою герменевтичного методу тлумачення норми права можна вирішити проблему подвійного сенсу. Це той інструмент, завдяки якому крім дешифрування буквального змісту тексту через лінгвістичне тлумачення, видається можливим розкрити зміст правового контексту. Герменевтичний аналіз тексту включає наступні процедури: *subtilitas intelligendi* (розуміння), *subtilitas explicandi* (тлумачення) і *subtilitas applicandi* (застосування).

Процедуру розумінням визначають як мистецтво осягнення знаків, які передає свідомість однієї особи та сприйняття іншої через зовнішнє

письмове вираження. Процедуру тлумачення визначають як «тонкість, спритність, мистецтво». Відповідно до традиційної герменевтики ці процедури вважали не стільки методами, якими ми користуємося, скільки певними навичками, які вимагають особливої духовної витонченості [552, с. 114].

Тлумачення призводить до збільшення можливих варіантів розуміння норми права. Різноманіття варіантів надає широкі можливості не тільки для абстрактного з'ясування сенсу законодавчого правила, але й для виявлення інтересів, що стоять за нормою, та цілей законодавця. Одержання розумних відповідей на конкретну юридичну проблему є основоположним завданням правозастосування. Кожна з таких проблем володіє своїм особливим індивідуальним характером. Тому, вирішуючи її, необхідно встановити всі чинники, що впливають на таке рішення [261, с. 154].

Використовувані нами методи синергетично поєднувалися з огляду на природу досліджуваних явищ, зокрема поведінки. Важливо акцентувати на провідному значенні категорійно-поняттєвого апарату, який використовує сучасна теорія права, з огляду на специфіку термінологічного наповнення нашого дослідження. Також вихідними у дослідженні вважаємо поняття та методи системного аналізу, які є специфічним комплексом, що забезпечує реалізацію системного підходу у виявленні зв'язку юридично значущої поведінки із суміжними правовими явищами. Це зумовило необхідність чіткої систематизації понять досліджуваної проблеми в контексті поведінки людини. З огляду на це, методологічну основу дисертаційного дослідження склали філософські підходи, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, використання яких дозволило виконати поставлені завдання та досягти мети дослідження у межах нового у правовій думці типу праворозуміння – діалектичного.

1.3 Людина (особа) як суб'єкт правової поведінки

Мислителів давнини, середніх віків і сучасності об'єднує одна ідея – визнання людини найвищою соціальною цінністю, «мірою всіх речей», а її волю – здатністю мислити і діяти у відповідності зі своїми інтересами, на основі честі, гідності, рівності і справедливості.

У сучасних умовах відбувається ускладнення взаємовідносин людини, суспільства і держави. Викликано це перш за все тим, що людина все активніше виступає як повноправний і са-мос-тійний суб'єкт соціального управління, як творець матеріальних, ду-хов-них, політико-правових та інших цінностей. Особливо популярні дослідження прав людини фундаментально зосереджені на людині (немає людини – немає у неї ні прав, ні сво-бод, оскільки вона сама не може вже ними розпорядитися), причому не як на філософській, соціальній або політологічній категорії, а як на категорії юридичній.

Тому найперше в характеристиці актуалізованого об'єкта, наведемо визначення (дефініцію). Зміст та обсяг поняття, дефініція як формально-логічний конструкт має визначальне значення для формування змісту вихідних (побудованих на їх основі) понять та визначень права.

Дефініція – це «логічне визначення змісту якогось по-няття» [411, с. 100]. «Визначення – логічна дія, з допомогою якої об'єкт відрізняють від інших об'єктів, встановлюючи його специфічні і ти-по-ві ознаки» [411, с. 53]. Поняття – це «одна з форм мислення, за допомогою якої пізнаються сутність явищ, процесів, узагальнюються їх-ні істотні ознаки. ...Ознаки, які мисляться в понятті, становлять його зміст. Предмети, яким властиві ознаки, відображені в змісті поняття, утворюють його обсяг. До обсягу поняття входять не тільки реальні, в даний момент наявні предмети, а й всі ті, які коли-небудь мали ознаки, що входять до його змісту» [411, с. 394].

За вченням антропології, людина відповідно до зоологічної систематики належить до виду людини розумної – *Homo Sapiens* [499, с. 128]. Вид – сукупність близькоспоріднених організмів, які характеризуються певними, тільки їм властивими морфофізіологічними та еколого-географічними особливостями; вільно схрещуються та дають плодюче потомство [346, с. 52-53].

Вид *Homo Sapiens* входить до роду *Homo* (Людина). Отже, з погляду біології, людина за будовою тіла, функціонуванням організму, способом живлення тощо належить до тваринного світу. Проте, як правильно зазначає В. С. Бігун, людина у своїй сутності виходить далеко за межі біологічного її розуміння як істоти-частини тваринного світу [69, с. 12]. Тому виникає проблема формулювання загальнонаукового поняття людини, яке б охоплювало всі її ознаки.

Так, окрім характеристики людини як істоти біологічної, можна наголосити також на соціальній, культурній, духовно-моральній її сутності. Проте в науковій літературі існує дискусія щодо чіткого розмежування людини і тварини. Деякі вчені наголошують, що найрозвинутіші людиноподібні мавпи майже не відрізняються від першолюдей. Основним критерієм їхньої диференціації є викопні знаряддя праці (див. [463, с. 143-144]). Натомість В. Якимов та В. Кочеткова пропонують провести між людиною та твариною так званий «мозковий рубікон» (700-800 см²) [387]. Крім того, на противагу еволюціоністам виступають креаціоністи (див. [74, с. 87-92, 539]).

З філософського погляду, людина – це суспільна істота, яка являє собою найвищий ступінь розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури [533, с. 736]. Український тлумачний словник характеризує людину як особу, як втілення високих інтелектуальних і моральних якостей [504, с. 302]. Новий тлумачний словник доповнює визначення ще такими ознаками, як притаманний лише їй якісно специфічний спосіб буття – практика, що визначає і такі

суто людські ознаки, як свідомість, творчість, свободу, а також членороздільну мову, котрі перетворюють біосоціального індивіда на суспільну істоту [512, с. 115].

На думку Ф. М. Рудинського, людина – це найвищий ступінь розвитку живих організмів на землі, духовна істота, творча індивідуальність, суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури [451, с. 6].

П. М. Рабінович, характеризуючи поняття «людина», вказує на те, що людське у людині зосереджене головню в освоєних нею формах і способах життєдіяльності, що завжди реалізуються у певному соціально-культурному контексті [438, с. 168]. Зважаючи на таке твердження, можна констатувати, що визначити загальне поняття людини неможливо, адже з розвитком суспільства воно буде набирати кожного разу нових ознак.

Тому на основі досліджених наукових літературних джерел, можна стверджувати що людина – жива істота, індивід, який поєднує в собі фізичний, природний, духовний, моральний та соціальний аспекти, успадковані та набуті при житті.

Термін «людина» потрібно розмежовувати від інших суміжних понять, таких як «індивід», «істота».

Термін «індивід» не набув свого закріплення у законодавстві України, проте в науковій літературі до нього неодноразово зверталися. М. Матузов визначає індивіда як живу істоту, яка знаходиться в єдності із навколишнім середовищем [331, с. 67]. Визначають поняття індивіда і філософські словники: 1) одиничне, на відміну від сукупності, маси; окрема жива істота, особа, людина, на відміну від колективу, соціальної групи, суспільства у цілому [533, с. 212]; 2) одиничний, окремий, фіксований, тим чи іншим способом виділений, відмежований предмет; окрема сутність чи істота; особина, кожний самостійний організм; окрема людська особа [530, с. 260]. Українські словники подають

аналогічні визначення цього поняття. Так, Словник іншомовних слів визначає індивіда як окрему людину, особу [476, с. 467]. Тлумачний словник української мови прирівнює поняття індивіда до індивідуума, та визначає його як кожний самостійно наявний живий організм: особина; окрема людина, особистість [512, с. 235].

Щодо поняття «істота», то Тлумачний словник української мови визначає його як живий організм, людину, тварину [512, с. 240]. Подібне визначення наводить і новий тлумачний словник української мови у трьох томах [360, с. 790]. Можемо говорити про змістовну подібність термінів «істота» та «індивід». Щодо поняття «людини», то, як бачимо, такі поняття є ширшими за змістом. Тобто, всі люди є істотами та індивідами, проте, не всі індивіди та істоти є людьми. Тому, визначаючи поняття людини, варто не позбавляти її всіх ознак істоти та індивіда, та вказати на спеціальні ознаки, які не охоплюються цими поняттями. Також, застосовуючи поняття «істота» та «індивід» до людей, варто вживати такі словосполучення: «людські істоти», «людські індивіди» або «біосоціальні індивіди» (див. [439, с. 161]).

Отже, поняття «людина» є відповідно до вищенаведених понять «істоти» та «індивіда» відмінним та виражає соціально-духовний аспект, чого не містять інші поняття.

Більш проблемним у науковій літературі є співвідношення понять «людина» та «особистість».

Академічний тлумачний словник визначає особистість як конкретну людину з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки тощо; індивідуальність, особа [5].

Поняття «особистість» більш вузьке ніж поняття «людина». Коли йдеться про особистість, ми виходимо з суспільної сутності і соціальних функцій індивіда. Особистість – системна соціальна характеристика індивіда, що формує предметну діяльність та спілкування і зумовлює причетність до суспільних відносин [79].

Особистість – соціально-психологічна сутність людини, яка формується в результаті засвоєння індивідом суспільних форм свідомості і поведінки, суспільно-історичного досвіду людства. Особистістю ми стаємо під впливом суспільства, виховання, навчання, взаємодії, спілкування тощо. Особистість – ступінь привласнення людиною соціальної сутності. Особистість – соціальний індивід. Отже, особистість – соціальна якість індивіда, що не може виникнути поза суспільством [257].

І. Л. Бородін вважає, що термін «особистість» позначає людину з розвинутою індивідуальністю. При цьому підкреслюється потенційна можливість кожного стати особистістю [86].

Засновник сучасної філософської антропології, Макс Шелер поставив у центр своєї теоретичної системи поняття особистості. Протягом усього свого життя він вивчав людину в її різноманітних феноменологічних проявах і неодноразово намагався сформулювати остаточне визначення особистості. Найбільш вдалою дефініцією М. Шелера в цьому плані видається така: «Особистість – конкретна і сутнісна єдність, що конструює акти різноманітної природи, що сама по собі (тобто... не для нас) передує будь-яким сутнісним відмінностям актів (зокрема, розбіжності між зовнішнім і внутрішнім сприйняттям, зовнішнім і внутрішнім бажанням, відчуттям, любов'ю, ненавистю тощо). Буття особистості «служить підставою» всіх актів, за своєю суттю різноманітних» [606, с. 393-394].

Поняття особистості, за О. Леонтьєвим, як і поняття індивіда, виражає цілісність, але особливу. Особистістю не народжуються, особистістю стають. Отже, особистість – це цілісність, зумовлена соціальними чинниками [293, с. 174].

Синтезуючи дві основні концепції особистості – як функціональну (рольову) характеристику людини і як її сутнісну характеристику, А. Спіркін визначає особистість як індивідуального носія суспільних

відносин і функцій, суб'єкт пізнання та перетворення світу, прав і обов'язків, етичних, естетичних та всіх інших соціальних норм [484, с. 357]. У наведених та у багатьох інших визначеннях особистості акцентується на соціально значущих рисах та якостях індивіда. Також особистість визначається як істота цілісна, що об'єднує соціальні та природні якості.

Проте чимало вчених, які намагалися писати про людину в філософії права, нерідко ототожнюють поняття «людина» і «особистість». Таке ототожнення яскраво продемонстрував Є. В. Спекторський на прикладі публічного та приватного права. Зокрема, вчений наголошував, що система приватного права будується на особистості як ізольованій егоїстичній істоті; на власності як необмеженій владі особи над іншими; та на договорі як добровільній угоді окремих осіб. Публічне право спирається перш за все на державу як особливий феномен; на владу як силу наказу, заборони і дозволу; і, зрештою, на політичні права громадян [483, с. 335]. При цьому саме держава є особливим суб'єктом. Проте, на переконання багатьох учених, в системі будь-якого правопорядку не обійтися без визнання людини суб'єктом прав з огляду на ті суб'єктивні права, якими вона володіє [415, с. 112].

Деякі вчені вважають, що право і держава отримують свою цінність не від людської особистості, а від деякої надіндивідуальної інстанції, що сама людська особистість є не мета, а лише службовий засіб для досягнення тих чи інших вищих інтересів [415, с. 112]. Така персоналістична орієнтація в праві виражається двояко. Перш за все особистість визнається найважливішою для права цінністю, оскільки саме закон існує для особистості, а не навпаки. Крім того, повага до особистості виражається у визнанні її єдиною цінністю первинного порядку, щодо якої визначаються всі інші вторинні цінності, включаючи право» [333, с. 4]. З іншого боку, сучасне право гуманістично

орієнтоване, таке, що здатне забезпечувати інтереси і цілі особистості, її творчий розвиток і соціальну активність [303, с. 45]. Така «особистісна цінність» має місце й в інших сферах життя суспільства, зокрема, вона характерна для економіки, політики тощо. У такому випадку багато правових явищ можна розглядати як окремі аспекти або сторони життєдіяльності особистості, які на думку Гегеля становлять так зване формальне право [117, с. 98].

Тому як наголошує Л. А. Тихомиров, все, що називається в політиці правом і свободою, – впливає з психологічного факту самостійності особистості, її природженої свободи. Розвиток права та особистості ним розглядаються як взаємозумовлені процеси [508, с. 567].

Вважаємо, що саме право тісно пов'язане з процесом розвитку особистості. Якщо особистість не можна собі уявити поза соціальним спілкуванням, якщо однією з її соціальних властивостей є прагнення до творчої самодіяльності, до свободи, то не можна на певному рівні і в відповідному соціальному середовищі розглядати особистість крізь призму сукупності правових відносин [597, с. 57].

Поняття «особистість – персона» завжди пов'язана з правовим, юридичним оформленням. Зміст концепту «особистість» формують наступні складові:

- вільна людина;
- володіння максимумом юридичних прав. В уявленні про особистість, входить уявлення про те, що людина може бути особистістю в більшій чи меншій мірі, що слугує основою юридичного оформлення прав особистості [485, с. 712-713]. Поняття особистості виникло в правовому полі, тому воно апріорі юридичне.

У філософії право розуміння особистості зводиться до якоїсь субстанції, тобто самостійно суцього. Її трактують як «вільну і вольову істоту» [483, с. 356], як розумну істоту, що володіє свободою волі і на

цій підставі правами [567, с. 58] та особистість, яка є носієм прав і обов'язків [283, с. 89].

При цьому як бачимо, особистість не розглядається виключно як людина. Мова йде про її сутність, вільну, розумну, вольову. Тільки цими термінами обмежуються найбільш загальні і найбільш прості визначення особистості. Перше визначення особистості звучало наступним чином: *persona – substantia rationalis individua*, – тобто особистість є нероздільна, індивідуальна раціональна субстанція [347, с. 288].

Чітко розмежовує поняття «людина» та «особистість» В. С. Бігун. На його думку, домінантна поширеність вживання терміна «особа», «особистість» у розумінні «людина» пояснюється особливостями перекладу російського слова «личность» на українську мову [69, с. 159].

Наприклад, слово «особистість», видається, вживається в розумінні «людина» у вислові «особистість не засіб, а вища цінність», що, на думку автора, термінологічно, не означає те саме, що й «людина ж – абсолютна цінність»; теж стосується парного слововживання таких слів, як «персоналістичний» та «людяний» у висловах, «коли вищою цінністю визнається особистість, право має стати персоналістичним» та «право стає людяним» [241, с. 39-41]. Те саме стосується і невинуватеного використання вислову «права [свободи] особистості» у розуміння «права [свободи] людини» (див. [339, с. 20]). Очевидно, що, окрім синонімічності цих слів, кожне з них має свій зміст та значення. Відтак постає низка запитань: «що означає особистість?», чи позначає вислів «право має стати людяним» те саме, що й «право має стати персоналістичним» [241, с. 39-41] тощо.

Різноманітність визначень людини в праві є відображенням багатомірності цього феномена та складності його розуміння в юридичній науці. Саме тому термін «людина» є основним по відношенню до іншої термінології, яка використовується у цьому дослідженні.

Як стверджує В. С. Бігун, людина є основною фундаментальною лексемою, яка використовується для позначення феномена людини. В українській мові альтернативною лексемі «людина» є лексема «чоловік». Однак лексема «чоловік» нині переважно наділене семантикою представника чоловічої статі (наприклад, два чоловіки), радше ніж людину незалежно від статі (наприклад, 333 чоловіка), хоча ця лексема й уживається в обох значеннях. Зважаючи на те, що лексема «чоловік» сьогодні не поширена у значенні «людина», ми віддаємо перевагу лексемі «людина» для позначення того, що ми маємо на увазі під феноменом людини [69, с. 160-161].

Встановивши ясність у питаннях термінології, варто перейти до характеристики сутності людини у філософсько-правовому просторі.

Один з підходів до формування уявлення про людину пропонує філософія. Людина у філософії розглядається як проблема. Філософія прагне осягнути природу людини, її свідомості, встановити визначальні властивості людини й, зокрема, у розрізненні з твариною, пояснити природу людини та її сутність (наприклад, «механістичне пояснення людини» Ламері та Дідро), обґрунтувати людську гідність, сприяти розвитку людини, її свободи, й загалом сформуувати уявлення про людину – її образ, зокрема, у формі концепту особи (людини). Багатоманітність проблематики супроводжує багатоманітність підходів до розуміння людини. Внаслідок їхнього застосування й формується філософська думка про людину, де поняття людини стає проявом певного погляду на неї, зумовленого характером конкретного філософського підходу до осягнення людини. Внаслідок цього постають індивідуальні уявлення, погляди, концепції людини тощо в рамках певної філософської традиції, які у своїй сукупності, хоча й не систематизовано, представляють мозаїчну, втім багатоаспектну філософську концепцію людини загалом [69, с. 111].

У філософії давнього Китаю та Індії людина уявляється як істота,

яка безкінечно перевтілюється у матеріальному світі, при цьому її сенс життя полягає у поєднанні різними способами з вищим принципом буття. У давньоіндійській філософії, що ґрунтується на найдавніших міфологічних текстах – Ведах, людина розглядається як істота, яка безкінечно перевтілюється у матеріальному світі у межах її інкарнації (конкретного втілення в цьому житті). Головною рисою китайського буддизму стає його активно-творчий характер щодо індивідуального життя і життя суспільства – результат впливу даосизму та конфуціанства [549, с. 32-33].

В античній культурі здійснено перехід від раціональності як природної властивості Homo Sapiens до раціоналізму як техніки самоперевірки думки, що супроводжувалося появою логіки. Від всього іншого сущого людина відрізняється тим, що виявляє свою причетність до божественного за допомогою розуму або логосу (які самі розумілися як божественні першооснови). Аристотель стверджував, що «закон розуму – першооснова (arche) кожної людини» і «людина є в першу чергу розум» [26]. У цьому випадку людина визначається не зсередини свого «людського», а через своє прилучення до вищого початку, яке проявляло, розкривало і здійснювало себе через нього настільки, наскільки вона сама була готова.

У християнській і середньовічній філософії людина уявляється як «надлюдина», однак за умов поєднання божественного та людського, вираженого у власній творчості, в основі якої лежить свобода волі людини та детермінізм. У християнстві біблійне уявлення про людину як про «образ і подібність Бога», внутрішньо роздвоєній внаслідок гріхопадіння, поєднується з вченням про поєднання божественної і людської природи в особистості Христа й можливості, в силу цього, внутрішнього приєднання кожної людини до божественної «благодаті» (у християнській традиції кристалізується термін «надлюдина» – лат. *superhumanus*). У середньовічній філософії намічається розуміння

особистості як відмінної від психофізичної індивідуальності та незвідної до якої-небудь всезагальної «природи» чи субстанції (тілесної, душевної, духовної), як неповторного відношення. Людина визначається на основі змісту людини та її свободи, а проблема співвідношення свободної волі (людини) та детермінізму стає провідною в християнській культурі. Важливою рисою середньовічної філософії є персоналізм, що означає, що Бог є Абсолютною Особистістю, за образом і подібністю до якої створена Особистість людини [549, с. 55-56].

XVI–XVII ст. стають поворотним моментом в історії філософського осмислення природи людини. Саме в цей час було започатковано ідею суб'єктивності, що поклала початок формуванню антропології в європейській культурі. Суть повороту – у виділенні й усвідомленні людини як суб'єкта, що протистоїть навколишньому світу як об'єктові. Людина відтепер мислиться в універсальній формі суб'єкта, тобто як визначальна підстава, що дає смисли, що відправляє владу [392, с. 31].

Питання, звернені до самої свідомості – одна з найхарактерніших рис метафізики Нового часу. У центрі філософських трактатів про природу людини – пізнавальні здібності людини. Відкриття Декартом достовірної сфери модусів свідомості ще не вирішує питання про конкретні особливості їхнього вивчення.

Д. Юм у «Трактаті про людську природу» говорить про емпіричне самостереження і про перенесення антигіпотетичних принципів експериментального природознавства в моральну філософію. Рух в глибини душі складає, за Юмом, одне з основних завдань «істинної метафізики» або «науки про людську природу». Зауважимо, в глибини, досяжні для свідомості (несвідоме – сфера гіпотез). Тут стікаються воедино пізнавальні сили і дії, розрізнені для поверхневої рефлексії. Як далеко ми зможемо просунути – заздальгідь невідомо. Це може і

повинен визначити тільки наш конкретний рефлексивний досвід [591].

Філософія Канта, яка запитання «що є людина?» формулює як основне питання філософії, визначає людину як поєднання двох світів – природної необхідності та моральної свободи. Кант, виходячи з дуалістичного розуміння людини як істоти, котра належить двом світам – природній необхідності та моральній свободі, розмежує антропологію в «фізіологічному» та «прагматичному» відношенні: перше досліджує те, що «...що робить із людини природа...», друге – те, «...що він, як вільно діюча істота, робить чи може і повинен робити із себе сам» [206, с. 131].

У філософії Гегеля, людина – це частина та етап розвитку світового духу та законів його розвитку. Філософ запропонував «вирішення» проблеми дуалістичної природи людини, вираженої, з одного погляду в її залежності від природної необхідності, а з другого в її власній свободі. Він відніс свободу до світового духу, що має основу свого розвитку в самому собі. У такому контексті людина уявляється як етап розвитку духу, що може трактуватися як зведення особистого (індивідуального) начала людини до світу безособової необхідності. Розвиваючи власну філософію на принципах розвитку та конкретного, Гегель виводить так званий неогенетичний закон, за яким людина у своєму індивідуальному духовному розвитку відтворює у стиснутому вигляді загальний духовний розвиток людства [549, с. 138-140].

Формування антропологічного підходу до проблеми людини в рамках класичної філософії відбувається під впливом філософії Аристотеля, Д. Юма, І. Канта. Можна стверджувати, що заперечення «антропологічного» характеру аристотелівської філософії необґрунтоване і пошуки нової ідеї людини в сучасній культурі приведуть до елінізації антропології. Причому, у Аристотеля слід запозичувати не готову теорію людини, а методологію дослідження людського життя. Ренесанс Аристотеля в сучасній антропології та

філософії пояснюється тим, що він знайшов спосіб органічно «вбудувати» людину в світове буття, акцентує єдність людини з усім буттям, глибоко продумує категорію розвитку [392, с. 37].

Філософські ірраціоналістичні концепції ХІХ–ХХ ст. визначають людину як таку, що визначається грою життєвих сил та потягів, позамислячих властивостей та сили (почуття, волі тощо), що дозволяє їй «самопородитися» і стати особистістю. В ірраціоналістичних концепціях людини ХІХ–ХХ ст. домінантними стають позамислячі властивості та сили (почуття, воля тощо). За Ф. Ніцше, людина визначається грою життєвих сил та потягів, а не свідомістю та розумом. С. К'єркегор висуває на перший план вольовий акт, в якому людина «народжує себе», вибір, завдяки якому індивід стає особистістю, тобто буттям духовним, таким, що самовизначається.

Проблема особистості – центральна для концепції людини в персоналізмі та екзистенціалізмі, відповідно до якої людину не може бути зведено до якої-небудь «сутності» (біологічної, психологічної, соціальної, духовної). Заперечуючи суспільну природу особистості, екзистенціалізм і персоналізм, розмежовують та протиставляють поняття індивідуальності – як частини природного та соціального в людині – як неповторного духовного самовизначення (екзистенції). Ідея «філософії життя» (В. Дільтей) та феноменології Е. Гуссерля стали вихідною основою для виникнення філософської антропології як особливої течії в німецькій філософії ХХ ст. Натуралістичний підхід до людини характерний як для представників традиції фрейдизму, так і для багатьох природовипробувачів ХХ ст. на Заході [69, с. 117].

Питаннями місця людини в праві займається юридична антропологія. В останні десятиліття антропологічна проблематика розширюється. Тому не дивно, що все більший інтерес у юристів (і не тільки у них) викликають дослідження в галузі юридичної антропології.

Сучасна юридична наука все частіше оперує такими поняттями, як

права людини, свобода особистості, право на інформування особистості. Крім того, дуже актуальні такі проблеми, як право на евтаназію, сурогатне материнство, права вимушених переселенців тощо. Всі ці терміни і проблеми тісно пов'язані з проблемами розуміння того, що собою являє людина в сучасному світі, в чому її сутність. Усі ці питання є предметом дослідження юридичної антропології, яка вимагає розвитку наукового знання про «людину юридичну» [267, с. 89].

Межі стику юриспруденції з іншими гуманітарними дисциплінами, зокрема із соціальною антропологією, етнологією, соціологією, культурологією, історією, філософією (особливо філософією історії) визначили зміст і спрямованість антропології права. Помітний вплив на її становлення справила історія права (особливо історія стародавнього права) і порівняльне правознавство [396, с. 1]. Така взаємодія дає фокус розгляду проблеми існування «людини юридичної», в якій інтегровані різні аспекти існування людини в суспільстві з огляду на розвиток юридичної антропології в контексті становлення оновленої Української держави.

Інтерес до людини, до розуміння її сутнісних сил, до виявлення його «розташування в Космосі» (М. Шелер) вже давно турбував дослідників. І найпершим філософом, який фундаментально поставив проблему буття людини, був Сократ. Його не цікавили філософські проблеми природи. Він хотів пізнати людську природу, світ людини, систему його цінностей. Навіть такий геніальний дослідник, як він не зміг дати вичерпної відповіді на поставлені питання. Всім відомий його парадоксальний вислів «Я знаю лише те, що нічого не знаю». Але не треба забувати й інше принципове положення Сократа: «Пізнай самого себе». Такий інтерес до людини потім підтримувався протягом всієї історії світової думки.

Проблема самопізнання в її аналізі простежується у багатьох мислителів. Вона виявляється у стоїка Марка Аврелія і у видатного

ранньохристиянського філософа Августина. Ця проблема була важлива для філософів Нового часу, таких, як Паскаль, Декарт, Спіноза. Пізніше – у Канта, Фіхте, Гегеля проблема людини займає одне з провідних місць в їх метафізичних системах. Особливо великий внесок у філософське вчення про людину вніс видатний німецький вчений Людвіг Фейєрбах. Багато ідей, значущих для подальшої традиції дослідження сутності людини, з'явилися в рамках таких напрямів, як філософія життя (Ніцше, Дільтей) і прагматизму (Джеймс, Дьюї, Мід) [268].

Багато понять і проблем юридичної антропології тісно пов'язані з філософською антропологією ХХ ст., що виникла у 20-ті роки, головно в Німеччині (М. Шелер, Х. Плеснер та ін.). Філософи, які поставили перед собою завдання побудувати систематичне вчення про природу людини і її місце у світі (космосі) і суспільстві, зіткнулися з тим, що і історично, і соціально, і культурно люди досить сильно відрізняються один від одного. Тому людського універсаму досі не вдалося встановити нікому. Звідси тенденція до спеціалізації філософської антропології, виділення метафізичного, біоантропологічного, теологічного, культурно-антропологічного підходів. Для того, щоб антропологічна проблематика стала більш евристичною, необхідні адекватні межі абстракції і відповідні методологічні принципи. Необхідно враховувати багатовимірність людини, неспівмірну з вимірами всіх інших об'єктів Всесвіту. «Людина – істота багатовимірна.

Можна виділити принаймні три фундаментальні виміри її буття:

- а) природно-біологічний;
- б) соціальний;
- в) духовно-практичний.

Перший і другий плани – адаптаційні. Третій план буття орієнтує людину на вільне і творче самоздійснення за законами добра і краси. Твердження, що сутність людини – це ансамбль всіх громадських

відносин, залишається справедливим і сьогодні, але тільки в рамках соціального інтервалу, який не можна звести до біологічного і з якого не можна вивести духовно-практичний» [289, с. 297].

Зрозуміло, що юридична антропологія може плідно досліджувати людину саме в соціальному інтервалі, оскільки в праві об'єктивовані власне соціальні відносини. Про це свідчить розгорнута дефініція, дана В. С. Нерсесянцом у вступній статті до книги всесвітньо визнаного фахівця в галузі юридичної антропології, голови Французької асоціації юридичної антропології, консультанта ЮНЕСКО з питань соціальної та юридичної антропології Норбера Рулана «Юридична антропологія» [453].

В. С. Нерсесянц визначає юридичну антропологію так: «Юридична антропологія – наука про людину як соціальну істоту в її правових проявах, вимірах, характеристиках. Вона вивчає правові форми суспільного життя людей від давнини до наших днів» [355]. Ми бачимо, що в цьому визначенні акцент зроблено на «соціальність» і «історичність» людини, що створює ніби дві осі – горизонтальну (соціальну) і вертикальну (історичну). І «людина юридична» виявляється на їх перетині.

Н. Рулан розглядає людину в трьох основних вимірах: «З одного боку – вивчення людини в її цілісності, в архітектурі її тіла (біологічна антропологія); з іншого – вивчення умов життя людини в суспільстві, форм використання нею свого інтелекту і своєї емоційності (соціальна і культурна антропологія)» [453, с. 7]. Якщо порівняти цю тривимірну схему розгляду зі схемою Ф. В. Лазарева, наведеною вище, то перша буде більш «об'ємна», оскільки включає в себе «духовність» як засіб творчої ідеальної самореалізації. Схема розгляду Н. Рулана більш «матеріалістична», точніше, має «позитивістське» забарвлення, характерне для соціологічного підходу. Це, мабуть, пов'язано з тим, що англійська і французька школи антропології, на відміну від німецької

філософської антропології дуже багато займалися конкретними (польовими, етнографічними, соціологічними) дослідженнями. Крім того, на думку Н. Рула, з початку ХХ ст. юридична антропологія сильно залежала від класичної антропології і не могла виявити свій власний предмет вивчення, тому «юридична антропологія розвивалася майже непомітно. Відповідальність за це несуть в основному юристи з їх звичками. Відзначимо насамперед, що їм було важко визначити предмет своєї власної науки» [453, с. 9]. Така певна «розгубленість» була також обумовлена консерватизмом юристів, їх фіксацією на ідеалізації норми права [453, с. 10]. Звідси «книжковий» характер праць із юридичної антропології. Але без звернення до етнології, соціології, культурології, психології неможливе об'єктивне розуміння «людини юридичної», яка «в руках» теоретиків-правознавців може перетворитися в суху, мляву абстракцію (юридичний суб'єкт).

Важливо точно визначити виміри людини з огляду на те, що традиційна модель людини за останні десятиліття зазнала значних змін. Система цінностей, століттями залишалася стійкою, схильна в наші дні до швидких непередбачуваних змін. Згідно з авторитетною думкою видатного іспанського філософа, ми живемо в епоху кардинальної зміни системи цінностей, і це стосується науки, мистецтва, права. «Система цінностей, що організовувала людську діяльність ще якісь тридцять років тому, втратила свою очевидність, привабливість, імперативність. Західна людина захворіла яскраво вираженою дезорієнтацією, не знаючи більше, за якими зірками жити» [380]. Ці обставини накладають додаткові «похибки» при «обчисленні параметрів» людини в її юридичному вимірі, оскільки зміна моральних цінностей не завжди доречна системі права. І діалектика «прав» та «обов'язків» громадянина сучасної держави дуже відрізняється від співвідношення того, що було «можна» і «має» ще п'ятдесят років тому. Масове суспільство породило новий тип людини, «людини споживача», егоїстичної і більше

емоційної, ніж раціональної [113, с. 17]. На іншій, протилежній стороні «людського виміру» знаходиться відчужена від себе «функціонуюча людина», яка є гіпертрофованою формою такого позитивного чинника розвитку суспільства, як фахівець.

На думку Л. В. Петрової, саме функціонер стає реальною загрозою для сучасного ліберально-демократичного суспільства. Отже, будь-який фахівець може врешті-решт прийти до «автоматизації» своєї діяльності. У підсумку це завжди веде до дегуманізації професії (особливо це стосується юристів). Коли фахівець, який має справу з людськими бідами (лікар, чиновник, юрист), поводить з тими, хто потребує його, відчужено, чисто формально, то це приносить шкоду не тільки людям, але і йому самому. Його людську гідність виявляється принижено так само, як і тих, хто зіткнувся з його байдужістю. Трапляється, що фахівець втрачає уявлення про життя в його цілісності, а іноді і про те, якими виявляються результати його роботи: позитивними або негативними. З поняттям «спеціаліст» пов'язане поняття «функціонер». Функціонер – це людина, діяльність якої полягає в тому, щоб виконувати функції, «функціонувати», бути функцією чого-небудь. Особистість розпадається на функціонера і залишок людини, який рано чи пізно гине. Функціонер здатний на вчинки надзвичайно нелюдські. Функціонери – придатне середовище для виникнення тоталітарної держави» [396, с. 115]. Ці дві крайнощі людського існування в сучасній державі можуть привести до великих змін у майбутньому не тільки для юридичної науки, а й для культури в цілому. Егоїст – індивідуаліст як антропологічний тип, він загрожує своїми зростаючими амбіціями споживання і прагненням до безмежної свободи на шкоду навколишнім. Бездушний функціонер руйнує суспільство формальним ставленням до рішень, пов'язаних із життям і свободою людини, з погіршенням його добробуту [267].

Антропологія права вбачає основну мету права в олюдненні

людини, людському вимірі права та правових систем, їхній гуманістичній природі й підтверджує тезу про те, що, незважаючи на етнічні, культурні та інші відмінності, людству в різних його проявах скоріше властиве спільне, аніж відмінне, і зокрема те, констатує І. Л. Честнов, що всі ми – люди і що людині притаманне право [564, с. 35].

У сучасній антропології права, як справедливо зазначає В. С. Бігун, репрезентовані три основні підходи до визначення людини в їх застосуванні у праві та науках про право. Дескриптивний – полягає у відокремленні й описі тих морфологічних, фізіологічних та інших рис, які вирізняють людину з-поміж представників інших видів живих організмів. Атрибутивний – полягає у виокремленні визначальної характеристики людини (атрибуту), яка в результаті визначає і решту її характеристик. Сутнісний – полягає у спробі розкрити сутність людини і, отже, сформуванню універсальної концепції людини [69]. В основі усіх цих підходів, які можуть переплітатися між собою, знаходиться антропологічний принцип права, завдяки якому вони уможливають представлення різнорівневого, але, водночас, і більш цілісного образу людини в праві та науках про право [264, с. 57].

Саме тому антропологічні засади права принципово неможливо розкрити без з'ясування сутності цього принципу, зміст якого розкривається в безпосередній оцінці кожного правового акта та у впровадженні в процес законів і норм права з погляду її людського виміру. Це пов'язано з тим, що саме людина є джерелом розвитку права [521, с. 12].

Як зазначає А. П. Кравченко, сутність антропологічного принципу права розкривається і завдяки з'ясуванню людиною власних світоглядних засад права, що є необхідною передумовою його визнання і дає адекватне розуміння позаправових джерел самого права. Це означає, що ніяка «чиста» теорія права не можлива, якщо необхідно

осягнути суспільне значення права: передусім не як підручного інструменту, а як важливого ціннісного орієнтира конкретної людини [264, с. 66].

Зміст антропологічного в цілому тяжіє до загального правила: цінність людського життя і свободи у своїй граничній самодостатності є необґрунтовуваними та ірраціональними, тоді як шляхи їх захисту засобами права тим ефективніші, чим більше вони формалізовані й однозначні, а отже – максимально раціоналізовані. Тобто, критиці та удосконаленню не підлягає лише основний предмет захисту права, а все інше в праві має бути максимально раціоналізованим. На відміну від самого права, філософія права якщо не піддає критиці, то в будь-якому випадку – піддає глибокому аналізу людину та її властивості. А саме – із метою більш повного й точного захисту її інтересів. Правові ж інститути виконують не лише свою специфічну функцію у суспільстві, але й допомагають іншим соціальним інститутам (економічним, політичним, духовним тощо) взаємоузгоджувати своє функціонування. Відбувається це безпосередньо під час прийняття практичних рішень людиною, коли, виходячи із власного сумління і відповідальності як вищої правової інстанції, людина вирішує, чому надати пріоритет: букві закону чи його духу, традиції чи моралі, політичній доцільності чи інтересам громади, громадській думці чи долі близьких людей [264, с. 68].

Урешті-решт, функціонування будь-яких соціальних інститутів – держави і церкви, ринку і професійної діяльності, сім'ї та дружніх стосунків – здійснюється через життєвий світ людини, ким би вона не була (звичайним громадянином чи президентом, онуком чи дідусем, сусідом чи випадковим перехожим). І в цьому життєвому світі структурними елементами виявляються передусім ті, які викристалізуються завдяки відносинам права – у якості світоглядних його засад [547, с. 120].

Отже, антропологічний принцип фактично зумовлює реалізацію права в його повному розумінні та сприяє гуманізації чинного правопорядку. Як бачимо, антропологічний принцип має як теоретичне значення, так і практичну цінність – обґрунтування первинності прав людини та громадянина перед усіма іншими правами – держави, суспільства, окремих соціальних груп тощо. Скажімо, якщо звернутися до положення Загальної Декларації прав людини про те, що всі люди народжуються «рівними у своїй гідності», і конституційних положень низки держав світу, за якими гідність людини проголошено джерелом її прав і свобод, то можна зробити висновок, що визнання гідності людини (а, фактично, антропологічного принципу) є первинним духовним началом, ідеологічною складовою будь-якого суспільства, яке претендує називатися демократичним, правовим, соціальним. На основі антропологічного принципу формуються лише парадигми юридичної антропології, до яких належать: парадигма людини як центру права і критерію соціально-нормативного регулювання; парадигма поступального правового розвитку (прогресу, регресу, стагнації); парадигма структурної функціональності правового середовища людини [264, с. 69-70].

Розглядаючи філософські проблеми прав людини, сучасний український правознавець П. М. Рабінович суттєво доповнює основні характеристики антропологічного принципу. Коментуючи статтю Конституції України 1996 року, він органічно поєднав юридичну компоненту з філософською. У своїх коментарях до Основного Закону нашої держави П. М. Рабінович розкриває сутність базових філософсько-правових категорій, які пов'язані з діяльністю людини у суспільстві. Зупиняючись на ст. 21 чинної Конституції України, в якій зазначено, що всі люди є вільні й рівні у своїй гідності, П. М. Рабінович констатує, що вільність – це фундаментальна якісна характеристика людини, яка відображає свободу волі людини, тобто її здатність

свідомо, самостійно й добровільно обирати той чи інший варіант поведінки, діяльності – як інтелектуальної, розумової, так і фізичної. Одним словом, людина має бути відносно вільною від волевиявлення держави чи інших владних суб'єктів суспільного життя, але вона не є вільною від своєї біосоціальної природи. Основний пафос, «дух» коментованого припису, на думку П. М. Рабіновича, полягає в акцентуванні на тому, що не може бути людей від народження невільних. Даючи визначення гідності людини, він зазначає, що «...це її достоїнство, тобто цінність людини як такої, самої по собі (самоцінність) – незалежна від будь-яких її біологічних чи соціальних властивостей. Гідність – це моральна риса, яка відображає унікальну, неперевершену цінність людини» [438, с. 20-21].

Взаємодію людини та права у контексті реалізації антропологічного принципу розглядає В. Бігун. Він використовує таке поняття, як «правове людинорозуміння» – це одне із основоположних понять будь-якої правової системи, яке покликане дати відповідь на запитання «ким є людина, та як вона розуміється?». При цьому під «правом» мається на увазі не лише «юридичне» право чи його логічна конструкція, форма (адже сприйняття права виключно як логічної конструкції, спричиняє сприйняття людини як фікції, відтак її значення нівелюється; натомість правова реальність корегує місце і значення людини як фактично, так і потенційно). Також мається на увазі й право як загальносоціальне явище [69, с. 155].

Розкриття змісту людинорозуміння передбачає наявність розуміння людини як феномена взагалі, так і в праві, зокрема. Під правом тут розуміється так зване юридичне право, або спеціально-соціальне явище – санкціонована державою система правових норм, так і загальносоціальне право, що виникає й існує незалежно від держави. Важливість правового людинорозуміння підкреслюється тим фактом, що право є людським феноменом й існує для людини [69, с. 156].

Структурно правове людинорозуміння – це система понять, категорій, концепцій, поглядів, підходів, тлумачень, уявлень, ідей тощо, які формують і відображають зміст та форму розуміння людини в праві. Для людини правове людинорозуміння – це здатність осмислювати, осягати сутність, сенс та значення людини в праві. Здобувши таку здатність, людина (наприклад, як учасник правотворчості чи правореалізації) може по-різному тлумачити правове людинорозуміння, що породжує проблему інтерпретації правового людинорозуміння [69, с. 155-156].

Аналіз антропологічного принципу через особистісну цінність права здійснив український філософ права О. О. Бандура. У своїй книзі «Єдність цінностей та істини у праві» він зауважує, що основним фактором, котрий зумовлює розвиток людства як системи, що самоорганізується, є реалізація потенціалу кожного члена суспільства, розвиток усіх його фізичних і духовних здібностей, творчого начала, перетворення особи на особистість, її актуалізація, що дозволяє звільнити соціальну енергію особи та спрямувати її у відповідне русло. Для цього необхідно розкріпачити особу, утвердити її автономний статус, її відособлення від суспільства. Йдеться про посилену увагу до утвердження прав людини, дедалі повнішого задоволення її потреб, захисту її інтересів, навіть про звеличування особистості із розвитком людства. Під особистістю О. О. Бандура розуміє людину, яка не є виключно природним організмом, а реалізується у своїх людських якостях, тобто як дієва, наділена волею та прагненнями, думками, поглядами, судженнями істота, з претензіями та правами. Аналізуючи право з позицій антропологічного принципу, дослідник підкреслює, що право слід розуміти як засіб регламентації процесу відособлення особи, її індивідуалізації. У ХХ ст. право в цій його якості втілюється у регулюванні відносин між особою та суспільством з метою їхньої гармонізації [36, с. 34-35].

Розширюючи значеннєве поле розуміння антропологічного принципу, український теоретик права А. Заєць підняв проблему обумовленості природи правової регуляції суспільства біологічною сутністю людини. Зокрема, він зазначає, що система правових норм того чи іншого суспільства повинна враховувати природну схильність людини до агресії та руйнування, а також різні ступені розуміння таких понять, як «свобода» і «рівність». Людина, як природне творіння, прагне до максимальної свободи і мінімального обмеження у своїх діях (мінімальної рівності). Виходячи з цього, свобода і рівність є лише моральним мірилом (обґрунтуванням, виправданням, оцінкою), причому не всієї, а тільки певної частини змісту права, опредмеченого в тих чи інших правових правилах, які надають людині можливість діяти. Свобода має прояв й в конкретних правах (наприклад, праві на свободу і особисту недоторканність – ст. 29 Конституції України, праві на свободу думки і слова – ст. 34 Конституції України тощо), і в можливостях, які наявні у кожному правовому повноваженні, зобов'язанні чи забороні діяти в певних межах. Але вона не є іманентною, сутнісною ознакою всього права [183].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що категорія «людина» – поняття, яке найповніше відображає феномен людини. У юрис-пруденції, зокрема, в нормативно-правових актах поширеними є й інші категорійні одиниці, проте, при дослідженні людини в праві необхідно опиратися все ж на положення Основного Закону, який проголошує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Отже, виформовується ієрархія поняттєвого апарату, на вершині якого – «людина».

Людину як явище, і не тільки в праві, а найперше у філософії, необхідно визначити, іменуючи всі аспекти, які таке явище охоплює. Тому, на нашу думку, доцільніше визначати людину як живу істоту,

індивіда, яка поєднує в собі фізичний, природний, духовний, моральний та соціальний аспекти, успадковані та набуті при житті.

Розуміння людини у філософії та праві є суміжними, адже акцептуються насамперед на її сутності як істоти біологічно-соціальної. Проте, досліджуючи людину у праві, зазначимо, що наголос у цьому аспекті робимо не лише на самій сутності людини, але на явищі людини як формотворчості права. Тому наука, яка займається цим питанням – юридична антропологія, – не повинна бути в ранзі чисто описової, вона покликана займатися аналізом і виконувати також прогностичну функцію. Те, що вона займає міждисциплінарне становище, про що говорилося вище, накладає на неї велику відповідальність: давати відповіді на питання, на які не можуть окремо відповісти ні юриспруденція, ні соціологія, ні культурологія. Особливо актуальні сьогодні в Україні, в період побудови правової держави, зв'язок і співпраця юридичної антропології та політології. На стику їхніх інтересів є багато проблем (етноправові, соціально-політичні тощо), які можна вирішити тільки спільними зусиллями.

Беручи за основу антропологічний принцип, який є базовим у філософії права і становить своєрідний методологічний стрижень, оскільки утверджує людину, її природні і соціокультурні чесноти як вихідне начало усвідомлення сутності й регулятивних можливостей права, юридична антропологія покликана дослідити реалізацію права у повному розумінні і сприяти гуманізації правопорядку. У той же час антропологічний принцип виконує об'єднувальну функцію в системі фундаментальних світоглядних засад філософії права, об'єднує їх людським началом.

1.4 Генеза уявлень про юридично значущу поведінку

Беззаперечним є той факт, що поведінка людини, наділена не лише статичними, але й динамічними властивостями, здатна до еволюції

паралельно із ходом історії. Можна припустити, що дослідження поведінки людини було відображене в усній та письмовій формі ще з доісторичних часів. У період праісторії, коли відбувалася біологічна еволюція людини, йшло формування її мислення, інтелекту й мови, склалися перші світоглядні уявлення, ранні форми релігійних уявлень, міфологічних систем [239, с. 64]. Вважаємо, що для досягнення повного розуміння сутності поведінки людини в сучасну епоху необхідно дослідити розвиток аналізованого явища в різні історичні епохи.

Активність людини все більше характеризувалася спрямованістю на досягнення конкретної мети та перетворення навколишнього світу, тобто мала характер діяльності – архетипу усіх подальших форм поведінки, що відрізняється інтенсифікацією своїх основних характеристик: цілеспрямованістю, мотивацією, усвідомленістю, володінням способами і прийомами дій, емоційністю, а також наявністю таких властивостей, як ініціативність і ситуативність [395, с. 37].

У період протоісторії, коли відбулося формування основних людських рас, з'являється поняття первісного стада – умовної назви людських суспільств, у яких жили первісні люди з моменту відділення людини від світу тварин і до формування родових общин [6, с. 167]. Необхідність такого утворення була зумовлена переліком обставин: полювати, збирати їжу, відбиватися від хижих звірів, споруджувати сховища-житла, виховувати дітей значно легше колективом. Людина жила у колективі, в якому для елементарного порозуміння необхідне спілкування. Саме воно, а також виготовлення і використання знарядь праці й зброї та поява писемності як специфічно людської форми діяльності, визначають характерну рису людської поведінки, що відрізняє її від тваринної [239, с. 65].

Наступні періоди з часів первісного суспільства – періоди матриархату та патріархату – все ще характеризуються відсутністю

державних інститутів. Нормами правової поведінки людини слугували звичаї, традиції, обряди і табу. Дані соціальні норми, здебільшого, дотримувалися та виконувалися на добровільних засадах: за звичаєм, в межах наслідування або в силу їхньої доцільності. Попри те, порушення даних норм могло спричинити кару: від тілесних ушкоджень до вигнання із общини, наслідком якого ставала неминуча смерть вигнаного [303, с. 167].

З появою рабства, каст, станів та класів поведінка конкретного суспільного суб'єкта значною мірою була «прив'язаною» до його правового статусу. Такий стан речей, що триває протягом століть, відображається на поколіннях людей, формуючи їхню свідомість, характер, інтелект, потреби, цінності, інтереси. За умов наростання класової ворожнечі закономірною є поява протиправної поведінки.

Так, у Скіфській державі найбільш небезпечними злочинами вважалися злочини проти царя (замах на життя правителя шляхом чаклунства, непокора царському наказу). Злочином була також неправдива клятва богам царського вогнища. Усі названі злочини каралися смертю. Порушення звичаїв і відступ від віри в богів також тягнули за собою смертну кару винного [291, с. 227].

Особливості підходу до соціального феномена поведінки людини країн Арабського Сходу – колиски сучасної євразійської цивілізації, характеризувалися конформістським ставленням людини до деспотизму і всевладдя монарха, що вважався намісником Бога на землі та здійснював його владу. Населення перебувало в цілковитій залежності від держави. Людина ні об'єктивно, ні суб'єктивно не виділяла себе з природи і суспільства. Типовою рисою людської поведінки був принцип пасивної покори, зумовлений не лише соціальними умовами, але й масштабами природних явищ (напр., щорічні річкові розливи і повені, тропічні грози) [166, с. 64].

Люди споконвічно не здатні до опанування такого принципу

поведінки, як «золота середина» між надмірною обережністю та ризикованістю. Кожного разу знайти таку межу важко. Зазвичай, люди або занадто обережні, або ж надміру нестримані. Його основний моральний заповіт звучить так: «Те, чого я не хочу, щоб робили мені, я не буду робити іншим» [257, с. 55].

Поведінка людини у філософії Стародавньої Індії розглядалась як така, що повинна будуватись на розумних, раціональних началах. Отримавши певні знання, кожна розумна людина прагне будувати свою поведінку на підставі раціональних установок про підпорядкування своєї мети вимогам об'єктивної необхідності та узгодження мети і засобів своїх дій [572].

Поведінка людини не завжди відповідає її інтелектуальним переконанням, оскільки в характері людини глибоко вкоренилися протилежні імпульси у зв'язку з її минулим неправильним розумінням речей. Основними імпульсами визнавались почуття симпатії та антипатії, любові і ненависті (рага і двеша), які є спонукальними причинами, що діють автоматично [375, с. 41].

У буддизмі відображено безособовий світовий процес життя, який протистоїть пристрастям та стихійним поривам людей, накладаючи на них безальтернативні канони, правила поведінки. Людина, завдяки амбіціям, може випасти з нього, однак, незважаючи на відсторонення людини, буддизм натхненний святинями добра, любові до людей, містить у собі ідею духовної розкутості й етичної благородності [560]. У буддизмі йдеться про тих людей, які за своїм духовним світоглядом підносяться над іншими людьми, яких називають святими і мудрими, а їх поведінка є бездоганною. Їм не під силу подолати закони карми, проте нероздільність з космосом дозволяє досягти духовної величі, втілити собою і своєю поведінкою ідею покликання людини у світі [375, с. 57].

Розуміння поведінки людини у Стародавньому Китаї варто

розглядати у площині вчення філософських доктрин тієї доби – конфуціанства, даосизму, монізму та легізму.

Конфуцій був стурбований деградацією суспільства і зосереджував увагу на вихованні у людини поваги до навколишніх і до суспільства в цілому. Він розумів людину як функцію в організації суспільства і запропонував поняття порядку як норми відносин та поведінки людей. Спокій і процвітання суспільства досягаються шляхом штучної регламентації людської поведінки, а в обов'язки людини входить необхідність суворо дотримуватися правил етикету. Гуманність і етикет спочатку проникають в сім'ю, потім створюють мир у державі, а благополучна держава приносить людині щасливе життя [83, с. 12].

Для Конфуція, ідеальна поведінка людини є такою, що не чинить іншим того, чого не бажає собі, поважає старших, з повагою ставиться до рівних, відповідальна, справедлива, прагне до знань, завжди дотримується принципу дао як шляху до благородства та самовдосконалення. Дотримання моральних норм у поведінці людини спричиняє добродійність і глибоку повагу, однак, на це здатні лише обрані та повноцінні особистості [300, с. 15].

Конфуцій та його послідовники порушили питання про природу людини як джерела протиправної поведінки. Конфуціанці вважали, що застосування покарань за неправомірну поведінку не може бути однаковим для всіх, оскільки міра покарання повинна залежати від місця злочинця і потерпілого в системі кровно-родинних зв'язків і становому поділі суспільства. На їхню думку, рівень неправомірної поведінки знижується, коли народ ситий, багатий і належно вихований. При цьому приклад гідної поведінки і суворого дотримання закону повинні подавати правителі і старші [300, с. 493].

Згідно із вченням даосизму, поведінкою людини повинні керувати природні закони. Основним винуватцем порушення законів природи Лао Цзи вважав мудрування, яке розумів у позитивному і негативному

значенні одночасно. Даоси проповідували природність та свободу від пристрастей і бажань, які вважали джерелами протиправної поведінки [376, с. 64-65].

Спільним у філософії конфуціанців і даосів було визнання кращим засобом для запобігання протиправної поведінки, забезпечення доброго життя народу [286, с. 494].

Монізм визначав необхідною для всіх людей у суспільстві міру взаємної людяності. Мо Ді (засновник монізму) у своєму навчанні визнавав небесну волю, яка впливає на поведінку людей.

Протилежним конфуціанству підхід до розуміння права у традиційній китайській філософії легізм, який виник у IV ст. до н. е. Згідно з цим підходом, людина народжується з любов'ю і ненавистю, вона є жадібною і жадає багатства. Важливим засобом управління людьми вважався закон і розроблена на його основі система покарань та заохочень, при цьому закон повинен бути зрозумілим, покарання – суворими, а нагороди – заслуженими. Закон повинен бути обов'язковим для всіх, а для зміцнення порядку потрібна відповідальність [286, с. 493-494].

Подальше відображення феномена правової поведінки особи відбулося в Античності. Перші спроби філософського осмислення поведінки розглядав у своїх творах Гомер, який спочатку поведінку людей, їхні помилки, перемоги та поразки пояснював волею богів. Однак пізніше філософ підтримав ідею людини, котра вчиняє свої дії обдумано і відповідає за свої вчинки [599, с. 4-25].

Як зазначає Ф. П. Шульженко, одними із ключових принципів Мілетської школи були принципи: «Не роби того, що ти сам засуджуєш в інших», «Підкоряйся такому законові, який ти утвердив сам для себе», «Повелівай не швидше, аніж здобудеш здатність підкорятися», «Не вдавайся виключно до покарань злочинців, а попереджуй злочини». Як бачимо, законослухняність тут вважалася високою чеснотою, а самі

закони – великою цінністю. Найбільшим злом піфагорійці вважали анархію (безвладдя), критикуючи яку, вони відзначали, що людина за своєю природою не може обійтися без керівництва, начальства і належного виховання [585, с. 57].

Разом із тим, в античному світі, як і у будь-якому іншому рабовласницькому суспільстві, існувала доволі проста система: вільна людина – суб'єкт права, тобто особа, а раб – об'єкт права. Відтак, раб не вважався людиною, він був лише річчю, здатним до мовлення знаряддям праці. У Середньовіччі така двостороння поляризація між правосуб'єктністю вільних і безправ'ям раба була пом'якшена. За умов станово-ієрархічної побудови суспільства з'явилася більш розгалужена система правового спілкування [70, с. 39].

Сократ вважав, що поведінка людини визначається її душею. Тому сутність людини є не в тілі, а в душі. Це була перша спроба введення поняття «особа», ствердження того, що становлення особи є наслідком формування її душі [220, с. 22].

Філософи Античності розглядали поведінку людини як засіб досягнення більш значущої мети: зокрема, в платонізмі «терпеливість – витривалість у смутку в ім'я прекрасного, витривалість у трудах задля прекрасного»; у вченні Аристотеля належна поведінка людини повинна була сприяти справедливості і заснованим на ній дружнім стосункам як усезагальному благу, що несе користь народу; стоїцизм пов'язував терпіння з необхідністю залишатися людиною у протиборстві з долею та її випробуваннями [375, с. 149]. Терпимість розглядалась як така, що впливає з дії всезагального закону любові, і в цьому полягає її мета: «Коли ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте?.. І коли ви вітаєте тільки братів своїх, то що ж особливого робите?» [551, с. 112].

Загалом основними чинниками формування правової поведінки людини епохи Середньовіччя стають такі ключові поняття, як справедливість, право, законодавство, і насамперед, Біблія. Попри те, це

джерело не применшило своєї дії на середньовічну правову думку поглядів юриспруденції представників давньої Греції та Риму, у той же час, вона мала низку своїх, тільки їй властивих ознак [239, с. 69].

Аналізуючи проблематику правової поведінки через призму християнства, О. М. Омельчук наголошує на суб'єктивному аспекті такої поведінки, а саме на психічному ставленні особи до своєї поведінки, її мотивах і меті. Це великою мірою знайшло своє відображення в ідеї любові до ближнього, яку проповідувало християнство [374, с. 324].

Як зазначає В. В. Латишев, середньовічні погляди спростовували твердження, буцімто на членах суспільства лежить певна провина за вчинення правопорушення конкретною особою, тим самим, заперечуючи чинник соціалізації як один з основних у формуванні поведінки. Окрім цього, існувала теза про те, що справедливість вимагає застосовувати до правопорушників лише два заходи: або покарання у всій його повноті, або помилування, таким чином поняття превенції, профілактики, виправлення виключалися як такі. Загалом у правосвідомості тогочасного соціуму наявна шана до закону, переконаність в його досконалості, віра в його виключну роль для забезпечення нормального існування суспільства [291, с. 139].

На думку Августина, неправомірна поведінка пов'язана з роздвоєнням і блуканням «Я» у вимірі «добро-зло» та непокорю самій собі. Оскільки зло може існувати лише як відхилення від добра, то зло може постати тільки з добра, що представлено в Августиновій концепції двох міст: Божого міста і земного міста гріха, які насправді є одним містом [374, с. 325]. У своїй поведінці людина повинна керуватись предвічним законом, ідеєю божественної премудрості, котра призначена для управління усіма діями і рухами. Однак людина не лише керується цим законом, але і сама управляє, сама передбачає свою долю [374, с. 326].

Схоластики стверджували, що у людини є два джерела знання, які вона застосовує для обґрунтування і спрямування своєї поведінки, а саме віра і розум. Пізнання для християнина починається з акту віри, оскільки факти, які він хоче зрозуміти, дані йому в одкровенні. Тому християнинові слід не розуміти, щоб вірити, але вірити, щоб розуміти. Між сліпою вірою і безпосереднім баченням Бога є середня ланка – розуміння віри, і таке розуміння досягається за допомогою розуму [375, с. 107].

Епоха Нового часу – Відродження та Просвітництво – характеризується лібералізацією підходів до понять свободи, дозволів та гідності у поведінці особи. На відміну від середньовічної людини, яка шукала Бога у власній самосвідомості, людина епохи Відродження шукала шляхів уподібнення до Бога не тільки через самозаглиблення, смиренність, а й через свою поведінку.

Представник Відродження Данте Аліг'єрі доводив, що стержень буття людини полягає у свободі волі, яку можна реалізувати лише через поведінку людини. Відповідно до подвійної природи людини перед нею постає блаженство у житті та блаженство у вічності. До цього веде шлях філософських надбань, на якому людина керується своїми розумовими можливостями, а також духовний шлях, на якому людина керована Святим Духом [147].

Ніколо Макіавеллі, досліджуючи поведінку людини, утверджує тезу про її егоїстичність, яка сама для себе творить закон, керуючись мотивами й інтересами сили й збагачення. Макіавеллі, як і раніше Аристотель, знову ж розрізняє громадське і приватне, проте останнє набуває цілковитої незалежності, власне, в морально-етичному сенсі. Чесноти приватного життя тепер не вважаються публічно істотними» [209, с. 47].

У філософсько-політичних працях Макіавеллі вперше простежується залежність стабільності держави від дієвості законів, а

отже, від правомірної поведінки громадян [375, с. 125].

Українська філософська думка зосереджувала свою увагу на природі людини та її цінності. Основою своїх вчень мислителі вважали природне право на якому ґрунтується поведінка людини. Зокрема, наголошувалось на тому, що дії людини залежать від стану душі, в якому вона перебуває. Саме душа людини як основа її свідомості, здатна сприйняти голос Бога і відвести від себе загрози розуму. Причинами протиправної поведінки мислителі вважали погані звички людини, які були справжнім злом. Відповідно, для того щоб людина змогла обрати добро, необхідна свобода волі. Тому обставини своєї поведінки людина може змінити при умові, коли вона зрозуміє шкідливість свого вчинку, зрозуміє свої помилки, переосмислить своє життя [95].

Метою існування людини є розум, яким вона має керуватися у своїй поведінці і стосунках з іншими людьми. Відомий мислитель Іван Вишенський значну увагу в контексті поведінки людини приділяв духовному становленню людини, її свободи та волі. Доводи Мелетія Смотрицького зосереджено на джерелі зла, яке знаходиться у душевному неспокої. Інші філософи розглядали людину як вінець природи [475, с. 10]. Таким чином, у багатьох вченнях за людиною визнавалась свобода волі, яку вона не втратила й після гріхопадіння, а зберегла свої тілесні й духовні сили такими, якими вони були на початку творення Всесвіту. Існували й протилежні думки, щодо яких врятувати людину може тільки таїнство віри. Для цього важливі добрі вчинки, а не тільки сама віра [18, с. 87].

У той час поведінку людини розуміли наближено до Бога. Її трактували через призму неоплатонізму, що можна прослідкувати у багатьох творах тогочасних філософів. Пізніше розуміння поведінки виходило із трактування та перекладу християнських творів, зокрема праць східних отців церкви. Концепція творів українських діячів

відображала православну інтерпретацію християнського догмату [21, с. 25].

Наближення поведінки людини до Бога інтерпретували також через любов, милосердя і терпимість. Можемо прослідкувати основні ідеї серця як стрижня тілесного, душевного і духовного життя людини в творах Петра Могили. Саме з поведінкою людини мислитель пов'язував ідею діяльної любові або добродієства, що, у свою чергу, стає основою суспільної злагоди й єдності, наслідком яких є побудова суспільного блага. Це був один із перших православних мислителів в Україні, який, на основі вчення про природне право, почав створювати концепцію української держави. В основу державотворчого процесу вчений поклав злагоду, єдність усіх станів, етнічних угруповань і конфесій в Україні. Проте основою поведінки людини Могила вважав саме право, якому надавав вищого змісту над будь-якою земною владою, зокрема зазначаючи, що воно є не лише даром Божим, а й самим Богом, який його дав. Філософ одним з перших українських мислителів, спираючись на здобутки світової культури, вивчав сумління людини та стверджував про нього як про природний закон в її поведінці [394].

Розвиток уявлень про поведінку людини в новоєвропейській філософії права мав соціокультурну зумовленість, оскільки перед людиною Нового часу постала проблема вибору себе й оточення та укорінення у життєвому світі та культурі [375, с. 32].

Френсіс Бекон сформулював принципи, які можна вважати загальними методологічними принципами концепції поведінки людини Нового часу. Філософ визнавав дві істини: божественну і наукову (філософську). Згідно з його переконаннями, існують душа богонатхненна (розумна або раціональна) і душа плотська (створена). Богонатхненну душу Бекон залишив для вивчення богослов'ю, теології, а плотська душа стала предметом дослідження філософії і психології. Цим розподілом Бекон відстояв науковий підхід до дослідження психіки

людини [322].

У XVII ст. Рене Декарт запропонував ідею рефлексивності поведінки людини. Продовжуючи розвивати ідеї Сократа, він також виділяв у людині тіло і душу [148, с. 471]. Вчений прийшов до висновку, що тіло не потребує душі як джерела активності, воно розглядається як машина, що функціонує за законами механіки. У «Началах філософії» Декарт стверджує, що основна досконалість людини полягає в тому, що вона володіє свободою волі. Будучи вільною у своїх діях і поведінці, людина робить вчинки, які можуть заслуговувати схвалення чи осуду. Джерелом помилок є воля, яка ширша за розум і може виходити за його межі. Філософ не сумнівається в реальності добра, бо немає нічого реального у світі, в чому не було хоча б небагато добра, тоді як зло – тільки недолік і не може розглядатися без реального суб'єкта, в якому воно знаходиться [148].

Необхідною умовою поведінки людини, на думку Декарта, є дотримання морального закону, який включає чотири моральні правила, зокрема, коритися законам своєї країни і дотримуватись релігії, а також прислухатись до поміркованих думок мудрих людей; дотримуватись принципів, які визначив для себе як основні і, «йдучи як можна пряміше, не звертати в бік із будь-якого приводу»; боротися із собою і перемагати себе, змінювати свої бажання, а не світовий порядок і «звикнути до думки, що в повній нашій владі знаходяться лише наші думки»; правильно думати, щоб правильно діяти й отримати разом з тим усі добротності і всі доступні блага: «...недостатньо мати гарний розум (esprit), найважливіше – це добре його застосувати» [148, с. 257].

Одним із засновників школи природного права став Гуго Гроцій, який розглядав природне право як правила поведінки людини, породжені природою людини, яка спонукає її до взаємного спілкування [375, с. 179].

За Томасом Гоббсом, основними моральними спонуками у

поведінці людини є прагнення до самозбереження та власної цілісності. Предметом потягів та бажань він вважав благо, а зло розглядав як предмет відрази та ненависті. Гоббс, на відміну від Декарта та його безплотного розуміння природи людських потягів, розглядав їх як тілесно локалізовані чуттєві прагнення, що визначають поведінку людини. Спіноза, вказуючи на ілюзорність свободи волі за Декартом, спонтанність вольового імпульсу, вважав найважливішою спонукою поведінки людини потяг, який при усвідомленні його стає бажанням, що стосується вже не тільки тіла, але й душі [382, с. 348].

Гоббс підтримував золоте правило: не роби іншому того, чого не бажаєш собі. Спільним критерієм поведінки та мотивації діяльності людей, за вченням Гоббса, є користь, вигода для держави.

Основою концепції поведінки людини у Локка є категорія природного розуму, яка дає людині уявлення про моральний закон природи – прояв божественної волі, якою повинні керуватися у своїх рішеннях люди. Доказом існування закону природи є те, що люди усвідомлюють необхідність погоджувати свої дії із вимогами сумління. Не всі люди, на його думку, з різних причин здатні бачити і відчувати в собі цей закон природи, закон сумління, однак, опираючись на розум, можна визначити межі свавілля і покірності, окреслити поведінку людей [302, с. 6].

У концепції Жан-Жака Руссо важливим є заперечення необхідності наявності правителя і того, ким правлять. Свобода, як і рівність, вважалася найвищим благом людей [454, с. 312]. Для досягнення такої свободи мислитель висуває ідею народного суверенітету, суть якої полягає у тому, що, укладаючи своєрідний суспільний договір, всі його учасники отримують рівні права. Для цього необхідно, щоб кожна особа відмовилася від прав, що належали їй раніше, зокрема, права на захист своєї особи і свого майна, і замість цих прав, що ґрунтувалися на силі, отримала громадянські права і свободи,

включаючи і право власності. Після укладення такого договору особа та її майно знаходяться під захистом спільноти. Індивідуальні права, отже, набувають юридичного характеру, оскільки вони забезпечуються взаємною згодою і сукупною силою всіх громадян. У результаті суспільного договору утворюється асоціація рівних і вільних індивідів – еталон громадян сучасних демократичних правових держав, які є свідомими настільки, аби самотужки контролювати та регулювати власні вчинки [585, с. 289].

Філософсько-правова проблема поведінки людини у Німецькій класичній філософії права поставала як об'єкт аналізу у працях Ф. Гегеля, І. Канта, Л. Фейєрбаха, Й. Г. Фіхте, Ф. Шеллінга, А. Шопенгауера.

Іммануїл Кант розрізняв зовнішні і внутрішні основи поведінки людини: зовнішні (або юридичні) основи він розглядав як такі, що забезпечуються насиллям; внутрішні (суб'єктивні або моральні) основи поведінки людини впливають із усвідомлення нею внутрішнього обов'язку. При цьому право стосується вчинків, мораль – переконань, легальність – дій, а етика того, якими вони повинні бути [92, с. 152].

Людина перебуває під владою природних, часто егоїстичних та неморальних потреб, одночасно володіє свободою волі, яка дозволяє бути їй носієм морального закону. Це знаходить прояв в антиномії Канта, яка проголошує, що людина невільна, а антитеза звучить, що людина вільна [56, с. 359].

На думку Канта, людина за природою не є ні доброю, ні злою, а стає такою чи іншою через свою поведінку. Людина має суб'єктивну спроможність диференціювати себе від дійсності, створеної іншими людьми, а тому вона покликана на рівні власної суб'єктивності визначати свою автономію, незалежність. Умовами цього є людська комунікація або спільний, загальний інтерес, у контексті якого відбувається спільне розуміння певних реальних та уявних речей, що

перетворює їх в об'єкти, котрі стають усвідомлюваними спільно. Основними формами діяльності людини, за вченням І. Канта, є пізнання, практика та пізнання, поєднане з практикою, що породжує творчість [375, с. 204].

Фіхте переніс аналіз поведінки людини на процес історичного розвитку суспільства. Фіхте вважав, що свобода можлива для людини у тому самому світі, де панує необхідність [114]. Відмовляючись від кантівського протиставлення надчуттєвого світу чуттєвому, Фіхте стверджував, що свобода і необхідність співіснують в одному світі.

У центрі філософії Шеллінга лежить філософія свободи, причому вільна поведінка людини безпосередньо впливає з надчуттєвого початку в ній. Як істота надчуттєва, людина визначає себе не емпіричною необхідністю, її поведінка впливає із внутрішньої сутності людини як вільної істоти, однак, саме тому така поведінка є необхідною. У поведінці людини абсолютна свобода тотожна з абсолютною необхідністю, оскільки вільним є лише той, хто діє відповідно до законів власної сутності і не визначається нічим іншим: ні тим, що знаходиться в ньому, ні поза ним [383].

Важливим є те, що у поведінці людини визначальне місце займає мораль. Так Георг Вільгельм Фрідріх Гегель стверджував: «...Людина не зупиняється на тому, що є, а стверджує, що усередині себе самої вона володіє масштабом права. Вона може підкорятися необхідності і владі зовнішнього авторитету, але ніколи вона їм не підкоряється так, як вона підкоряється необхідності природи, бо їй завжди говорить її внутрішній голос, як повинно бути, і в собі самій вона знаходить підтвердження або не підтвердження того, що має силу закону. У природі найбільшою істиною є те, що взагалі існує закон. У правових же законах розпорядження має силу не тому, що воно існує, а кожна людина вимагає, щоб воно відповідало її власному критерію» [119, с. 18]. З цього випливає, що і специфічна неприродна, і соціальна необхідність

створюється самими людьми і поширюється на їхню поведінку.

Відтак поведінка людини є результатом прояву її внутрішніх суперечностей. Пояснюючи природу суперечностей, Гегель зосереджується на розумінні так би мовити абсолютного надсуб'єкта, який приводить у рух всю історію, використовуючи для цього суперечності, наявні у всіх сферах природного, соціального і духовного життя [375, с. 232-233].

Основою філософії Г. Гегеля є розуміння сумління як ефективного регулятора поведінки людини. Філософ вважав, що основою добра є справжнє сумління, яке реалізується через моральність, тобто поєднання суб'єктивності та обов'язку дотримуватися норм права як об'єктивних норм. Таким чином розглядалася свобода як реалізоване добро [487].

У своїх поглядах на поведінку людини Фейєрбах заперечує вчення Канта та Гегеля. Людина, на його думку, керується у своїй поведінці не абстрактним категоричним імперативом (Кант), а власним прагненням до щастя. Полемізуючи з Гегелем, філософ вважав, що свобода поведінки людини – це не абстрактна категорія мислення, а рух людини до щастя, причому щасливою людина може бути лише за певних умов (як птах у польоті чи риба у воді), а умови для щастя їй слід створити. Тому основною засадою філософії Л. Фейєрбаха є створення умов життя, які відповідали б людській природі, були людяними. При цьому почуття та пристрасті, що визначають поведінку людини, філософ розглядав як важливі чинники історичного процесу [19].

Артур Шопенгауер вважав, що почуття відповідальності людини за свою поведінку (див. [111, с. 34]) свідчить про свободу людини, однак, вони також підпорядковані невловимому закону мотивації. Розглядаючи волю як абсолютне начало життя, філософ підкреслює і її внутрішню сліпоту, вічну невдоволеність, оскільки вона є для людини невичерпним джерелом страждань, збудником егоїзму й жорстокості. Усвідомлення цього веде до висування принципу співчуття, який

уможлиблює справжню свободу волі, яка є вже швидше свободою від волі, звільненням від її невідступного тиску, а відтак і нищенням волі як такої [344, с. 176].

Розвиток концепції поведінки людини у філософії права XIX–XX ст. був зумовлений, перш за все, кризовою ситуацією в розвитку філософії, яка склалася на початку XIX ст. На той час класична філософська парадигма, зорієнтована на ототожнення основних характеристик світу зі специфічними характеристиками природи або світового духу, структурно адекватного природі, вичерпала можливості свого розвитку. Криза просвітницького способу філософування виявилась у неспроможності використання традиційних підходів і світоглядно-методологічних орієнтацій для розв’язання нових проблем, що постали перед філософією права. Відбулись радикальні зміни, пов’язані із крахом раціональних цінностей класичної філософії і потребою у зміні філософської парадигми, що знайшло втілення у некласичній філософії [375, с. 359].

На практичному рівні роль розуму епохи Модерну зводиться до інструментальної функції, а на теоретичному рівні розум розглядається як здатність до класифікації, висновків та дедукції цілком незалежно від особливостей змісту, тобто як абстрактне функціонування механізму мислення [128]. Отже, втрачається традиційна властивість розуму, яка полягає у визначенні вищих орієнтирів, мети і поведінки людини. Позиція Платона про те, що вища мудрість полягає у дотриманні єдності ідей істини, добра і краси, на цей час втратила для науки і філософії свій евристичний потенціал [382].

Починаючи з XIX ст., поведінка людини стала об’єктом дослідження багатьох наук. Одним із першим наукових підходів до пізнання та розуміння феномена поведінки особи був біологічний. Представники даного напрямку (Чезаре Ламброзо, Артур де Гобіно) проводили паралелі між поведінкою біологічних та соціальних

організмів. Їхнє твердження базується на теоріях етології та вказує на те, що людина успадкувала від тварини багато інстинктів, якими і керується у повсякденному житті. Розглядаючи поведінку особи як результат тривалої біологічної еволюції, вони відслідковують зародження складних форм людської діяльності від найпростіших одноклітинних організмів [116, с. 261].

Продовжив та вдосконалив цей напрям дослідження поведінки особи вчений І. П. Павлов, котрого вважають засновником вітчизняної науки про теорію поведінки в цілому. Вихідне поняття його біологічної системи – сигнал, умовний рефлекс. Вчений установлює сигнали першої та другої систем. До першої належать сигнали, пов'язані з чуттєвим відображенням предметного світу, до другої – сигнали, що здійснюють опосередковане, абстрактне відображення, яке І. П. Павлов пов'язував з виникненням мовної здатності людини. Таке поєднання, зафіксоване як результат життєдіяльності та її певного впорядкування, було названо динамічною стереотипією в роботі головного мозку. Отже, будь-яке формування стереотипу, його динаміка, зміна, перетворення, особливо його руйнування викликають посилення емоцій. Тож І. П. Павлов віднайшов одну з детермінант поведінки особи [386, с. 300], яка тепер піддається критиці в теорії біхевіоризму.

Наступний із напрямів дослідження особи та її поведінки – психологічний – видається більш логічно виправданим. Серед сукупності психологічних течій, які значну увагу приділяють феномену поведінки особи, виділяють теорію психоаналізу та біхевіоризм.

Засновники динамічної течії – психоаналізу – Зигмунд Фрейд та Карл Юнг, спираючись на дані природничих наук і дотримуючись біологічного стилю мислення, основним рушієм поведінки особи вважали два інстинкти: самозбереження та сексуальний [239, с. 47].

Сексуальний інстинкт (лібідо) і став центральною ланкою психоаналізу. Лібідо, на думку Зигмунда Фрейда, – це певний вид

енергії свідомості, що детермінує ключові життєві вияви людини. З погляду вчення про лібідо процес психічного розвитку людини є за своєю сутністю біологічно детермінованим процесом перетворень її сексуального інстинкту. Проте Зигмунд Фрейд з ряду причин змушений був коригувати свою систему. Труднощі, пов'язані зі зведенням усієї людської поведінки до проявів сексуальності, – з одного боку, вплив подій Першої світової війни (страждання людей, пов'язані не із сексуальними переживаннями, а з травмуючими їх випробуваннями війни) – з другого, критика опонентів – з третього, змусили Зигмунда Фрейда і його прибічників дещо переглянути структуру інстинктів (волі до влади, сексуально-еротичного, марнославства, агресивності) [592, с. 306].

Прибічники наступної зі згаданих психологічних течій – біхевіоризму – вважали, що предметом психології може бути тільки та поведінка людини, яка піддається доступному об'єктивному спостереженню матеріальних процесів, а не психічні стани [524, с. 36].

Джон Уотсон та Беррес Скіннер заперечували вплив на поведінку внутрішньопсихічних факторів, висуваючи, натомість, теорію «оперантної поведінки», тобто поведінки, що оперує з оточенням, аби дійти до певних наслідків. Така поведінка складається із трьох елементів: фактора впливу, відповіді на вплив та наслідки (система заохочень або покарань) [473, с. 86]. Таким чином, на поведінку особи більшою мірою впливає зовнішнє середовище, певна реакція.

Вузьке значення теорії поведінки було сформовано в якості «умовного рефлексу» між 1900-1917 рр. І. Павловим. Так «біхевіоризм», виявляється, є розумінням поведінки як тілесної чи органічної та доступної для спостереження, як «стимул – реакції». Це було піддано критиці прагматистами Дьюї і Мідом. Отже, за їхнім висновком, поведінку не можна визначати «лише в термінах нервової системи або тіла». Треба розділяти в поведінці, її аналізі «організм» і «середовище».

Відтак до цих знань нам треба долучати ще й знання із соціальної психології, яке вивчає діяльність чи поведінку індивіда; «поведінку індивіда в термінах поведінки можна зрозуміти тільки в термінах поведінки всієї соціальної групи, членом якої він є» [168, с. 394-395].

Негативні оцінки, які супроводжують, теперішню теорію біхевіоризму, неодмінно треба брати нам до уваги, описуючи юридично значущу поведінку.

У європейській теоретичній думці сучасності «опір біхевіоризму став знаком відмови поширювати об'єктивістську методу (зосереджену на чистому «зовнішньому описі») на психологію і те, що Венсон Декомб назвав «феноменами ментального». Біхевіоризм упродовж останньої чверті ХХ ст. став «червоною ганчіркою», він став однозначно пейоративним» (несхвальний, принижувальний) [168, с. 394-395].

Такі «негативні конотації» є і в англійській теорії щодо біхевіоризму. Це веде до «некритичного визнання психології так само сцієнтистською».

Американські дослідники перебувають на більш виважених позиціях: біхевіоризм («м'який») повинен враховувати суспільний характер поведінки (Юма), «моральний вимір» [168, с. 397].

Як бачимо, обидві течії психологічного напрямку, незважаючи на деяку утопічність останнього, можна певною мірою, вважати підвалинами та передумовами формування соціологічного напрямку аналізу поведінки особи, в тому розумінні, що перший значною мірою окреслив понятійно-категоріальний апарат та теоретико-методологічну базу останнього. Основною відмінністю між ними є те, що соціальний напрям підходів до феномена поведінки особи характеризується розмежуванням понять «поведінка» та «соціальна поведінка», яка розглядається як поведінка особи, що формується, розвивається, проявляється в умовах суспільного життя, а тому має соціально зумовлений характер [116, с. 237].

Соціологічне вчення П. А. Сорокіна виокремлює також «соціально-правову поведінку», що базується на психофізичних механізмах та суб'єктивних аспектах поведінки як змінних величинах. Інтегруючим чинником всього соціального життя дослідник вважає колективний рефлекс [478, с. 619]. Отож, соціальну поведінку особи в цілому можна трактувати як систему або сукупність взаємопов'язаних дій і вчинків особи, що визначаються потребами, мотивами, інтересами, обов'язками та формами суспільного життя, серед яких, згідно з природно-правовою концепцією Еріха Фромма, виокремлено потреби у спілкуванні, у міжіндивідуальних зв'язках, у творчості, у прагненні до пізнання, уподібнення, освоєння буття [546, с. 116]. Як бачимо, у цьому випадку процес соціалізації – один з основних елементів формування поведінки особи, в ході якого вбачається здатність особи адаптуватися до системи соціокультурних норм суспільства [183, с. 81].

Термін «правова поведінка» та «юридично значуща поведінка» у вітчизняній науковій літературі з'явилися порівняно недавно, хоча саме правова поведінка як реально наявне явище вивчається юридичною наукою впродовж багатьох десятиліть. У той же час потрібно констатувати, що дослідження питань юридично значущої поведінки ведеться переважно у площині аналізу основних її різновидів: правомірної та неправомірної поведінки. Хоча В. Н. Кудрявцев і звернув увагу на те, що вислів «правове право» у нашій мові бере початок від слів «правда», «правильне», «справедливе», тому, зважаючи на етимологію, більш правильним було б називати правовою поведінкою лише правомірні дії. Однак в юридичній літературі не було поняття, яке адекватно відображало б сутність аналізованого явища [275, с. 43].

Серед перших робіт, в яких обґрунтована актуальність та необхідність вивчення юридично значущої поведінки, слід назвати праці вчених І. С. Самощенко, Е. А. Лукашевої, С. Н. Сабікенова, які

були оприлюднені в 1967–1971 рр.

Починаючи з 1968 р. проблема правомірної поведінки, правопорушення та юридичної відповідальності висвітлюється в навчальних посібниках з теорії держави і права. Пізніше вона знаходить свій вияв в навчальних програмах із зазначеної дисципліни.

Найбільш активно дослідження даної проблематики проводилися в період з 1976 до 1985 років. Власне тоді з'явилися перші статті О. П. Алейникової, Х. Х. Вопленко, Р. Т. Жеругова, В. Н. Кудрявцева, В. В. Лазарева, Л. Д. Чулюкіна та інших, у яких правомірна поведінка стала предметом спеціального наукового аналізу; захищені перші дисертації: докторська – В. В. Оксамитного, кандидатські – Н. Д. Бусурманова, Т. А. Гуменюк, Є. К. Нурпеїсова, Н. Г. Швидак, опубліковані монографії Е. К. Нурпеїсова і В. В. Оксамитного [518].

Різні аспекти правомірної поведінки розкриті також у дослідженнях Н. Г. Александрова, С. С. Алексєєва, В. К. Бабаєва, С. Н. Братуся, А. Б. Венгерова, В. М. Горшеньова, С. Л. Зивса, Д. А. Керімова, О. Е. Лейста, А. Б. Мицкевича, Б. Л. Назарова, В. Д. Перевалова, П. О. Халфіної, А. Ф. Черданцева та ін.

Що ж стосується загальних питань юридично значущої поведінки на теренах нашої держави, то вони, на жаль, вивчаються ще порівняно слабо.

Досліджуючи явище юридично значущої поведінки в сучасну епоху розвитку людства, необхідно проаналізувати розуміння правової поведінки в різних правових сім'ях.

У всіх країнах романо-германської правової сім'ї основним джерелом регулювання поведінки особи є норма права. За визначенням С. С. Алексєєва, норма права у традиційному романо-германському розумінні – певне правило поведінки, яке сформульоване законодавчим органом чи іншим уповноваженим ним на це органом [8, с. 215]. Як бачимо, норма права тут є чимось більшим, аніж засіб вирішення

конкретної справи. Її розуміють як загальне правило поведінки, встановлене і забезпечене державою з метою регулювання суспільних відносин. Вона впорядковує необмежену кількість суспільних відносин, характеризується неперсоніфікованістю щодо суб'єктів, діє постійно та неухильно. Законодавчий орган створює її як певний зразок правової поведінки, як всезагальну модель, межу допустимого («від і до»), не звертаючись до перерахунку приватних випадків правової поведінки. Якщо ж приводом для формулювання норми права стала конкретна правова ситуація, певний юридичний казус, він, попри те, набуває свого закріплення в абстрактній формі. Використання подібних взірців поведінки сприяє оперативному й результативному впливові на суспільні відносини, їх на зміну та перетворення, що характеризує позитивну сторону механізму правової регламентації. Але поряд із цим, концепція правової норми в романо-германському праві припускає, що суб'єкт правотворення не може передбачити всі конкретні ситуації в юридичній практиці. Цей підхід дає змогу використовувати додаткові джерела права, наприклад, правовий звичай [239, с. 71].

Загалом філософія підходів романо-германської правової системи до феномена правової поведінки особи характеризується обмеженням конкретизації, пошуком методів узагальненого вирішення та регламентації правових ситуацій.

Що стосується англо-американської правової сім'ї, то тут, як зазначає Вільям Бернхем, основним джерелом правового впливу на поведінку особи є правовий прецедент (лат. *praecedentis* – той, що попереду) – поведінка в конкретній ситуації, яка розглядається як взірець за аналогічних обставин [603, р. 469]. Адже історично склалося так, що в середньовічній Англії єдине право було сформульоване через діяльність судів. Рішення, винесені одного разу, ставали обов'язковою нормою для наступних аналогічних справ. Тож регулювання феномена поведінки особи, з погляду загального права Англії, значною мірою

функціонувало як неписане право, яке ґрунтувалося на професійній традиції, а пізніше – на міркуваннях суддів при вирішенні справ [239, с. 73].

Окрім зазначеного вище, хочеться підкреслити, що значний вплив на правову поведінку особи тут чинить право справедливості (англ. *equity law*), що історично формувалося як система норм, які створювалися судом канцлера на щоб доповнення системи загального права, а також розум, що слугує джерелом права у суто емпіричному сенсі [470, с. 48]. Останній є засобом ліквідації прогалів серед казуїстичного характеру англо-американського права. Винесення судового рішення на основі розуму – це, передусім, пошук рішення, яке найбільше відповідало б нормам чинного права, та індивідуалізувало б конкретні правовідносини, а тому воно найбільше взаємодіє із категорією суспільної справедливості.

Переходячи до розгляду соціального феномена правової поведінки особи з погляду правової сім'ї змішаного типу, варто зазначити, що оскільки вона поєднала у собі підходи романо-германської та англо-американської систем, то, відповідно, однакове значення для досліджуваної нами проблеми (та й для права загалом), тут матиме як норма закону, так і правовий прецедент. Окрім цього, що стосується Північноєвропейських держав, важливу роль у правовому регулюванні тут відіграють національні доктрини [238, с. 61].

На думку М. А. Ісаєва, право – це моральна ідея, яку слід відрізнити від дійсності. Відтак, до фактів соціальної дійсності вчений відносив поведінку осіб. Факти ж свідомості, емоції, психологічні переживання, цінності – сфера нереального. Намагаючись досягти певних цілей, законодавці встановлюють еталони поведінки для тих, на кого вони розраховані. Вони уявляють собі картину поведінки, яка повинна бути, а потім адресують її суб'єктам. Отже, мета норми права – дати необхідність визначеної поведінки. І така зобов'язальна норма – це

лише внутрішнє відчуття, примус до правомірної поведінки, який виконується автоматично [201, с. 319].

Що стосується Південноамериканської частини правової системи змішаного типу, то тут велику роль у регулюванні поведінки особи відіграє канонічне право. Постулати Римо-Католицької церкви, в міру менталітету та культури населення, мають потужний вплив на більшість соціально-правових інститутів, і досі відіграють роль ефективного, хоч і невидимого регулятивного засобу [239, с. 74].

Отже, поведінка особи в цілому та юридично значуща поведінка, яка спершу визначалася як сукупність реакцій людини на навколишнє середовище, а згодом – як вияв волі людини, досліджувалася від початків виникнення людини розумної, відносно нашої цивілізації, часів. Юридично значуща поведінка особи крізь призму історії визначається не лише часовою, але й просторовою – загальною специфікою цивілізацій.

Висновки до розділу 1

Упродовж усього життя людина задля реалізації певних функцій і задоволення потреб вступає в різні міжособові відносини, впливаючи і на середовище, яке її оточує, і на саму себе. Отже, найважливішою соціальною характеристикою особистості є поведінка.

На підставі аналізу напрацювань дослідників робимо висновок про те, що людина – жива істота, індивід, яка поєднує в собі фізичний, природний, духовний, моральний та соціальний аспекти, успадковані і набуті при житті.

Оцінка поведінки людини залежить від її відповідності певним соціальним нормам, наслідком чого є її наслідки, які проявляються в соціальній значущості. У науковій літературі досить широко і

переконливо розглядали різні аспекти поведінки людини. Однак можна констатувати, що теоретико-правові аспекти становлення, формування і розвитку саме юридично значущої поведінки людини поки, що залишаються за межами цілісного наукового дослідження.

Вибір методів правового дослідження залежить від сутності досліджуваного об'єкта. Аналіз сутності явища юридично значущої поведінки людини потребує використання в роботі природно-правового та позитивістського підходів.

Дослідження юридично значущої поведінки людини базувалося на трьох рівнях: емпіричному, теоретичному та практичному. Емпіричний рівень пов'язаний із накопиченням фактичного матеріалу, який належить до досліджуваної теми, а також з його описом. Збір і вивчення фактів є першим і необхідним етапом у розвитку історико-правової науки, який створює можливість переходу до теоретичного осмислення та узагальнення. На теоретичному рівні дослідження відбувається оцінка, осмислення, пояснення історичних чинників, розкривається сутність досліджуваної події, а також закономірності та тенденції її розвитку. На практичному рівні було запропоновано вирішення кількох наукових проблем та застосування окремих підходів при здійсненні навчально-методичної роботи.

В основу дисертаційного дослідження покладено діалектичний підхід, центром якого є теорія розвитку, аналіз причиново-наслідкових зв'язків. У хронологічному (історичний) підході репрезентований розвиток процесів та подій у темпоральній послідовності. Ідею юридично значущої поведінки належно увиразнюють системний, порівняльний, узагальнення та абстрагування, аналогії, термінологічний підходи та методи аналізу і синтезу, дедукції та індукції.

Застосування спеціально-юридичних методів пізнання правових об'єктів (порівняльно-правовий метод, формально-правовий метод,

правове моделювання, герменевтико-правовий) довело правильність обраного репрезентування нашої концептуалізації ідеї юридично значущої поведінки.

Термін «людина» відрізняється від інших суміжних понять, таких як «істота» та «індивід» тим, що пов'язаний із соціально-духовним елементом. Утім, багатозначність поняття «людина» зумовлене, передусім, складністю розуміння цього феномена в юридичній науці та багатовекторністю його проявів.

Категорія «людина» – поняття, яке найповніше відображає феномен людини. В юриспруденції, зокрема, в нормативно-правових актах, поширеними є й інші термінологічні відповідники (особа, суб'єкт), проте, при дослідженні людини в праві беремо до уваги положення Основного Закону, в якому констатовано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку в Україні найвищою соціальною цінністю. Це вказує на ієрархію понятійного апарату, в якій превалює саме «людина».

Людину як явище, і не тільки в праві, а найперше у філософії, конституюємо як істоту, індивіда, яка поєднує в собі фізичне, природне, духовне, моральне та соціальне єство, успадковані та набуті при житті. В осмисленні людини у праві акцентовано не лише на сутності людини, але й на такій особливості людини, як формотворчості права.

Беручи за основу антропологічний принцип, який становить своєрідну методологічну серцевину означеної парадигми, оскільки утверджує людину, її природні і соціокультурні чесноти як засади усвідомлення сутності й регулятивних можливостей права, юридична антропологія покликана дослідити реалізацію права у повному розумінні і сприяти гуманізації чинного правопорядку. Водночас антропологічний принцип виконує об'єднуючу функцію в системі фундаментальних світоглядних засад філософії права, наповнює їх

людським началом.

Поведінка людини, будучи не лише статичною, але й динамічною, здатна до еволюції паралельно із ходом історії.

Аналіз проблематики правової поведінки через призму християнства ґрунтується на суб'єктивному аспекті такої поведінки, а саме на психічному ставленні особи до своєї поведінки, її мотивів і мети. Це значною мірою знайшло своє відображення в ідеї любові до ближнього, яку сповідувало християнство.

Поведінка особи в цілому та юридично значуща поведінка, яка спершу визначалася як сукупність реакцій людини на навколишнє середовище, а згодом – як вияв волі людини, досліджувалася з початку виникнення *homo sapiens*. Юридично значуща поведінка особи крізь призму історії визначається не лише темпорально, але й просторово.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1 Поняття юридично значущої поведінки

Людина вважається не тільки біологічною істотою, а й істотою соціальною. Ця її властивість зумовлена місцем в соціальній організації суспільства та плідній взаємодії з іншими його членами, в результаті чого можливе задоволення своїх потреб та інтересів. Саме у такому багатовимірному процесі спілкування розкривається свідомо діяльність людини, яка проявляється у її діях та вчинках. Відповідно, відбувається їх оцінка суспільством в цілому на предмет правомірності та протиправності.

Дослідження поведінки людини з погляду юриспруденції, та й будь-якої іншої науки, потребує правильного визначення понятійного апарату для того, щоб уникнути неоднозначності тлумачення та розуміння досліджуваних явищ.

Визначити поняття – означає розкрити його зміст, тобто виділити його суттєві ознаки [3, с. 29]. Перш ніж перейти до розуміння поведінки у юриспруденції, необхідно зрозуміти, що таке поведінка взагалі.

Поведінка в найзагальнішому вигляді трактується як система взаємопов'язаних реакцій, здійснюваних живими організмами для пристосування до середовища [66, с. 4-5].

Більш широке поняття «поведінка» у тлумачному словнику визначається як «сукупність чийх-небудь дій і вчинків; спосіб життя; поводження, манера, поведінка» або як «реакція організму на яке-небудь подразнення або вплив чогось» [360, с. 712].

Наведена теза докладно розкривається у психологічній літературі:

«Поведінка – властива живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована їх зовнішньою (руховою) та внутрішньою (психічною) активністю. Поведінка людини трактується як діяльність, що має природні передумови, але у своїй основі соціально-обумовлена, опосередкована мовою та іншими знаково-змістовними системами, типовою формою якої є труд, а атрибутом – спілкування. Своєрідність поведінки індивіда залежить від характеру його взаємовідносин з групами, членом яких він є, від групових норм, ціннісних орієнтацій, рольових приписів» [266, с. 244].

Л. А. Азарова та В. А. Сятковський під поведінкою розуміють процес взаємодії особистості із середовищем, опосередкований її індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю, має форму переважно зовнішніх дій і вчинків [3, с. 29-30].

Як зазначають українські правознавці А. А. Письменицький та Д. В. Слинько, існує безліч підходів до розуміння поведінки людини, адже остання є істотою біопсихосоціальною і може розглядатися як:

- біологічна форма життя, що виражається в морфологічних, фізіологічних, генетичних, нервово-мозкових, електрохімічних явищах та процесах;

- носій психічної активності з огляду на її внутрішній духовний світ, аспекти свідомих та несвідомих процесів, прояву волі, переживань, пам'яті, характеру, темпераменту тощо;

- суб'єкт у співвідношенні із собі подібними [406, с. 130].

Узагальнюючи, в науковій літературі для терміна «поведінка» запропоновано такі тлумачення:

а) поведінка – категорія на позначення сукупності дій тварин і вчинків людей [290, с. 120];

б) поведінка – властива живим істотам взаємодія із навколишнім середовищем, опосередкована їх руховою та психічною активністю [433, с. 294];

в) поведінка – зовнішній прояв системи рухових операцій об'єкта в соціальній психології [480, с. 184];

г) поведінка – процес зміни станів певної речі, або істоти, що відповідає їх внутрішній природі як цілому [535, с. 438];

д) поведінка – 1) зовнішній вияв діяльності, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримку свого існування; 2) процес зміни станів певної речі або істоти, що відповідає їх внутрішній природі як цілому [107, с. 64].

З погляду соціальної специфіки людської діяльності, поведінка є перетворенням духовного стану людини на дію стосовно соціально значущих об'єктів. Поведінка людей дуже різноманітна і має різні форми вираження (вербальну, яка дає нам уявлення про внутрішній світ людини і реальну – містить певні дії людей), інтенсивність, мотиви, цілі, наслідки. Але всі варіанти поведінки виявляють певні інтереси, орієнтації, ідеологічні позиції в системі суспільних відносин [311, с. 35].

Отже, одні автори розглядають поведінку як вид діяльності, інші – як більш широку категорію, ніж діяльність. Тому вважаємо за необхідне визначити поняття діяльності та проаналізувати його співвідношення з поняттям «поведінка».

Поняття «діяльність» багатозначне. Це складна і багатоаспектна категорія, яка ввібрала в себе різні сторони взаємодії людини з навколишнім середовищем.

У психології під діяльністю розуміється та чи інша (внутрішня або зовнішня) активність людини, спрямована на досягнення поставленої мети. Як зазначав С. Л. Рубінштейн, специфічна особливість людської діяльності полягає в тому, що вона свідома і цілеспрямована. У ній і через неї людина реалізує свої цілі, об'єктивує свої задуми та ідеї в дійсність [450, с. 8].

На думку Ю. О. Козенко, діяльністю є специфічно людська форма цілеспрямованого відображення і перетворення світу, джерело

виникнення культури, становлення соціальної організації і формування особи [239, с. 44].

Варто зазначити, що в тлумачному словнику діяльність розглядається у двох значеннях:

- як заняття, праця (наприклад, наукова, педагогічна діяльність);
- як робота на будь-які органи, а також сили природи (наприклад, діяльність серця, вулкана) [370, с. 146].

Будь-яка (зокрема, і протиправна) діяльність наповнена своїм внутрішнім, конкретним смисловим змістом, спрямована до певної мети, а «предмети, що існують в навколишньому світі або підлягають реалізації в ньому, стають цілями людської діяльності через співвідношення з її мотивами» [451, с. 8].

Діяльність людини складається із вчинків. Вчинок – вагомий елемент взаємовідносин між людьми, в якому проявляються різноманітні якості особистості як позитивні, так і негативні, ставлення до проблем дійсності, до навколишніх. Будь-який вчинок тягне за собою наслідки для самої особи, викликає зміни у відносинах між людьми, зміни в їхній свідомості. Вчинок завжди пов'язаний з відповідальністю людини за свої дії. Отже, вчинок – це свідоме, вольове діяння, тобто діяння, взате в єдності суб'єктивних прагнень та його наслідків. «Вчинок – це діяння яке сприймається і усвідомлюється самим діючим суб'єктом як суспільний акт, як прояв суб'єкта, який виражає ставлення людини до інших людей» [451]. На думку В. М. Кудрявцева, термін «вчинок» відноситься до таких актів поведінки, які отримують позитивну чи негативну соціальну (в т. ч. правову) оцінку [274, с. 13].

В основу поняття «діяльність» покладено можливість використання. З огляду на це, такі поняття як «поведінка» та «діяльність» розглядаються як тотожні [588, с. 113].

Проте, вважаємо це твердження не зовсім вірним. Це пов'язано з тим, що поведінка особи відрізняється від власне діяльності передусім

зовні вираженою її формою, виявом, що не завжди вказує на зміст діяльності, ступенем сприйняття її суб'єктами. Тому поняття «діяльність» є одним зі способів буття та існування соціальної дійсності, вияву соціальної активності суб'єктів, цілеспрямованого сприйняття ними навколишнього світу.

Існує доволі широкий спектр видів діяльності. Так розрізняють економічну, соціальну, трудову, освітню, споживчу. Також виокремлюють різні її форми (наприклад, індивідуальна, колективна, масова). Можна також назвати й умови діяльності, серед яких вчені виділяють:

- предметні ситуації;
- умови спілкування (групи чи колективи);
- чинні норми та цінності соціальної спільноти і суспільства в цілому;
- соціальні інститути суспільства;
- особливості соціальної організації, до якої належать індивіди;
- соціальні статуси індивідів, які вони займають, і виконувани згідно з цими статусами соціальні ролі [126, с. 48].

Вищезазначені умови діяльності, своєю чергою, є підставами соціальної поведінки людини. Проте, ці умови повинні бути нею свідомо оцінені через призму власних потреб та інтересів та мають викликати почуття задоволення (або незадоволення). Останнє стає соціальною детермінантою діяльності людини, яка намагається змінити ці умови зважаючи на власні потреби. З огляду на це, ми схилиємося до думки тих учених, які вважають поведінку формою діяльності, її зовнішнім атрибутом [480, с. 118].

Багатозначність поняття «поведінка» в суспільних науках значною мірою позначилась на його тлумаченні у правових вченнях, адже право – один із найважливіших інструментів управління поведінкою особи. Встановлюючи, регулюючи та охороняючи суспільні відносини, воно

відіграє активну, творчу роль, сприяючи вирішенню завдань соціуму [236, с. 11].

Правове розуміння поведінки охоплює не будь-яку активність особи, а обмежується трьома критеріями:

- її соціальною значущістю;
- її вираженням назовні, в формі конкретних дій;
- усвідомленістю таких дій.

Право виділяє лише ті елементи, що можуть знаходитися під контролем свідомості й волі особи. Звідси поведінку, в її юридичному значенні, становлять лише такі вчинки свідомої особи, що досягнула зазначеного віку, яким передусє свідомий вольовий вибір, котрий включає розуміння соціального значення вчинку і передбачення його наслідків. Поведінка, що не піддається контролю з боку, вольових та інтелектуальних механізмів особи, не може регулюватися правом та не може тягнути за собою правової відповідальності – вона була б беззмістовною [378, с. 95].

Дослідивши різноманітні підходи до розуміння поведінки людини, погоджуємося із визначенням, яке запропонувала Ю. О. Козенко, адже воно найповніше відображає ознаки поведінки: поведінка людини – це вияв цілеспрямованої активності соціального суб'єкта, спрямований на практичну взаємодію з навколишнім середовищем задля підтримання свого існування [239, с. 46].

Одним з видів поведінки людини є правова поведінка. Отже, ми підійшли до характеристики поведінки людини, яка має стосунок до права.

Визначення поняття правової поведінки знаходимо у соціологічних та психологічних джерелах. Поняття «правова поведінка» визначено як зовнішній вияв активності особистості. Це поведінка, яка врегульована правом, оцінюється на предмет суспільної корисності, правомірності та здійснюється деліктоздатною особою. Вона

складається з окремих поведінкових актів, у яких об'єднується свідомість і воля людини, проявляється свобода волі при виборі напрямів юридичної активності [379, с. 52-53].

Таким чином, можна сказати, що правова поведінка – це свідомо вольова, соціально значуща поведінка людини, яка врегульована нормами права й підконтрольна державі та спричинює або здатна спричинити певні юридичні наслідки [215, с. 282].

Узагальнюючи, наведемо такі визначення правової поведінки:

а) це різновид соціальної поведінки, яка характеризується соціальною значущістю діяльності суб'єктів права, підпадає під контроль їх свідомості і волі, регулюється й охороняється нормами права і тягне за собою юридичні наслідки [423, с. 341];

б) це психологічно зумовлена, соціально значуща, юридично регламентована, підконтрольна державі в особі її компетентних органів поведінка, що тягне за собою юридичні наслідки [391, с. 112].

в) усвідомлена й соціально значуща ді-яльність суб'єкта права, спрямована на взаємодію із правовим середовищем та здатна породжувати правові наслідки [239, с. 30].

г) зовнішньо об'єктивований вияв особистісних цінностей людини, які ґрунтуються на домінантних у суспільстві правових цінностях і нормах та забезпечуються державним примусом [376, с. 362].

Таким чином, можна резюмувати, що правова поведінка розуміється вченими у вузькому та широкому значенні. Правова поведінка у вузькому розумінні – це дія чи бездіяльність, що проявляється у сукупності вчинків, які мають соціальне значення, регламентуються нормами права і зумовлюють правові наслідки. У широкому трактуванні правова поведінка – це дії людей, які регулюються суспільними і правовими нормами, і за порушення яких настає відповідальність у вигляді певних втрат особистісного чи майнового характеру [343].

Найбільш цитованим та вживаним у науковій літературі визначенням правової поведінки є розуміння цього явища В. Н. Кудрявцевим. Професор В. Н. Кудрявцев визначав правову поведінку у найбільш загальній формі як соціально значущу поведінку індивідуальних чи колективних суб'єктів, підконтрольну їхній свідомості і волі, яка передбачена нормами права і спричиняє юридичні наслідки [275, с. 13].

Сучасні правознавці правову поведінку розуміють як вольову, соціально значущу поведінку суб'єктів права, врегульовану нормами права та спричиняє юридичні наслідки. Як видається, це поняття повністю відповідає сучасному розумінню правової поведінки. Проте дане визначення варто було б доповнити такою ознакою як підконтрольність державі. Це зумовило б виникнення певних правових гарантій для забезпечення правомірної поведінки та, відтак, виникнення заходів державного примусу. Існують науковці, які принципово не розмежовують правову поведінку на позитивну й негативну, проте таке уточнення допомогло б удосконалити це поняття. Наприклад, О. Ф. Скакун не вказує на соціальну значущість правової поведінки, натомість застосовує поведінкову ознаку саме в розумінні правової поведінки [472, с. 258]. Інші вчені-юристи безпосередньо вказують на ознаку підконтрольності держави та визначають правову поведінку як врегульовану нормами позитивного права й підконтрольну державі свідомо-вольову, соціально значущу поведінку, яка спричиняє або здатна спричинити певні юридичні наслідки [472, с. 13].

Подібним чином правову поведінку визначають й інші науковці, зокрема як соціально значущу, соціально зумовлену, усвідомлену, вольову поведінку суб'єкта, урегульовану нормами права, здатну спричинити як сприятливі, так і несприятливі юридичні наслідки, на забезпечення або припинення різних видів якої спрямована діяльність держави в особі її органів [311, с. 36].

Зазначена проблема, на думку А. Шульги, певною мірою є штучною. Якщо відійти від інерції традиційного, звичного мислення, слід звернути увагу на те, що відповідну проблему усуває термін «юридично значуща поведінка». Пояснюється це тим, що даний термін має етимологічно-сміслову нейтральність щодо слів «правове», «неправове» і одночасно має властивість охоплення своїм змістом і «правової (правомірної) поведінки» і «протиправної поведінки» [40, с. 311].

Таким чином, можна сказати, що правова поведінка – це різновид соціально значущої поведінки, яка підконтрольна свідомості й волі людини, передбачена нормами права й спричиняє або здатна спричинити юридичні наслідки позитивного чи негативного характеру [216, с. 32]. Це визначення безпосередньо показує роль держави в забезпеченні та дотриманні правової поведінки, що є важливим для означеного дослідження. Ключовим у вищенаведених визначеннях є словосполучення «соціально зумовлена», яке характеризує прийняття та підтримання цієї поведінки суспільством. Утім цього замало, оскільки правова поведінка є зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності.

Тому варто взяти до уваги інтерпретацію поняття правової поведінки, яка містить юридичні складові. Зокрема, Н. Ю. Фролова розуміє правову поведінку як складне, системне, соціально-правове явище, котре включає вольові дії, які спрямовані на досягнення соціально значущої мети й утворює певну діяльність, що характеризує ставлення суб'єкта права до державно-правових явищ і має правову оцінку [545, с. 20]. Вчена наголошує на важливості саме вольових дій суб'єктів. Проте вважаємо, що цього недостатньо та пропонуємо не обмежуватися лише діями, але й включити бездіяльність. Це пов'язано з тим, що дія безпосередньо впливає на стосунки між суб'єктами (активна поведінка).

Бездіяльність, як правило, є вербальною (словесною) та виражає внутрішній стан суб'єкта (пасивна поведінка). Саме така поведінка має бути усвідомленою, свідомо-вольовою, проте має бути й підконтрольна державі. Недоліком такого визначення є відсутність вказівки на наслідки, які негативно впливають на зміст цього поняття. З іншого боку, вказівка на досягнення соціально значущої мети, що виражає ставлення суб'єкта права до державно-правових явищ є, безумовно, перевагою цього визначення.

Розглянувши наявні в науковій літературі визначення поняття «правова поведінка», ми визначали її ознаки. Проаналізуємо їх детальніше.

В. В. Молдаван зводить основні ознаки правової поведінки до того, що вона:

- регулюється нормами права і має нормативно визначений діапазон можливостей та методів регуляційного впливу;
- має наслідки: юридичні і соціальні. Тобто за нею завжди настає відповідальність;
- виражається у формі діяння;
- має значення для суспільства і може розцінюватися як соціально корисна, індиферентна, або соціально шкідлива;
- є феноменально-ноуменальним наслідком прояву особистості [372].

Вважаємо, що найґрунтовніше ознаки правової поведінки визначені І. М. Максимовою. Вона розподіляє ознаки правової поведінки на три групи: соціальні, психологічні та юридичні [311, с. 35].

Соціальна ознака виражена в соціальній значущості правової поведінки. Соціальна оцінка поведінки проявляється через соціальну значущість, у якій кожний вчинок породжує реакцію оточення – схвалення або засудження. Така поведінка може бути або суспільно корисною або суспільно небезпечною (шкідливою) [311, с. 35-36].

«Правового значення набуває така поведінка людей, яка здатна істотно вплинути на стан і розвиток економічних, соціальних, політичних, ідеологічних, суспільних відносин, на статус особистості і реалізації її інтересів» [311, с. 67].

З точки зору психологічної науки, правова поведінка обумовлена тим, що люди наділені свідомістю і волею, контролюють свою поведінку. Здійснюючи те чи інше діяння в правовій сфері, особистість співвідносить його з наявними нормами і цінностями, аналізує його з позиції того, яку користь вона принесе суспільству, собі, іншим людям [311, с. 36].

У розрізі теми дослідження, з юридичного боку правова поведінка особистості чітко регламентована, тобто поведінка поєднує у своїй основі як зовнішні (об'єктивні), так і внутрішні (суб'єктивні) сторони, які відображаються у правових приписах. Така регламентація забезпечує точність і визначеність поведінки в правовій сфері, є захистом від стороннього втручання в дії громадян і інших суб'єктів. Саме за допомогою правових норм стимулюється, впроваджується в життя суспільно корисна поведінка і витісняється з життя поведінка, небажана для суспільства. На думку В. Н. Кудрявцева, ця ознака дає законні підстави для охорони і захисту прав і законних інтересів громадян, колективів, державних і громадських організацій [275, с. 38-39].

Також важливим є те, що правова поведінка підконтрольна державі в особі її правозастосовних та правоохоронних органів. Залежно від обраної поведінки, держава передбачає гарантії охорони правомірної поведінки і відповідальність за протиправну поведінку. Така поведінка тягне юридичні наслідки, які виникають внаслідок здійснення прав, виконання та порушення обов'язків. Юридичні наслідки правомірної поведінки зазвичай сприятливі для суб'єкта і виражаються в формі різних заохочень. Протиправна поведінка тягне за собою юридичну відповідальність, яка зазвичай здійснюється правоохоронними органами

[311, с. 36-37].

Визначивши ознаки правової поведінки, зазначимо, що найкраще їх відображено у дефініцію поняття «правова поведінка», що запропоноване І. А. Полонкою. На її думку, правова поведінка – це соціально значуща (позитивна чи негативна), свідомо-вольова поведінка людей (окремих індивідів, колективів або груп людей), яка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, врегульована (передбачена) нормами права, підконтрольна державі та спричиняє юридичні наслідки [311, с. 31].

О. Ф. Скакун виділяє такі ознаки юридично значущої поведінки людини: «соціальне значення», «свідомо-вольовий характер», «властивість спричиняти (зумовлювати) юридичні наслідки», «зовні виражена у дії чи бездіяльності», «регулюється юридичними нормами» («регламентованість правовими нормами»), «підлягає юридичній оцінці (правовій кваліфікації)» [472, с. 590]. Зазначені ознаки є критерієм відокремлення, відмежування «поведінки у сфері права» (юридично значущої поведінки) від поведінки в інших, урегульованих соціальними нормами сферах (приміром, у сфері дії норм моралі).

Проте, орієнтуючись на низку тих істотних ознак, що характеризують поведінку суб'єкта права як поведінку юридично значущу, можна і доцільно загалом розрізнявати і ознаки:

- 1) загальні (родові);
- 2) спеціально-юридичні [408, с. 113-117].

На думку А. М. Шульги, «юридично значуща поведінка особистості» – це передбачена нормами (принципами) права дія (бездіяльність), котра має соціальне значення (позитивне, негативне), є проявом певного стану (нормального, проміжного, патологічного) інтелектуальної і емоційно-вольової сфери психічної діяльності людини, може бути предметом правової кваліфікації (юридичної оцінки) для визначення її відповідності або невідповідності вимогам

норм (принципів) права, вирішення питання про її правові наслідки [584, с. 58].

Отже, сутність юридично значущої поведінки виражається в її основних ознаках. А саме:

- юридично значуща поведінка – це система дій та вчинків, які здійснюються в певний період і реалізують як внутрішні, так і зовнішні сподівання людини, обумовлені різними потребами (біологічними, соціально-психологічними, світоглядними);

- юридично значуща поведінка – це типова поведінка, тобто більшість суб'єктів, що знаходяться у сфері відносин, регульованих тією чи іншою правовою нормою, ведуть себе саме так, як вказано у відповідній нормі, вибираючи подібні способи досягнення зіставних між собою правових цілей;

- юридично значуща поведінка – це поведінка, що знаходиться під контролем свідомості та волі, яка піддається внутрішньому і зовнішньому контролю. Ознака соціальної значущості характеризує юридично значущу поведінку, як з позитивного (бажаною, корисною, допустимою), так і з негативного боку (вроджена, суспільно небезпечна);

- юридично значуща поведінка – це така поведінка, яка отримує державну оцінку та офіційно регулюється в правових нормах, чітко і детально встановлює межі забороненого та дозволеного;

- юридично значуща поведінка тягне юридично значущі (позитивні або негативні) наслідки.

Поведінка набуває юридичної значущості у тому разі, коли вона може бути оцінена з погляду вимог правових норм. При цьому норми права можуть впливати тільки на вольові дії особи, які підконтрольні свідомості людини. Якщо особа свідомо не контролює свої дії, припис норми не може бути нею реалізований. Норми права, відповідно, містять формально обов'язкові критерії, на підставі яких можна дати

юридичну оцінку відповідності або, навпаки, невідповідності поведінки нормі права. У першому випадку юридична значущість поведінки полягатиме у правомірності такої поведінки, у другому – у протиправності та можливості настання негативних юридичних наслідків [242, с. 44].

Юридично значущою також може бути така поведінка, яка формально не суперечить, проте і не відповідає нормі права. Така ситуація уможливується під час реалізації правової норми всупереч меті, для якої вона була встановлена, коли припис правової норми свідомо виконується однією особою на шкоду інтересам іншої особи. Така поведінка є, зокрема, наслідком зловживання правом [242, с. 44].

На думку А. В. Лещенка, юридично значущою поведінкою є врегульована правом, типова, соціально значуща і свідомо вольова поведінка суб'єктів, яка тягне юридичні наслідки [295, с. 354]. На думку дослідника, логічним і правильним буде закріплення під юридично значущою поведінкою тих діянь, які не відповідають усім ознакам правової поведінки, проте породжують певні юридичні наслідки [295, с. 355].

А. Шульга в новому підручнику з теорії права визначає юридично значущу поведінку як передбачену нормами (принципами) права дія (бездіяльність), яка має соціальне значення (позитивне, негативне), є проявом певного стану (нормального, проміжного, патологічного) інтелектуальної і емоційно-вольової сфери психічної діяльності людини, може бути предметом правової кваліфікації (юридичної оцінки) для визначення її відповідності або невідповідності вимогам норм (принципів) права, вирішення питання про її правові наслідки (позитивні, негативні) [44, с. 316].

Зазвичай науковці юридично значущу поведінку класифікують за різними підставами, наприклад, за соціальною цінністю, ступенем усвідомлення, галузевими правами, суб'єктами, пріоритетними

мотивами, наслідками, типами, рівнями, інтенсивністю тощо. Зокрема, залежно від правових сфер виділяють поведінку в процесі правотворчості, правореалізації та правоохоронної діяльності. У наступних розділах ми розглянемо види юридично значущої поведінки детальніше [282, с. 34].

Як зауважує В. Кулапов, юридично значущі вчинки є основним елементом юридично значущої поведінки. З огляду на це, вчений виділяє чотири таких елементи: об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона.

Об'єкт в його розумінні представлений соціальними та фізичними цінностями, задля яких суб'єкт вступає в суспільні відносини.

Суб'єктом є людина (громадянин), посадова особа або колектив, які можуть здійснювати правомірні дії відповідно до закону та нести юридичну відповідальність за здійснення ними неправомірних дій.

Для юридично значущої поведінки велике значення має вік людини, що відтворює рівень її соціальної адаптації, доступність, професійні якості та інші дані, оскільки це дозволяє точно визначити коло осіб, на яких поширюється дія приписів, заборон чи дозволів [282, с. 38].

Щодо другого елемента, то вчений наголошує на тому, що обов'язково слід розмежувати суб'єктів юридично значущої поведінки та суб'єктів права. Так, до суб'єктів юридично значущої поведінки можуть належати тільки ті фізичні та юридичні особи, які здатні самостійно здійснювати правомірні чи протиправні дії, породжуючи тим самим відповідні соціальні та юридичні наслідки, і несуть за них передбачену законом відповідальність. Отже, важливою ознакою суб'єкта юридично значущої поведінки є його правосуб'єктність, тобто здатність до здійснення юридично значущих дій, а також відповідальність за їхнє здійснення [282, с. 39].

Основними суб'єктами юридично значущої поведінки з урахуванням лише фізичного аспекту є індивіди та соціальні спільноти.

Якщо ж враховувати ще й соціальні, і юридичні характеристики, то диференціація набуває такого вигляду:

- а) громадяни;
- б) трудові колективи;
- в) громадські організації;
- г) державні органи;
- д) держава.

Крім вищевказаних груп до суб'єктів юридично значущої поведінки В. Кулапов відносить іноземців, осіб без громадянства; іноземні фірми, представлені в нашій країні; релігійні організації.

Крім того, при характеристиці суб'єктів юридично значущої поведінки важливо враховувати, що суб'єктом у даному випадку може бути лише дієздатна особа [282, с. 40].

Об'єктивну сторону становлять фізичні або вербальні (словесні) дії (бездіяльність), які вживаються суб'єктом для задоволення свого або суспільного інтересу, їхні результати та причиновий зв'язок між цими діями (бездіяльністю). Поведінка суб'єкта впливає на навколишнє середовище і може викликати різні юридичні наслідки.

Під час аналізу об'єктивної сторони юридично значущої поведінки актуальним є питання її форми, тобто спосіб її прояву, зовнішнє вираження в соціально-правовій реальності.

Основними складовими, що характеризують форму юридично значущої поведінки, є:

- соціальна значущість;
- свідомість;
- вираженість зовні тим або іншим способом;
- відповідність або невідповідність праву.

Суб'єктивна сторона виражає психологічне ставлення суб'єкта до певного діяння та його наслідків. Велике значення тут має мотивація вчинку. Як ми вже стверджували, юридично значуща поведінка є

поведінкою, яка здійснюється на основі усвідомлено-вольового рішення. Будь-якому усвідомленому вчинку притаманні такі елементи, як: визначення цілі, засобів, способів здійснення своїх дій, місця, часу та передбачення можливих подій.

Однак такі види поведінки, як рефлекторна та інстинктивна, не можуть бути опосередковані правом, тому важливо враховувати, що в будь-якій свідомій вольовій поведінці можуть бути елементи поведінки несвідомої. Співвідношення свідомого та несвідомого розрізняється в залежності від рівня поведінки. Безсвідомий елемент поведінки має юридичну значущість тільки в тих випадках і в тих межах, в яких він піддається можливому контролю з боку усвідомлення та волі особи, тобто може потенційно бути в належний момент усвідомленим. Власне в цих межах і можлива відповідальність людини за свої дії [282, с. 41].

Тож людська поведінка в цілому є досить складною і багатогранною. Вона може охоплювати різні акти, зокрема, й діяльність наукову, а також свідомі та несвідомі вчинки. Із урахуванням сучасних поглядів на правову думку, поведінка людей може бути юридично значущою або юридично незначущою (індиферентною). Перша має свою структуру і ділиться на правомірну та протиправну. Формами юридично значущої поведінки є дія та бездіяльність [282, с. 42].

Отже, поведінка людини – це відображення цілеспрямованих активних дій чи бездіяльності соціального суб'єкта, спрямованих на практичну багатоманітність життя людини з метою розуміння й узгодження інтересів. Поведінка людини як явище досліджується правом у формі юридично значущої поведінки людини, яку можна визначити як соціально значущу (позитивну чи негативну), свідомо-вольову поведінку людей (окремих індивідів, колективів або груп людей), яка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, врегульована (передбачена) нормами права, підконтрольна державі та спричиняє юридичні наслідки. Однак такі ж

юридичні наслідки несе і та поведінка, яка є юридично незначущою.

2.2 Підходи до видової класифікації юридично значущої поведінки

Кожна наука, яка досліджує поведінку людини, класифікує її види за різноманітними критеріями, що зумовлено особливостями методології та підходами до її розуміння.

Класифікація структурних елементів покликана сприяти більш цілісному теоретично-му та практичному сприйняттю явища в цілому. З практичної точки зору, класифікація допомагає структурувати поведінку учасників суспільних відносин, пов'язаних з цим систематизованим явищем.

Філософський енциклопедичний словник визначає класифікацію як систему супідрядних понять (класів, об'єктів) деякої галузі знання або діяльності людини, яка часто надається у вигляді різних за формою схем (таблиць) і використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями або класами об'єктів, а також для орієнтування в різноманітті понять або відповідних об'єктів [533, с. 257].

В Академічному тлумачному словнику української мови поняття «класифікація» подано як систему розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями. Класифікацією називається система розміщення предметів за класами на підставі схожості цих предметів у середині класу і їхніх відмінностей від предметів інших класів [5].

Українська радянська енциклопедія визначає класифікацію як процес. Так, класифікація – це розбивання множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (підмножини). Згадана, енциклопедична стаття подає вимоги до класифікації:

- підмножини, на які розділено множину, не повинні перетинатися (містити спільні елементи);
- в сумі підмножини повинні дати вихідну множину класифікованих об'єктів;
- кожен елемент повинен входити до якогось одного класу;
- поділ множини на групи повинен здійснюватися за однією ознакою [523, с. 207].

Як бачимо, поняття «класифікація» переважно визначають через поняття систем. Тому вважаємо за потрібне визначити також поняття системи.

Словники містять такі визначення поняття «система»:

- сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює визначену цілісність, єдність [523, с. 609];
- порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь;
- сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням [5];
- сукупність якісно визначених елементів (зміст системи), між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія (структура системи). Найважливішими рисами системи є її розчленованість і цілісність [523, с. 230];
- певний порядок в розташуванні і зв'язку дій [505].

О. О. Пунда визначає систему як певний визначений порядок у розташуванні і зв'язку частин будь-чого, у тому числі і у дії. Система – це форма організації, це ціле, що являє собою єдність закономірно розташованих і таких, що перебувають у взаємозв'язку між собою частин. Система будь-якого об'єкта характеризується цілісністю, тобто внутрішньою єдністю об'єкта, його відносною автономністю та незалежністю від навколишнього середовища [435, с. 32].

Поняття системи органічно пов'язане з поняттями «цілісність»,

«елемент», «підсистема», «зв'язок», «відносини», «структура». Системі властива не тільки наявність зв'язків і відносин між елементами, що її утворюють (певна організованість), але й нерозривний зв'язок із середовищем, у взаємодії з якою система виявляє свою цілісність. У той же час будь-яку систему можна розглядати як елемент системи більш високого порядку [435, с. 32].

Розглянемо спочатку класифікацію видів поведінки, яка існує у біологічній науці.

Д. Дьюсбері всі форми поведінки поєднує в три основні групи – індивідуальну поведінку, репродуктивну й соціальну.

До індивідуальних поведінкових актів, згідно з теорією автора, належать ті, що забезпечують виживання й життєзабезпечення окремої особи.

До соціальних відносять ті прояви поведінки, які забезпечують ефективне функціонування особин у спільноті. Розрізняють типи соціальної поведінки, до найважливіших з яких відносять такі: контагіозна – спрямована на розрізнення «своїх» й агоністична – спрямована на взаємодію з суперниками; а також її види: спільна оборона або напад, домінантна і підлегла, практична і символічна, наслідування і соціальне навчання, розмноження і догляд за потомством тощо.

Репродуктивна поведінка – це прояви активності, пов'язані з утворенням шлюбних пар, будівництвом житла, виведенням потомства, його годуванням, захистом, вихованням тощо; розрізняють такі її складові: шлюбна, статева і батьківська [163, с. 60].

Інші підходи до створення класифікації навів Р. Хайнд. Зокрема, розглянуто класифікацію за такими ознаками:

- за безпосередніми причинами, що викликають той або інший поведінковий акт;
- за функціями, які він виконує;

- за походженням у філогенезі;
- за способом формування в онтогенезі [548, с. 23-25].

Проте і така класифікація, на думку окремих дослідників, має недоліки: зокрема, прояви поведінки за першими двома ознаками часто збігаються. Відповідно, у більшості випадків зарахування тієї або іншої форми поведінки до певної категорії виявляється можливим тільки після ретельного причинного аналізу [106, с. 185].

У соціології праці створено класифікацію видів трудової поведінки; як приклад можна навести класифікацію О. Ромашова. Автор виділяє такі критерії для класифікації і відповідні їм види поведінки:

- за суб'єктом поведінки: індивідуальна і колективна;
- за наявністю (або відсутністю) взаємодії: така, що передбачає або не передбачає взаємодію;
- за виробничою функцією: виконавська і управлінська;
- за ступенем детермінованості: жорстко детермінована й ініціативна;
- за ступенем відповідності прийнятим нормам: нормативна або така, що відхиляється від норм;
- за ступенем формалізації: усталена в офіційних документах або не усталена;
- за характером мотивації: ціннісна або ситуативна;
- за виробничими результатами і наслідками: позитивна або негативна;
- за сферою здійснення: власне трудовий процес; побудова відносин на виробництві; створення трудової атмосфери;
- за ступенем традиційності поведінки: усталені види поведінки; такі, що зароджуються, зокрема, як реакція на різні соціально-економічні акції;
- за результатами і наслідками: відповідні або не відповідні бажанням;

- за ступенем реалізації трудового потенціалу: такі, що не вимагають або вимагають змін ступеня реалізації трудового потенціалу;
- за характером відтворення людського потенціалу: такі, що передбачають просте, або вимагають розширеного відтворення трудового потенціалу [306, с. 154-160].

В. Лазарєв, аналізуючи поведінку з погляду форми її прояву, виокремлює активну, пасивну та звичайну поведінку особи. Під активною поведінкою дослідник розуміє цілеспрямовану ініціативну діяльність громадян, пов'язану з додатковими витратами часу, енергії, а іноді й матеріальних коштів. У цьому аспекті автор вирізняє такі сфери прояву людської активності: діяльність добровільних формувань, альтернативних суспільних чи державних структур у сфері соціальної дії права, правотворчості.

Пасивна поведінка виявляється тоді, коли особи не використовують надані їм права та свободи. Пасивна поведінка характеризується уникненням від участі в юридичному житті, бездіяльністю у випадках відстоювання власних чи чужих прав, свобод і законних інтересів.

Звичайна поведінка характеризується як службова, побутова життєдіяльність особи, що відповідає нормам права. У її рамках люди виконують свої юридичні обов'язки, вчиняють ті чи інші юридично значущі дії. Однак їхня активність не перевищує рівня правових вимог [288, с. 30].

Т. Рзаєв виокремлює чотири види поведінки, додаючи до вказаних трьох ще і прийнятну поведінку, яка не являє собою жодної соціальної цінності чи корисності та не тягне, як правило, за собою негативних наслідків, встановлених нормами права [446, с. 19].

У спеціальній літературі можна також знайти інформацію про ряд видів поведінки, що стосуються повсякденних проявів активності людини. Так, розрізняють індивідуальну і соціальну поведінку,

внутрішню і зовнішню, вроджену і набуту (а в ній – творчу), навмисну і ненавмисну, неусвідомлену і усвідомлену, правильну і помилкову та ін. [106, с. 188].

Цікавою є класифікація видів поведінки людини, запропонована В. Новак. Вона виділяє такі види поведінки людини в соціальній групі:

- «ангельська», налаштована на образи неприродного заперечення зла. Дуже мало людей в суспільстві можуть бути віднесені до даної форми поведінки;

- «високоморальна», проголошує людську доброзичливість, дотримання тільки високих принципів поведінки (чесність, порядність, щедрість, мудрість та ін.). У всіх державах носіями високої моралі вважаються аристократія, священики, інтелігенція;

- «нормальна», побудована на виконанні принципів суспільної моралі, яка допускає відхилення та недоліки, яка визнає діалектичну єдність добра та зла. У зоні нормальної поведінки знаходиться більша частина суспільства та трудового колективу;

- «аморальна» поведінка притаманна людям, які постійно порушують моральний кодекс суспільства. Особисті інтереси, мотиви та потреби люди даного типу ставлять вище норм, які склалися в даній соціальній групі, вони не відчують почуття провини при порушенні закону та релігійних заповідей. Аморальна поведінка притаманна відсталій частині колективу (з часом дехто звідси «поповнює» кримінальне);

- «диявольська», тобто абсолютно аморальна, протиправна, яка виключає дотримання суспільної моралі. Таку поведінку показують деякі представники кримінального світу [359, с. 187].

Дуже інформативною та розлогою є класифікація видів поведінки, запропонована Ю. Вінтюком. Така класифікація охоплює переважну більшість проявів поведінки, які можна спостерігати чи виявити при проведенні спеціальних досліджень. Згідно із висновком ученого, поведінку ватро класифікувати за такими критеріями:

1) за призначенням:

- комунікативна – реалізація найпростіших видів взаємодії з навколишніми;

- дослідницька – забезпечує адекватні реакції в ситуації новизни;

- ігрова – спрямована на задоволення потреби в активності або освоєння певних форм поведінки;

- практична – активність, спрямована на досягнення певного результату (вона включає виконання різних повсякденних справ: умивання, прибирання, готування і споживання їжі тощо);

- трудова (або виробнича) – пов'язана з виконанням трудових функцій; залежно від того, які трудові чи виробничі функції виконуються, своєю чергою, поділяється на керівну і виконавчу тощо;

- економічна (або господарча) – пов'язана з пошуком економічної доцільності;

- навчальна – процес формування нового досвіду детермінується обставинами;

- сексуальна – обумовлена статевою потребою (в широкому сенсі – стосунки між особами протилежної статі);

- репродуктивна – обумовлена потребою мати потомство;

- батьківська – спрямована на догляд за потомством тощо;

2) за походженням: спадкова (інстинктивна) і набута (рефлекторна та інтелектуальна);

3) за відповідністю прийнятим суспільним нормам: соціально прийнятна і соціально неприйнятна (або асоціальна).

Соціально прийнятна може бути: свідома, конформна, стереотипна. Асоціальна поведінка поділяється також на девіантну, делінквентну й адиктивну.

Крім цього, залежно від того, які саме суспільні норми виконуються або порушуються, розрізняють підвиди соціальної і асоціальної поведінки:

моральні – моральна і аморальна;

юридичні – правомірна та неправомірна;
 релігійні – богоугодна і гріховна;
 традиційні – такі, що відповідають або не відповідають традиціям;
 посадові – відповідають або не відповідають посадовим інструкціям тощо;

4) за відповідністю організаційним вимогам: дисциплінована і недисциплінована;

5) за кількістю учасників взаємодії: індивідуальна і соціальна. Соціальна поведінка поділяється на: домінуючу і підлеглу, оборонну або нападаючу, практичну і символічну тощо;

6) за ступенем усвідомлення: імпульсивна і вольова;

7) за обумовленістю внутрішніми станами: агресивна, несмілива, рішуча, стримана, роздратована, безтурботна, спокійна, доброзичлива, активна, пасивна тощо;

8) за узгодженістю з іншими учасниками: конфліктна і неконфліктна;

9) за характером зумовленості: зовнішньо зумовлена (або ситуативна) і внутрішньо зумовлена;

10) за наслідками: результативна і нерезультативна;

11) за відповідністю медичним нормам: нормальна і патологічна;

12) за наслідками для здоров'я: саногенна і патогенна [106, с. 189-190].

Варто тепер розглянути детальніше класифікації правової поведінки, які наведені у спеціальній юридичній літературі.

Правова поведінка являє собою таку поведінку людини, яка має відношення до права. Якщо порівняти її із іншими формами поведінки людини, наприклад, із соціальною чи психологічною поведінкою, можемо зазначити, що їм притаманні спільні риси, адже в юриспруденції існує тенденція до все більшого об'єму регульованих правом відносин.

У науковій літературі правову поведінку класифікують за формою

зовнішнього вияву: фізична (діяльність); усна (вербальна); письмова (документальна) [472].

Та все ж найбільш практичним та поширеним є поділ правової поведінки на правомірну і протиправну [312, с. 58; 275, с. 3]. Це два протилежні та нерозривні аспекти правової реальності, кожен з яких не існує окремо. Межа між правомірною та протиправною поведінкою пролягає не тільки по лінії протилежної юридичної оцінки з погляду закону, а й по лінії протилежної об'єктивної соціальної значущості тієї й іншої поведінки, а також, залежить від їхньої різної психологічної та моральної природи [128, с. 58].

Цікавою є позиція авторів теоретиків права О. Зайчука та Н. Оніщенко, які, в залежності від відношення поведінки до права, вказують, що поведінка може бути юридично нейтральною (байдужою праву, такою, що перебігає поза його межами та площиною суспільної значущості), або юридично значущою: правомірною та протиправною поведінкою [499, с. 427].

Розглянемо детальніше правомірну поведінку. Наявні в юридичній літературі класифікації правомірної поведінки, в основі яких лежать різні критерії, дають змогу розмежувати її: за суб'єктами права; за різновидами юридичних фактів; за формами реалізації правових норм; за суб'єктивною стороною (за характером мотивації); за об'єктивною стороною; за ступенем соціальної цінності; за сферами громадського життя (суспільних відносин, за галузями права) [151, с. 129].

В. Кудрявцевим проведено змістовний аналіз видів правомірної поведінки за суб'єктами: правомірна поведінка особистості, правомірна поведінка посадових осіб, правомірна поведінка колективів [275, с. 132].

Т. Захаркевич за критерієм суб'єктів розрізняє правомірну індивідуальну поведінку та колективну поведінку (діяльність трудових колективів, державних органів) [182, с. 74].

Класифікація правомірних діянь як різновидів юридичних фактів

поділяє правомірну поведінку на юридичні вчинки та юридичні акти, які розрізняються в залежності від цілепокладання і у зв'язку з волею суб'єкта [182, с. 28-29]. До перших відносять такі правомірні діяння, які вчиняються людьми без спеціального наміру породити юридичні наслідки. Як приклад, можна навести створення картини художником або написання монографії вченим. До юридичних актів відносяться правомірні діяння, які вчиняються людьми зі спеціальною метою породити юридичні наслідки, наприклад, порушення кримінальної справи слідчим або укладення договору страхування.

Залежно від реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків:

- дотримання (заборон) – реалізуються заборонні й охоронні норми. Для дотримання заборон необхідне стримування від заборонених дій, тобто пасивна поведінка;

- виконання (обов'язків) – це реалізація зобов'язувальних норм, які передбачають позитивні обов'язки, для чого потрібна активна поведінка (сплатити податок, поставити товар покупцеві тощо);

- використання (суб'єктивного права) – виражається в здійсненні суб'єктивних прав, за допомогою чого особа задовольняє свій власний інтерес і тим самим досягає певного блага, цінності;

- застосування права – це владна діяльність уповноважених на те державних чи інших органів, що виражається в розгляді конкретного юридичного питання, справи і винесення по ній індивідуального рішення, обов'язкового для його адресатів [373, с. 47].

В. Оксамитний підкреслює, що правомірну поведінку можна класифікувати в залежності від мотивів, що визначають різні її варіанти, прийнятні для права, як «соціально-активну, позитивну (або звичну), конформістську (пасивну) і маргінальну» [373, с. 99]. Соціально-активна поведінка базується на формуванні переконаності не лише в необхідності втілення у життя норм права, а й на визнанні високої соціальної значущості права загалом. Звична поведінка здійснюється в

рамках усталеної звичної діяльності особи щодо дотримання та виконання норм права. Конформістська (від лат. слова *conformis* – «подібний», «відповідний») поведінка – характеризується пасивним дотриманням норм права в силу зіставлення власної поведінки з поведінкою навколишніх.

Інколи конформізм передбачає зовнішнє погодження з групою при внутрішньому розходженні з позиціями цієї більшості. Іншими словами, у сфері соціально-правових відносин людина поводить себе правомірно, оскільки так роблять інші.

Маргінальна (від лат. слова *marginalis* – «та, що знаходиться на межі», «гранична») поведінка – мотивована ставленням до норм права як до інструменту державного примусу при повному чи частковому ігноруванні інших важливих соціальних якостей останніх. Вона характеризується схильністю до протиправної поведінки [191, с. 58-61].

О. Нечаєва пропонує залежно від впливу маргінальної поведінки особи на розвиток суспільних відносин вирізнити:

- позитивну маргінальну поведінку особи – пов'язану з розвитком правовідносин і формуванням нових необхідних правил поведінки. У разі численних порушень маргінальна поведінка особи буде показником неефективності норм права;

- негативну маргінальну поведінку особи, що має місце у разі протиріччя норм права й інших соціальних норм. Тобто встановлені державою правила поведінки не дістають внутрішнього розуміння у свідомості громадян, які відповідно, не хочуть їх дотримуватися [357, с. 22].

У залежності від суб'єкта пропонуємо маргінальну поведінку розглядати таких видів:

- маргінальна поведінка особи – соціально значуща діяльність людини, спрямована на задоволення власних інтересів та амбіцій, що позиціонується у формі внутрішньоособистісного конфлікту,

виражається у нехтуванні правовими дозволами, супроводжується дотриманням правових заборон і є об'єктивно зумовленою;

- маргінальна поведінка колективу – сукупність поведінкових елементів кожного члена певної соціальної групи, яка відзначається деформованим рівнем правової свідомості та низьким рівнем правової культури.

Ю. Ткаченко, розглядаючи результати зворотної реакції на дію механізму правового регулювання у формі фактичної поведінки, виокремлює: добровільну поведінку та примусову [511, с. 24].

Р. Русинов, залежно від характеру мотивації, поділяє правомірну поведінку на такі види: засновану на глибоко усвідомленому переконанні особистості в необхідності права і свідомому виконанні всіх правових розпоряджень; на конформістському підпорядкуванні нормам права; на побоюванні відповідальності за порушення правових норм [11, с. 322-323].

З урахуванням покладених в основу домінантних правових мотивів вчені зараховують три самостійні підвиди правомірної поведінки особи:

- правомірна поведінка, що зумовлена позитивним ставленням до норм права з позицій альтруїстичних потреб за умови досягнення закріплених правом соціально-значущих цілей (принципова правомірна поведінка);

- правомірна поведінка, що зумовлена позитивним ставленням до права з позицій егоїстичних потреб, постійно орієнтована на отримання певної користі, особистої вигоди, яку дана норма не передбачає (прагматична правомірна поведінка);

- правомірна поведінка, що зумовлена негативним ставленням до санкцій норм права з позицій потреб в особистій свободі, моральному та соціальному престижі (превентивна правомірна поведінка) [394, с. 14].

За об'єктивною стороною, правомірна поведінка може виявлятися у вигляді:

- дії – активна правомірна поведінка, яка поділяється на юридичні акти (дії, вчинені з наміром породити юридичні наслідки) та юридичні вчинки (дії, що призводять до юридичних наслідків, незалежно від намірів особи, яка їх коїть);

- бездіяльності – пасивна правомірна поведінка, яке полягає в утриманні від незаконних, протиправних вчинків [275, с. 136-137].

Класифікація правомірних діянь за ступенем їхньої соціальної цінності тісно пов'язана з типологією правомірної поведінки за характером мотивації. Необхідно виділити такий різновид правомірної поведінки, як поведінка особливо корисна для суспільства і заохочувана ним. Наступним різновидом правомірної поведінки можна назвати таку, яка є соціально значущою і корисною. Ще одним різновидом правомірної поведінки є суспільно прийнятна, яка не є суспільно корисною, але заборона якої є небажаною чи неефективною [365, с. 14].

До соціально прийнятних видів правомірної поведінки можна віднести також такі поведінкові акти, як проведення у релігійних сектах обрядів, що спрямовані на зміни у свідомості і засновані на методах сугестії, дотримання застарілих або шкідливих для суспільства звичаїв і традицій, що можуть призвести до зниження позитивної активності особистості і потягнути за собою різні правові наслідки, не вигідні для неї (втрату різних пільг і переваг у випадку частого використання права на розірвання трудового договору, встановлення підвищеної квартирної плати за користування житловою площею, що перевищує норми, встановлені законодавством тощо) [244, с. 169].

Підґрунтям для класифікації правомірних дій за предметом правового регулювання виступають дві у певній мірі відмінні сфери суспільних відносин. Йдеться про те, що в будь-якому праві є норми, покликані забезпечувати насамперед загальносуспільні інтереси, тобто

інтереси суспільства, держави (міжнародне, конституційне, кримінальне, адміністративне право), і норми, що стосуються інтересів приватних осіб (цивільне, трудове, шлюбно-сімейне, підприємницьке право тощо) [208, с. 86].

Що стосується протиправної поведінки, то під цим поняттям розуміють іманентну ознаку правопорушення. Вербально-поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому полі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук [24, с. 18].

На нашу думку, під протиправною поведінкою, перш за все, слід розуміти таку, яка характеризується порушенням норм права, зокрема, невиконання обов'язків, чи невикористання прав. Серед основних чинників сучасної неправомірної поведінки виокремлено деформацію інститутів влади, соціальних відносин та інститутів, системи правоохоронних органів, суспільства та особи, кризу.

Залежно від сфери регульованих відносин протиправну поведінку поділяють за галузями: кримінально-правова, адміністративно-правова, цивільно-правова.

Найбільш значущою і практично придатною є класифікація протиправної поведінки за її правовими наслідками. Оскільки вчинення цього діяння, як правило, породжує виникнення охоронного правовідношення, його правові наслідки в основному пов'язані із вжиттям заходів правового примусу. Усередині цієї групи можна виділити такі види:

- протиправна поведінка, яка тягне за собою застосування правовідновлюваних заходів;

- протиправна поведінка, яка тягне за собою юридичну відповідальність.

За особливостями конструкції ознак об'єктивної сторони протиправної поведінки ці склади можна поділити на матеріальні і

формальні. У матеріальних складах момент скоєння протиправної поведінки пов'язаний з настанням протиправного, шкідливого результату. У формальних складах для наявності закінченої протиправної поведінки потрібно лише вчинити діяння [556].

Особливим видом правової поведінки, що останнім часом привертає до себе все більше уваги юристів-науковців та практиків, є зловживання правом, яке полягає у використанні громадянами своїх прав недозволеними способами, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки суспільству, державі, окремій особі. Зловживання правом є даремним здійсненням права (наприклад, удавані угоди, фіктивні шлюби), що відображається у певних несанкціонованих діях, що спричиняють шкоду іншій особі або загрожують чужому праву. Протиправність поведінки як одна із юридичних ознак правопорушення тут чітко не виражена. Тому низка вчених не вдається до розуміння зловживання правом як виду правопорушення [472, с. 380].

Разом з тим, на думку О. Скакун, зловживання правом не можна вважати і правомірною поведінкою, оскільки остання є соціально корисною. Тому зловживання правом – це феномен або правомірної поведінки (за критерієм оцінювання з погляду букви закону), або протиправної поведінки (виходячи з духу права) [472, с. 260].

Не варто оминати увагою виділення такого виду поведінки людини, як девіантна поведінка. Девіантна поведінка – система вчинків, що відрізняються від загальноприйнятих норм суспільства.

Найчастіше девіантну поведінку характеризують як негативну, як відхилення (аморальність, злочинність тощо), проте феномен девіантності амбівалентний за своєю природою і може означати як негативні, так і позитивні соціальні зміни.

У науковій літературі девіантну поведінку класифікують за чотирма підходами:

1. Соціально-правовий підхід. У його рамках виділяють

соціологічний і правовий напрями.

Соціологія розглядає поведінкові стани як соціальні явища. Підставами їх класифікації є:

- залежно від масштабу – масові і індивідуальні відхилення;
- за значенням наслідків – негативні і позитивні;
- за суб'єктом – відхилення окремих осіб, неформальних груп (наприклад, бандформувань), офіційних структур, умовних соціальних груп (наприклад, жіночий, чоловічий чи підлітковий алкоголізм);
- за об'єктом – економічні, побутові, майнові порушення та ін.;
- за тривалістю – одноразові і тривалі;
- за типом порушеної норми – злочинність, пияцтво (алкоголізм), наркоманія, бродяжництво, проституція, хуліганство, корупція, тероризм, деструктивні культу тощо.

У праві під девіантною поведінкою розуміють все те, що суперечить прийнятим у конкретний час правовим нормам і заборонено під загрозою покарання. Правопорушення поділяють на:

- злочини;
- адміністративні та цивільно-правові порушення;
- дисциплінарні проступки [3, с. 33-34].

2. Педагогічний підхід. Педагогічні класифікації менш диференційовані і нерідко сформовані на міждисциплінарному рівні.

У структуру шкільної дезадаптації включаються:

- неуспішність;
- порушення взаємовідносин з однолітками;
- емоційні порушення;
- поведінкові відхилення в поєднанні зі шкільною дезадаптацією: порушення дисципліни, прогули, агресивна поведінка, опозиційна поведінка, куріння, хуліганство, крадіжка, брехня, вживання психоактивних речовин, бродяжництво, скоєння злочинів, залежність від комп'ютерних ігор, релігійних сект тощо.

3. Психологічний підхід. В основу психологічного підходу покладено соціально-психологічні відмінності між різними видами відхилень у поведінці.

За Ю. Клейберг, всі девіації поведінки поділяються на:

- негативні (наприклад, вживання наркотиків);
- позитивні (наприклад, соціальна творчість);
- соціально нейтральні (наприклад, жебрацтво) [224, с. 56-83].

За Е. Змановською, існує три групи відхилень у поведінці:

- асоціальна (аморальна) поведінка;
- антисоціальна (делінквентна) поведінка;
- аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка [188, с. 40-43].

Зазначена класифікація є відносною, умовною і виправдана з метою наукового аналізу. Реально форми девіантної поведінки поєднуються і перетинаються. У кожному конкретному випадку – вона неповторна та індивідуальна.

4. Медичний підхід. В окремих випадках поведінка людини залежить від стану здоров'я і таким чином стає предметом вивчення медицини. Це проявляється у тому випадку, коли відхилення у поведінці залежать від конкретної хвороби. Медична класифікація поведінкових розладів заснована на двох критеріях – психопатологічному і віковому. Дана класифікація виходить за межі нашого дослідження, тому наводити її тут ми не будемо.

Отже, у науковій літературі існує широка система класифікації видів поведінки. Виділення видів правової поведінки дозволяє глибше зрозуміти їхню природу, взаємозв'язки, зміст. Проте не всі названі види допомагають зрозуміти сутність поведінки людини у праві. Зважаючи на це, пропонуємо розподілити поведінку людини за ставленням до права на такі види:

- позитивна поведінка;
- юридично байдужа поведінка;

- негативна поведінка.

Позитивна поведінка – це поведінка людини, яка є соціально корисною та значущою. Вона полягає у виконанні обов'язків та реалізації прав. Така поведінка характеризується повагою до права та правослухняністю.

Щоб охопити всю різноманітність поведінки людини, варто, на нашу думку, виділити юридично байдужу поведінку, яка не виявляє поваги до права, такою, що функціонує поза межами права та поза площиною суспільної значущості.

Негативна поведінка – це поведінка людини, яка полягає у зневазі до права, прийнятності правопорушення. До неї слід віднести правопорушення (тобто усю сукупність видів протиправної поведінки), негативні форми девіантної поведінки, а також зловживання правом та маргінальну поведінку.

2.3 Чинники, що впливають на юридично значущу поведінку

Людина завжди характеризується складністю своєї поведінки. Така поведінка визначається не лише внутрішніми переконаннями та свідомістю людини. На її прояв впливають багато інших чинників, які часто не залежать від людини. Також поведінка людини – це результат багаторічних впливів на неї різноманітних виховних чинників, сімейної ситуації тощо. Визначення факторів, що впливають на поведінку людини є необхідним для запобігання девіацій та формування правомірності поведінки громадян.

Основними чинниками, які впливають на поведінку особи, напевне, потрібно вважати мораль, сім'ю, віру, культуру, існування можливості вибору, світогляд, мотивації, страхи, бажання, самовизначення і самовираження, стиль, спосіб, умови і рівень життя,

освіченість і обізнаність, дійсність, внутрішньоособистісні переконання і цінності, форми і способи владного дозволу і примусу, методи контролю свободи людини, організацію суспільства, колектив, суспільні орієнтації і установки, та, мабуть, найосновніше – інтелект і воля [600].

Усю вищенаведену сукупність факторів впливу на поведінку можна увиразнює класифікацію впливів за певними критеріями.

С. Анохін розподіляє чинники і умови, які безпосередньо або опосередковано впливають на становлення і відтворення правомірної поведінки на об'єктивні і суб'єктивні. Зокрема, вчений зазначає, що усталені теоретичні уявлення про взаємозв'язок і характер об'єктивних та суб'єктивних факторів відомі: об'єктивні чинники носять більш загальний характер, виникають та існують незалежно від волі і свідомості людини, а суб'єктивні чинники творяться самою людиною, залежать від нього [20, с. 72].

Якщо в центрі уваги знаходиться лінія дій, об'єднана певними цілями, цінностями, установками, тоді вирішальними факторами в обумовленості поведінки є більш загальні, закономірні, стабільні умови і причини; якщо звернутися до характеристики зумовленості поведінки з погляду її конкретних складових – дій, то найвпливовішими факторами будуть індивідуальні, більш-менш мінливі, навіть випадкові, близькі людині, ситуативні. Якщо осмислювати поведінку загалом як тривалу лінію правового життя людини, то, ймовірно, головна роль в її зумовленні належатиме факторам об'єктивного характеру або найбільш стійким характеристикам самої людини; якщо ж брати до уваги конкретні дії, то зрозумілішою їх мотивацію робитимуть суб'єктивні чинники [20, с. 73]. Найчастіше в науковій літературі трапляється поділ таких чинників на зовнішні і внутрішні [600].

Науковці зазначають, що внутрішніми причинами є саме усвідомлення особою значення своїх дій, якість сприйняття норм як соціальних, так і правових, їх трансформацію через суб'єктивне

оцінювання та вираження у формі дій у суспільстві. Такий спосіб вираження може набути як правомірного, так і неправомірного характеру.

Зовнішніми причинами, М. Яценко вважає саме норми правової системи та соціально правової політики в країні, яка виступає регулятором суспільних відносин у різних сферах його життя. Закони і підзаконні нормативно-правові акти, державна політика, показники процвітання та забезпечення членів суспільства якісним рівнем життя та можливість задоволення своїх потреб, не виходячи за межі правового обов'язку, є основними інструментами зовнішнього способу становлення поведінки суб'єкта [600, с. 245].

Розглянемо ці чинники детальніше.

Основним внутрішнім чинником, що визначає поведінку особи є її психічний стан. Стійкий психічний стан особи, за допомогою якого можливо визначити певну модель поведінки, є характер особи.

Характер розглядається як сукупність стійких індивідуальних особливостей особи, що складаються і виявляються в діяльності та спілкуванні, обумовлюючи типові способи поведінки [252, с. 88].

Характер не є випадковим набором рис, це завжди система взаємообумовлених залежностей. Характер є цілісною організацією, що називається структурою характеру. Цінність структури характеру полягає в тому, що, знаючи одні риси, можна припускати, прогнозувати наявність (чи відсутність) інших [191, с. 110].

Правильне визначення та розпізнавання рис характеру людини дає змогу обрати опонентів відповідну модель поведінки. Крім цього, можна визначити ступінь зневіри особи у чинні норми права. А для цього необхідно з'ясувати рівень правової культури, правової свідомості та правового нігілізму особи.

Свої трактування юридично значущої поведінки не можна методологічно повно викласти, оминаючи теорію сучасного

європейського розуміння свідомості людини (особи). Саме цей аспект нас цікавить особливо, оскільки до цього ХХІ ст. всі вчені майже однаково схематизували це розуміння (хіба, що спиралися на різні підходи до праворозуміння).

Отже, методологічно допустимою для визначення юридично значущої поведінки є те, як «розуміється мислення у європейській традиції», в якому постає свідомість людини (особи). Так, М. Мамардашвілі вибудовує такий змістовний концепт: «Свідомість – це перш за все свідомість іншого». Відтак, за його твердженням, «термін «свідомість» принципово означає якийсь зв'язок або співвіднесення людини з іншою реальністю...». Це автор умовно називає «загостреним почуттям свідомості», що пов'язане із «якоюсь інобуттєвою ностальгією» [469, с. 184].

Друга фундаментальна риса свідомості розкривається в М. Мамардашвілі через концепт «свідомість – це вирізненість, розрізнявальність». І третя – про яку згадує дослідник, – це наявність у свідомості «виправлюваного руху», те, що дозволяє в особливому режимі відхилення (у поведінці, свідомості) виправляти [469, с. 191].

Також із позицій психології наявні несвідомі психічні явища і процеси як один із факторів, що спричиняють вплив на поведінку особи та стиль життя, її окремі вчинки тощо. Неусвідомлена психічна діяльність – це така діяльність людини, яка усвідомлюється нею важко або взагалі не усвідомлюється. Однак це не означає, що вона може бути усвідомлена індивідом. Несвідоме може бути виявлено чи усвідомлено іншою людиною, наприклад, дослідником, який має за мету виявлення тих психічних явищ та процесів, які не відкриті свідомості самого суб'єкта. Несвідоме спричиняє вплив на стиль життя та поведінку особи, активно бере участь у формуванні мотивів [230, с. 52].

У юридичній літературі зазначається, що несвідомі людські вчинки – це не просто негативні процеси, вони є винятково людською

формою психічного віддзеркалення дійсності особою поряд зі свідомістю і в нерозривному зв'язку з нею. Це твердження можна розглядати як одне з вихідних під час дослідження несвідомої поведінки. По-перше, воно орієнтує нас на те, щоб завжди враховувати несвідомі явища і процеси в поведінці в сукупності з поглядами та уявленнями, які фіксуються свідомістю. По-друге, воно надає можливість не перебільшувати значення несвідомого навіть в аномальних суб'єктів, оскільки вони наділені свідомістю. Їхня свідомість буває доволі розвиненою, а її звуження у зв'язку з наявністю психічних порушень можна розглядати як результат взаємовідносин свідомого та несвідомого, характерних саме для даного порушення психічної діяльності і для конкретної людини. Можна спрогнозувати, що значна активність несвідомого в деяких психічних аномаліях в ролі умови вимагає «скорочення» сфери свідомості [23, с. 45-49].

Мабуть, найважливішим результатом становлення особистості має бути чітко виражена самостійність особи у здатності приймати рішення і нести за них відповідальність. Але такого не можна досягти, якщо суб'єктивно не буде сформований тверезий глузд, стійка морально-правова позиція, ментальність, побудована в результаті раціонально-логічних аналізів дійсності, і вираження їх через соціально допустимі діяння [524, с. 101].

Є. Ковальова виокремлює рівні управління поведінкою особи. Для такого випадку вводяться додаткові уточнення: вплив психічних аномалій на прийняття та реалізацію тих чи інших дій особою. Можливість свідомо регулювати свою поведінку розглядається не як постійна властивість людини, як характеристика її психіки в момент вчинення тієї чи іншої дії.

Тому наявність аномалій психіки підвищує роль несвідомих явищ і процесів у поведінці в аспекті, коли справжні мотиви поведінки особи усвідомлюються менше, ніж здоровою людиною. Керувати своєю

поведінкою особи з психічними аномаліями набагато складніше [230, с. 53-55].

У юридичній літературі вольовий аспект розглядається як необхідний для будь-якого виду відповідальності, оскільки без можливості виробляти, виражати та реалізовувати персоніфіковану волю не можна говорити про дієздатність і, у зв'язку з цим, про правомірну поведінку та її значення для суспільства і держави.

Як правило, вольовий акт містить у собі боротьбу різнопланових мотиваційних тенденцій. Якщо в цій боротьбі беруть верх безпосередні подразники (зокрема, морального характеру), діяльність реалізується поза її вольовою регуляцією. На відміну від цього вольова поведінка передбачає наявність таких психічних процесів, за допомогою яких людина посилює мотиваційні тенденції, які породжуються свідомо поставленою метою і протидіють протилежній [252, с. 54].

Характеризувати зовнішні фактори, що впливають на поведінку особи, необхідно на основі сімейних обставин, адже сім'я – основа суспільства, і саме тут починається пізнання моралі як зовнішньої, так і побудова її внутрішніх психологічних установок, формування характеру. У подальшому важливу роль відіграє належний рівень освіти і культури як від садочка, так і до ВНЗ, якість і повнота якого допомагає розвивати розумово-логічні можливості, усвідомлення себе в цьому світі, формування і збагачення наявного інтелектуального арсеналу [352, с. 45].

Також зовнішніми чинниками є матеріальні умови й обставини життя людей. Вони в основному єдині для всіх членів конкретного суспільства як загальний фон їхньої життєдіяльності, характеризують не окремі соціальні групи чи класи, а суспільство в цілому. Для одних членів суспільства вони є сприятливими, оскільки дозволяють мати високий рівень матеріальної забезпеченості, вигідні умови проживання та інші задані суспільством умови. У цих випадках можна стверджувати про сприятливість даних чинників для правомірності поведінки.

Навпаки, несприятливі матеріальні умови життя людей, загальний недостатній рівень матеріальної забезпеченості життя людей, погані умови проживання та перебування тощо в цілому з набагато більшою ймовірністю негативно впливають на поведінку людей з погляду їх правомірності або неправомірності [20, с. 74-75].

Матеріальні умови життя суспільства перебувають у прямій залежності від характеру економічної ситуації в країні. Зміни економічної ситуації відразу ж впливають на населення. Вони виражаються у низькій заробітній платні, попиті та пропозиції на продукти харчування, промислові товари тощо, що і призводить до девіацій у поведінці громадян [191, с. 113].

Державна політика у сфері соціального управління є другим і основним визначальним чинником, правильність, ефективність і якість якої впливає на формування правової поведінки суб'єкта [146, с. 204]. Навіть при невисоких величинах цього добробуту соціальна політика може мати високий ступінь сприятливості, і навпаки [20, с. 75].

Об'єктивним чинником загального плану є характер держави у всьому обсязі її конкретно-історичних та культурно визначених властивостей. У контексті аналізу зв'язку цієї групи чинників з обумовленістю поведінки людини йдеться, звичайно, не тільки і не стільки про повсякденну діяльність людей, скільки про діяльність і поведінку, що володіє помітною соціальною значущістю. Зокрема, вважаємо, що правова держава, яка функціонує у взаємозв'язку з розвиненим громадянським суспільством і тому не сприймається як відчужена від інтересів людей політична сила, створює значно більше умов для правомірної поведінки як поведінки корисної, доцільної, безумовно схвальної і реально підтримуваної.

І навпаки, держава авторитарного типу, в якій владні структури мають здатність до самодостатнього існування, а суспільство знаходиться в беззастережному підпорядкуванні йому, – така держава

не в змозі забезпечити масову правомірну поведінку, а лише поведінку, яка формально відповідає санкціонованим державними органами вимогам, як поведінка вимушено законослухняна, що не має міцних внутрішніх стержнів.

Особливо негативний вплив на формування правової поведінки громадян має слабка держава, яка не в змозі забезпечити нормальне життя, законність, доцільний правопорядок, повагу до закону, влади в усіх її гілках. У правовому суспільстві і правовій державі саме правомірна поведінка є найбільш оптимальною, виправданою, а тому підтримуваною не тільки юридичними, а й різноманітними духовними засобами [20, с. 75].

Загалом фоновий характер має і група чинників, що відображають ступінь ліберальності владних відносин, демократичності суспільних відносин, починаючи з відносин політичних і закінчуючи повсякденним спілкуванням людей у процесі професійної діяльності, в спільній соціальній діяльності. Як наслідок, у своїй поведінці, як і у виборі багатьох складових свого індивідуального життя, людина більш вільна, а тому неминуче більш відповідальна у своєму ставленні до суспільних вимог і цілей, більш схильна до солідарності. Це те, що зазвичай називають соціальною атмосферою в суспільстві. Загалом ця атмосфера більш сприятлива для масової правомірної поведінки в періоди стабільного суспільного життя, коли суспільство ще досить далеке від необхідності глибокого реформування суспільних відносин, від необхідності кардинально нового вирішення проблем, які виникають [20, с. 75].

Фоновим для простих громадян і конкретним для деяких категорій членів суспільства є діяльність державного апарату, державних органів різних рівнів, оскільки вся соціально значуща діяльність людей протікає в рамках організованих державою різними засобами умов цієї діяльності. Є всі підстави вважати, що належне здійснення принципів,

закладених у діяльність державного апарату, – законності, оптимальності, ефективності, прозорості, доцільності та ін. – здійснює прямий стимулюючий вплив на позитивну правову поведінку громадян [20, с. 76].

Отже, ми підійшли до характеристики правового впливу на поведінку громадян.

Правовий вплив – це аксіологічна дія на суспільні відносини системи загальноюридичних засобів: правових принципів, правосвідомості й правової культури, що спрямована на організацію усвідомленої соціально значущої поведінки особи [239, с. 82].

На думку О. Ф. Скакун, правовий вплив – це взятий в єдності та різноманітті процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою правових та неправових засобів [472, с. 364].

В. І. Гойман включає правовий вплив до структури змісту дії права та розглядає його як загальноідеологічний та спеціально-юридичний вплив з метою встановлення режиму правового функціонування [126, с. 80].

На переконання В. П. Малахова, правовий вплив може розглядатися в таких аспектах:

- як психологічна складова дії права (врахування психологічних механізмів поведінки людини, сприйняття тих чи інших закономірностей правового регулювання і впливу);

- як ціннісно-орієнтаційний механізм дії права (забезпечення реалізації та охорони найважливіших для людини та суспільства цінностей) [312, с. 267].

Вітчизняні науковці-юристи наголошують на одній із сторін основної функції права, а саме здатності здійснювати реальний вплив на діяльність та поведінку людей, і через неї сприяти прогресивним змінам у суспільстві. У цьому розумінні дія права характеризує рух сутності

права [574, с. 335].

З огляду на це, право впливає на поведінку людини через інформаційний, ціннісний, стимулювальний, примусовий та інші чинники [239, с. 83].

Як зауважує О. Балинська, вплив права на поведінку людини через інформацію відбувається у межах пізнавальної діяльності. Це пов'язано з тим, що право є одним із видів соціальної інформації, під якою розуміють певні знання про соціальну форму суспільного життя [35, с. 108].

У контексті взаємодії аксіології та права проявляється ціннісний аспект впливу права на поведінку людини, що зумовлено особливостями її переконання, світоглядними орієнтаціями та настановами, а також почуттями та емоціями. Важливо підкреслити, що саме цінність вказує на стратегічну тактику поведінки людини. Ціннісні складові цієї поведінки формують правову і моральну свідомість, стають невід'ємною частиною психології людини. З іншого боку, юридичні цінності безпосередньо впливають на потреби та інтереси людини, а також диктують вибір засобів здійснення її дій [275, с. 84].

Важливим аспектом правової поведінки є певні стимули. Стимули в праві дозволяють впливати не лише на інтелект та емоції людини, а й на її волю. Саме забезпечення та захист правомірної поведінки здійснюється при допомозі стимулювальної дії права, яка виражається в юридичному визнанні, та матеріальному й моральному заохоченні [273, с. 115].

Традиційно правовий вплив здійснюється у двох формах:

- активній, яка передбачає пряме використання засобів загально юридичного характеру та правової охорони в межах суспільного життя членів тієї чи іншої спільноти. Мета активної форми правового впливу виявляється у поліпшенні й оптимізації наявних суспільних відносин, а також в усуненні порушень закону та правопорядку;

- пасивній, що зумовлює опосередкований правовий вплив на членів суспільного життя. За наявності такої умови, факту безпосереднього втручання права в суспільні відносини не відбувається, але сам факт його існування та буття відіграє роль певного фактора, який спонукає конкретну особу, зокрема, та суспільство в цілому діяти згідно з текстуально фіксованими приписами, а також не вдаватися до дій протиправного характеру.

Метою пасивної форми правового впливу є підтримання, розвиток та збереження усталеного на певному етапі суспільного розвитку порядку, профілактика та запобігання правопорушень [426].

Одним із загальноюридичних засобів правового впливу на поведінку особи є правосвідомість.

Важливо підкреслити, що правова свідомість впливає на поведінку особи за допомогою певних функцій, серед яких вчені виокремлюють:

- пізнавальну, що спрямована на пізнання правової дійсності, і як наслідок, формування правових знань;

- оцінну, за допомогою якої дається оцінка конкретним життєвим обставинам як юридично значущим;

- регулятивну, що здійснює безпосередній вплив на поведінку людини, на суспільні відносини через правові знання, оцінки, почуття, мотиви і настанови [81, с. 463].

Окрім цього, з огляду на зв'язок правової свідомості із загальноюридичними засобами, схилиємось до її розуміння як елементу структури механізму правового впливу, а не механізму правового регулювання. З огляду на це, до функцій правосвідомості, окрім зазначених вище, можна віднести й проектну функцію, яка передбачає формування певних оцінних та регулятивних норм, еталонів і «правових смислів» [559, с. 174].

Таким чином, правосвідомість дозволяє скласти уявлення про чинне право, сприяє виникненню правових настанов, як можливості

сприйняття і оцінювання правової дійсності, опосередковує правовий вплив на суспільні відносини, впливає на процес правореалізації загалом. Вона виступає фактичним посередником між нормою права та її реалізацією в процесі правового регулювання.

У сучасній юридичній літературі під час розгляду питання про структуру правосвідомості найчастіше виокремлюють такі її елементи:

- правова ідеологія – сукупність теорій, концепцій, що формуються внаслідок наукового узагальнення правових принципів розвитку суспільства;

- правова психологія – сукупність правових почуттів, емоцій, оцінок, настроїв, які домінують у суспільстві, виявляються у громадській думці [187, с. 60].

Спираючись на вищезначене, зауважимо, що в змісті правосвідомості виокремлюють такі компоненти:

- ідеологічні – знання, уявлення, поняття, ідеї про чинне і бажане право та інші правові явища;

- психологічні – емоції, почуття, що формуються на основі правових знань і уявлень про норми права, юридичні права і обов'язки, законність;

- поведінкові – правові настанови, в яких виявляється реальний зміст правосвідомості суб'єктів і готовність до діяльності у сфері правового регулювання [423, с. 153]. До них, зокрема, відносять правову настанову, ціннісні орієнтації особистості, а також переконання, цілі, мотиви [311, с. 73].

На формування юридично значущої поведінки безпосередній вплив мають правові настанови, які є станом готовності, схильності суб'єкта до певної правової активності в тій чи іншій правовій ситуації. Правова настанова має складну структуру та включає емоційні, раціональні та поведінкові складові [30, с. 184].

Настанови в тій чи іншій мірі вказують на певний варіант

поведінки, який базується на знаннях і почуттях та проявляється у стереотипних реакціях. Вони характеризують вміння й навички ефективної реалізації норм права, правову активність, індивідуальний стиль поведінки і тим самим розкривають правовий потенціал поведінки людини [348, с. 241].

Ціннісні настанови репрезентують переконання людини при їх об'єктивації в реальній поведінці. Крім того, саме якісний рівень ціннісної орієнтації, будучи показником її зрілості формують такі переконання [571, с. 91]. Вони виступають стійкою системою цінностей, орієнтованою на соціальну сферу поведінки у межах складної взаємодії соціальних систем. Такі настанови спрямовують поведінку людини, визначають її життєву позицію і характеризують змістовну складову ціннісних орієнтацій [160, с. 27].

Важливою видається й правова орієнтація, яка є системою цінностей людини чи об'єднання людей, які безпосередньо формують план її дій та програму діяльності в юридично значущих ситуаціях. Таким чином, регулятивна функція правосвідомості пов'язана з правовими настановами і орієнтаціями, що синтезують і стабілізують інші джерела правової активності. Тому основним способом формування правомірної поведінки є впевненість у необхідності дотримання закону з огляду на рівень правової свідомості [311, с. 77].

Правові переконання та цілі – наступні компоненти правосвідомості особи. Правові переконання – це внутрішньо сприйняті і засвоєні правові погляди, які породжують готовність до дії. Крім того, переконання завжди мають проявлятися в активній діяльності, результатом чого виступає практична діяльність громадян у сфері правового регулювання [160, с. 27].

Розглянемо детальніше мотив як поведінковий компонент правосвідомості.

Зазвичай під мотивом розуміється спонукання до дії [28, с. 31-38;

96, с. 64]. Це пов'язано з тим, що основною функцією мотиву є спонукання поведінки. Проте вважаємо, що саме по собі прагнення до чого-небудь безпосередньо поведінки не спонукає. Мотив – це не просто спонукання до дій, а спонукання усвідомлене, обумовлене бажанням досягнути певної мети. Мотивована поведінка завжди пов'язана із конкретними вчинками індивіда, що мають місце у суспільстві. Тому в поняття мотиву, крім усвідомленої потреби, необхідно включати й інші психічні явища, які у своїй сукупності виступають в ролі суб'єктивних причин конкретної поведінки індивіда [271, с. 184].

На нашу думку, беручи до уваги розуміння поняття мотиву у психології та в теорії права, мотиви поведінки людини найкраще класифікувати за потребами, бо все ж вони є визначальними при формуванні мотиву. Потреби людини завжди працюють на рівні підсвідомості її поведінки та пов'язані з її інтересами, які, зазвичай, знаходять свій прояв у соціальних цінностях.

Отже, усі мотиви поведінки людини можна класифікувати на такі види:

- мотиви, в основі яких лежать біологічні потреби;
- мотиви, в основі яких лежать соціальні потреби;
- мотиви, в основі яких лежать матеріальні потреби;
- мотиви, в основі яких лежать духовні потреби.

Потреба спричиняє імперативне задоволення і спонукає людину до певних дій. Але в мотиві відбивається не тільки первинний імпульс, а також інші передумови, що впливають на формування мотиву [161, с. 64].

Аналізуючи чинники, які впливають на поведінку людини, а особливо правові елементи, варто їх співвіднести також із правовим вихованням.

Виховання є атрибутивним елементом людської екзистенції. Воно

є істотною ознакою будь-якої організованої спільноти, що свідчить про сутнісні соціальні перетворення, які завжди приводили до переосмислення традиційних форм суспільного життя та його інститутів, зокрема, й тих, що стосуються системи виховання [130, с. 57].

Правове виховання є цілеспрямованим, організованим і систематичним впливом на особу, який формує як правосвідомість, так і правову культуру – своєрідну дифузію ідеалів, які надбані людством у правовому вимірі [239, с. 108-109].

Як вважає А. К. Назаренко, правове виховання – це перш за все цілеспрямована систематична діяльність держави, її органів і їхніх службовців, суспільних об'єднань і трудових колективів щодо формування правової свідомості [349, с. 246].

Серед ознак правового виховання слід виокремити те, що цей процес:

- будується на засадах ціннісно-нормативного спрямування;
- допускає факт імплементації у сферу правосвідомості учасників таких засобів упорядкування суспільних відносин, як дозволи, зобов'язання та заборони;
- перетворюється на первинний засіб правового впливу, поєднуючись у процесі функціонування права із заходами державного забезпечення (дозволами, зобов'язаннями, заборонами), що створюють умови для реалізації правомірної поведінки;
- спирається на можливість застосування державного примусу завдяки наявності інституту правової відповідальності в її ретроспективному вимірі;
- охоплює не тільки тих суб'єктів права, які дотримуються правових норм, але й тих, які є схильними до правопорушень;
- здійснюється за допомогою специфічних методів правового виховання;
- провадиться учасниками суспільного життя, що, здебільшого,

мають фахові юридичні знання [252, с. 3].

Комплекс ідей юридично значущої поведінки охоплює і такі акмескладові процесу правового виховання із його актуальними завданнями, з-поміж яких:

- навчити суб'єктів спрямовувати своє мислення на аналіз та оцінку правових ситуацій;

- демонструвати їм те, що доведене і беззаперечне у праві;

- формувати настанову на те, що до однієї й тієї ж правової ситуації може бути багато підходів;

- навчити суб'єктів адекватно оцінювати власні правові думки, почуття та вчинки, визначати правильність прийнятого рішення, оцінювати сам процес правового мислення [563].

Окрім цього, як відомо, ефективність будь-якого процесу визначається методологією його здійснення.

Отже, метод правового виховання – це сукупність способів і прийомів правовиховного впливу, які забезпечують реалізацію та досягнення мети виховання [71, с. 402].

Традиційно до методів правового виховання відносять переконання, покарання, наочність, позитивний приклад, розв'язання юридичних казусів, заохочення, критику і самокритику, наслідування тощо [378, с. 202].

Отже, чинники, які впливають на поведінку особи, варто поділяти на внутрішні та зовнішні. До перших належить внутрішнє переконання людини діяти певним чином. Система ж зовнішніх факторів є значно ширшою. З правової точки зору, особливе місце у формуванні поведінки людини має займати правовий вплив.

Визначення чинників, що впливають на поведінку людини, дасть змогу створювати умови для формування правомірної поведінки та запобігання проявам негативної поведінки.

Висновки до розділу 2

Багатозначність поняття «поведінка» в суспільних науках значною мірою позначилась на його тлумаченні у правових вченнях, адже право – один із найважливіших інструментів управління поведінкою особи.

Поведінка людини – це вияв цілеспрямованої активності соціального суб'єкта, спрямований на практичну взаємодію з навколишнім середовищем задля підтримання свого існування. Поведінка людини як явище досліджується правом у формі юридично значущої поведінки людини, яку можна визначити як соціально значущу (позитивну чи негативну), свідомо-вольову поведінку людей (окремих індивідів, колективів або груп людей), яка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, врегульована (передбачена) нормами права, підконтрольна державі та спричиняє юридичні наслідки.

Юридично значуща поведінка здійснюється у відповідності до норми права або, навпаки, може їй не відповідати. Тобто, з одного боку юридично значуща поведінка є правомірною, з іншого – протиправною, що, відповідно, тягне за собою настання негативних юридичних наслідків. Також юридично значуща поведінка в окремих випадках може формально не суперечити нормі права, проте їй і не відповідати. Така поведінка є, зокрема, наслідком зловживання правом.

Юридично значущі вчинки є основним елементом юридично значущої поведінки.

Найбільш практичним та поширеним є поділ правової поведінки на правомірну та протиправну. Наявні в юридичній літературі підходи до класифікацій правомірної поведінки, в основі яких лежать різні критерії, дають можливість розмежувати її: за суб'єктами права; за різновидами юридичних фактів; за формами реалізації правових норм; за суб'єктивною стороною (за характером мотивації); за об'єктивною

стороною; за ступенем соціальної цінності; за сферами громадського життя (суспільних відносин, за галузями права).

Щодо протиправної поведінки, то під цим поняттям розуміють іманентну ознаку правопорушення. Вербально-поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому полі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук.

Залежно від сфери регульованих відносин різновиди протиправної поведінки співвідносимо із галузями: кримінально-правовою; адміністративно-правовою; цивільно-правовою.

Людина завжди характеризується складністю своєї поведінки. Така поведінка визначається не лише внутрішніми переконаннями та свідомістю людини. На її прояви впливають також багато інших чинників, які часто не залежать від людини. Таким чином, поведінка людини – це результат багаторічних впливів на неї різноманітних виховних чинників, сімейної ситуації тощо. Визначення факторів, що впливають на поведінку людини, є необхідним для запобігання девіацій та формування правомірності поведінки громадян.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРНОЇ МОДЕЛІ ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

3.1 Правомірна поведінка та її співвідношення із суміжними правовими явищами

Необхідність права як однієї з основних частин соціального простору була виявлена самим суспільством для подальшого свого виживання і розвитку. Правова реальність як об'єктивність постала важливим соціальним конструктом. Потреба в правовому врегулюванні суспільних відносин з'явилася тоді, коли усвідомлена свобода суспільної поведінки індивідів вже не вписувалася у масштаб природно-інстинктивної керованості. Будь-який контакт з іншою людиною (зустріч, розмова, навіть сусідство, не кажучи вже про найпростіші угоди та розподілення участі у вирішенні соціальних питань) негайно ставив питання про право і неправу, про взаємні зобов'язання, правотворчість, закони тощо. Саме взаємне перехресування людських «духів», конфлікт їхніх інтересів та свобод породжували правову проблему з відповідним гносеологічним розв'язанням у світлі взаємоузгодження, взаємообмеження через посередництво правосвідомості. З'ясувалося, що без права людина як соціальна істота є приреченою. Усе це, як підкреслюють вітчизняні дослідники, і викликало появу правової реальності як практичного втілення та функціонування права в соціумі у формі світу, необхідного спілкування екзистенційно-автономних людських духів [63, с. 47]. Поведінка суб'єктів у межах цієї реальності здобула характеристику правової, або юридично значущої, поведінки.

Слід зауважити, що правове розуміння поведінки охоплює не будь-яку активність особи, а обмежується такими критеріями:

- соціальна значущість поведінки;
- вираженість поведінки назовні в формі конкретних дій;
- усвідомленість таких дій. Поведінка, що не піддається контролю з боку вольових та інтелектуальних механізмів особи, не може регулюватися правом [237, с. 247].

На певному етапі розвитку юридичної науки стало зрозуміло, що пізнання правової системи є неможливим без аналізу правової поведінки. Наведена думка близька до роздумів Л. Фрідмена щодо значення правової поведінки для правової системи. Як колись зазначив відомий американський правознавець, ключовим елементом будь-якої правової системи є реальна поведінка – те, як насправді вчиняють люди [543, с. 166]. При цьому правовою поведінкою Л. Фрідмен пропонує вважати поведінку, на яку так чи інакше впливає правило, рішення, розпорядження чи акт, які походять від когось, хто володіє юридичною владою.

Принциповим чинником, що визначає поведінку людини в суспільстві, є її ставлення до права, соціально-правової дійсності. Ми не можемо погодитися із думкою, відповідно до якої про характер дії людини у сфері правового регулювання можна судити, виходячи із оцінок, які дає суспільство на основі вироблених взірців поведінки, відображених у нормах права. Такими правовими діями особи є вчинки – правомірні або протиправні. Всі інші дії, як наполягають прибічники наведеного підходу, можуть бути зараховані до юридично байдужих (індиферентних щодо права), тобто не віднесених до категорії дій, які потребують правового опосередкування [372, с. 23]. Вказується, що «право намічає нормативну межу, своєрідну демаркаційну лінію, що відмежовує цивілізованість від нецивілізованості, належне від недопустимого... Ця нормативна межа позначена в юридичних текстах» [56, с. 129].

На наше переконання, подібний підхід не виправдано звужує сферу

правового регулювання, зводячи розуміння права до його ототожнення із правом позитивним (формально закріпленими правилами поведінки в офіційно визнаних державою джерелах – нормативно-правових актах, правових звичаях, нормативно-правових договорах, судових прецедентах). Слід визнати слушною думку, відповідно до якої сфера правового регулювання має окреслюватися з позицій принципів права [325, с. 8], в яких знаходять відображення визнані в суспільстві цінності (справедливості, свободи, рівності, гуманізму) [325, с. 8].

Використання терміна «правовий» щодо всього різноманіття поведінки у сфері права зазнавало справедливої критики. Свого часу В. Кудрявцев, використовуючи термін «правова поведінка» на позначення одночасно і правомірної, і неправомірної поведінки, зазначав, що цей термін викликає певну незадоволеність окремих дослідників, оскільки «етимологічно більш послідовним було б правовою поведінкою називати тільки правомірні дії». Як підкреслював учений, такі роздуми не безпідставні, але «іншого терміна, який би адекватно відтворював аналізоване явище, поки що відшукати не вдалося» [275, с. 43-44].

Розглядаючи подібну дискусію щодо можливості використання терміна «правовий» щодо юридичних актів, М. Цвік указував на прояв термінологічної неохайності в ототожненні правових і юридичних актів, вказуючи, зокрема, на те, що юридичні акти можуть бути як правомірними, так і протиправними, а, отже, в останньому випадку охоплюватися характеристикою правових не можуть [429, с. 54]. З огляду на це більш виваженим видається підхід, за якого поведінка, яка охоплюється сферою правового регулювання, здобуває назву юридично значущої поведінки. Хоча на цьому етапі вказувати на його доктринальний характер, напевно, зарано: використання поняття «правова поведінка» на позначення її правомірних і неправомірних проявів залишається досить поширеним.

Конструктивно виваженими до виміру загальних ознак юридично значущої поведінки традиційно відносять:

- соціальну значущість поведінки;
- підконтрольність поведінки свідомості і волі особи (вказану ознаку окремі вчені називають психологізмом поведінки, її суб'єктивністю);
- чітку регламентованість;
- підконтрольність державі;
- каузальність юридичних наслідків (юридично значуща поведінка спричиняє або здатна спричинити юридичні наслідки).

Отже, юридично значуща поведінка – це, по-перше, поведінка або окремих індивідів, або колективів людей, різноманітних форм їх організації. Спроби впливати за допомогою права на поведінку тварин або на так звану «поведінку» неживих предметів, що мали місце в минулому і зустрічаються подекуди в сучасних державах, можна віднести до сфери своєрідності юридичних курйозів, адже ані поведінка тварин, ані «поведінка» неживих предметів об'єктивно не піддаються правовій регламентації.

По-друге, юридично значуща поведінка виражається у формі дії (активної поведінки) або бездіяльності (пасивної поведінки) як об'єктивної, зовнішня якості.

По-третє, юридично значуща поведінка відповідає нормам позитивного права та здійснюється на основі охоплення принципів права, як-от, справедливості, свободи, рівності, гуманізму тощо.

По-четверте, юридично значуща поведінка має інтелектуально-вольовий характер, що продиктовано специфікою права впливати тільки на таку поведінку людей, яка носить усвідомлений характер і контролюється волею людини.

Окремі вчені на цій підставі пропонують відмежовувати юридично значущу поведінку від правової, вказуючи на те, що несвідома поведінка також може мати юридичне значення [88; 362; 424].

Трапляється використання однопорядкових термінів: «юридична поведінка», «поведінка в правовій сфері», «поведінка, передбачена правом» тощо.

Вчені наводять багато цікавих прикладів, зокрема, в чинному законодавстві США. Так, в Каліфорнії тваринам заборонено наближатися ближче, ніж на 500 метрів до громадських будівель. Або, наприклад, припис, відповідно до якого жоден транспортний засіб не може перевищувати швидкість в сто кілометрів на годину, якщо він їде без водія. В штаті Арканзас законом заборонено піднімати річку Арканзас вище мосту в місті Літл-Рок [436, с. 77].

Таким чином, як наголошується в юридичних джерелах, вчинювані діяння, які не мають свідомо-вольового характеру, не охоплюються поняттям юридично значущої поведінки (вони є поведінкою в фізіологічному або будь-якому іншому неюридичному розумінні, але не є поведінкою правового регулювання). З погляду права таке діяння може отримати кваліфікацію іншого юридичного факту [598, с. 12].

По-п'яте, юридично значуща поведінка – це завжди соціально значуща поведінка. Вчинки людей, що не здійснюють жодного впливу на суспільні відносини, є, як прийнято вважати, байдужими для права. Отже, з погляду інтересів суспільства юридично значуща поведінка оцінюється як корисна, нейтральна чи шкідлива для нього. Корисною є конструктивна правова активність суб'єктів (наприклад, укладання договорів, участь громадян у виборах). Соціально шкідлива поведінка порушує нормальні соціальні зв'язки (адміністративні проступки, злочини, невиконання батьківських обов'язків тощо).

По-шосте, юридично значуща поведінка розглядається як поведінка, підконтрольна державі. Держава, регулюючи поведінку людей і оцінюючи її як правомірну або протиправну, встановлює і відповідні правові наслідки: правові гарантії для правомірної поведінки і заходи примусу для поведінки протиправної.

По-сьоме, юридично значуща поведінка – це поведінка, яка, зазвичай, спричиняє або покликана спричинити певні юридичні наслідки. Вона може виступати юридичним фактом – підставою виникнення, зміни або припинення конкретних правовідносин. Втім, потрібно мати на увазі, що окремі вчинки можуть не викликати явно виражених правових наслідків.

По-восьме, юридично значуща поведінка характеризується структурованістю – будь-яка поведінка у сфері права може бути оцінена (кваліфікована) з погляду об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони [598, с. 14].

Юридична наука пропонує різні підходи до характеристики поведінки в праві, тобто юридично значущої поведінки. За одним із них запропоновано виділяти такі моделі поведінки: автономну, гетерономну та девіантну [514, с. 56]. Так, девіація у праві виявляється у вчиненні злочинів і проступків. Ставлення до джерел права може знаходити прояв у вигляді їх недодержання і порушення [123, с. 184]. Гетерономія поведінки будується за принципом правового утилітаризму: права перш за все і лише тому, що це вигідно робити, та й громадянин не бажає зазнавати негативних наслідків за недодержання чи порушення норм права. Тому в цьому разі важливо говорити про змістовне наповнення правових норм, а не завжди про їх зовнішній вияв. Необхідно враховувати тільки мотивацію суб'єкта, яка фактично може залежати від миттєвої вигоди. Такий підхід може призвести й до сприйняття права як чогось тимчасового, що потребує лише поверхового тлумачення. Суб'єкт не зможе оцінити усю значущість права як регулятора суспільних відносин. З цього випливає, що право буде дієвим лише у разі повної й адекватної реакції держави на ті зміни, що відбуваються у суспільстві. Зважаючи на різні погляди держави і суспільства на різні соціальні процеси, такий стан речей практично неможливий. Маючи апарат примусу, держава вимушена буде його

активізувати, що призведе до зростання девіації у поведінці громадян [514, с. 132].

Автономна модель поведінки деякою мірою може бути визнана ідеальною [515, с. 70]. Саме через цю модель можуть сповідувати ті принципи ставлення до права, які дозволяють зробити правовий ідеал досяжним. Центральним тут є духовний світ людини. З позицій автономії суб'єктом права може стати тільки особистість, правосвідомість якої базується на трьох аксіомах. Автор цих аксіом, російський філософ Іван Ільїн, так визначав їх: перша – закон духовної гідності (самоствердження), друга – закон автономії (здатності до самозобов'язування та самоврядування), третя – закон взаємного визнання (взаємні повага і довіра людей один до одного) [198, с. 453]. Саме автономна модель юридично значущої поведінки наближує нас до розуміння правової активності.

Актуальним для сфери правового регулювання є поділ поведінки на конформну (в термінах юридичної науки – правомірну) і таку, що порушує норми права, але зберігає ознаку юридичної значущості.

Виокремлюють наступні основні види юридично значущої поведінки:

а) соціально корисну чи допустиму правомірну поведінку, яка відповідає нормам та принципам права;

б) неправомірну поведінку, яка у свою чергу включає: правопорушення – протиправне, винне, соціально шкідливе діяння; об'єктивно неправомірне діяння – протиправне, безневинне, соціально шкідливе діяння; зловживання правом – діяння, що може формально відповідати нормам права, але є суспільно шкідливим, порушує права і законні інтереси інших осіб [500, с. 298].

До ознак, за якими правомірна і неправомірна поведінка відрізняються одна від одної, відносять:

- різну (прямо протилежну) соціальну значущість правомірної і протиправної поведінки;

- різну мотивацію цих видів правової поведінки;
- різну правову регламентацію (правомірна поведінка зазвичай регламентується дозвільними або зобов'язуючими нормами, протиправна – заборонними);
- різні контролюючі функції держави щодо цих видів поведінки і різні юридичні наслідки, які ними викликаються [436, с. 13].

В юридичній науці і практиці поширеним є розуміння правомірної поведінки як поведінки, що збігається з вимогами норм права, відповідає правовим приписам, не суперечить їм, така, що не підпадає під правові заборони, така, що вимагається правом або допускається ним, «законослухняна поведінка» [349, с. 331].

Маємо зауважити, що окремими вченими підкреслюється певна умовність, вузькість вказівки на «правомірність» поведінки. Фактично, зауважують вони, позначення поведінки як правомірної походить із дихотомії, що базується на протиставленні правомірної і протиправної поведінки. У той же час такий підхід залишає поза увагою цілий спектр проявів поведінки, що не охоплюється характеристиками соціально шкідливої або соціально корисної поведінки [589, с. 60]. Близьку за своїм ідейним спрямуванням думку висловлював і американський вчений Л. Фрідмен, указуючи, що «немає сенсу говорити про правову поведінку, про те, дотримуюся я його чи не дотримуюся, обходжу чи ні, якщо я не знаю закону» [543, с. 169]. Більшої ефективності можуть здобувати інші соціальні регулятори – мораль, звичаї, традиції, релігія, корпоративні норми.

Загалом погоджуючись із тим, що поведінка, яка входить до сфери правового регулювання, може бути зумовлена дією інших соціальних регуляторів (а, отже, фактично йдеться саме про реалізацію правил поведінки моралі, релігії тощо, а не права), як бачимо, цей фактор не змінює характеристики поведінки – вона зберігає ознаку правомірності. А от мотиви такої поведінки із правом дійсно не пов'язані, і вказана

особливість має знайти відображення в класифікації правомірної поведінки.

Вчені виокремлюють цілу низку мотивів правомірної поведінки:

- внутрішнє переконання в правильності й справедливості вимог правових норм;
- наявність в індивіда власної потреби в дотриманні законів;
- усвідомлення соціальної необхідності дотримання законів;
- свідоме підпорядкування вимогам закону;
- усвідомлення власних прав;
- усвідомлений захист групових інтересів;
- страх юридичної відповідальності;
- слідування традиції;
- прагнення до пасивного підкорення державі та її вимогам [356, с. 75].

Втім, існують також підходи, за яких зловживання правом і об'єктивно протиправна поведінка не включаються до ряду протиправної поведінки, а називаються самостійними різновидами юридично значущої поведінки [93, с. 61]. Вчені, які відстоюють таку точку зору, вказують, що поведінку не можна аналізувати з позиції якогось окремого фактора, виходячи, наприклад, або з юридичної оцінки поведінки, або з її соціальної значущості. Потреби юридичної практики потребують більш диференційованого підходу до цього питання.

З огляду на таку широту підходів до визначення правомірної поведінки важливо, видається, виокремити її ознаки.

Ознаки правомірної поведінки зумовлені властивостями, загальними для будь-якої юридично значущої поведінки – соціальною значущістю, інтелектуально-вольовим характером, об'єктивізацією, юридичною визначеністю тощо.

Особливість правомірної поведінки визначається такими її ознаками:

- відповідністю нормам та принципам права (правомірністю);
- соціальною корисністю чи допустимістю.

Правомірна поведінка є суспільно корисною, якщо вона сприяє нормальному розвитку суспільства, реалізації прав та виконанню обов'язків. Водночас суб'єкт права може діяти правомірно, але не завжди суспільно корисно (наприклад, правом допускається неучасть у виборах, відмова від народженої дитини) [500, с. 301].

Правомірна поведінка, як відзначалося, може знаходити в суспільному житті найрізноманітніші прояви. Це збагачує можливості для її класифікації. Обрання того чи іншого критерію для класифікації великою мірою зумовлено тими дослідницькими або прикладними цілями, які ставляться. Так, правомірні діяння можна класифікувати: за суб'єктом (фізична або юридична особа; індивідуальний суб'єкт чи колективний), за сферами суспільного життя, за галузевою належністю норм права (кримінально-правомірна, цивільно-правомірна, конституційно-правомірна поведінка тощо), за формами правореалізації (виконання, дотримання, використання), за ступенем добровільності у виконанні правових приписів та ін.

Типологія правомірної поведінки може включати в основу поділу психологічні фактори, такі як потреба, мотив, установка. Так, залежно від видів потреб (альтруїстичних, особистих, егоїстичних) виокремлюються такі різновиди правомірної поведінки особистості: соціально орієнтована, особистісно орієнтована і егоїстично орієнтована поведінка.

Критерієм може бути і відповідність конкретної поведінки моральному ідеалу, уявленню про належний взірець поведінки в суспільстві. За цим критерієм окремі вчені виділяють поведінку «ідеально правомірну» (як дію, яку вчинено щиро), й «зовнішньо правомірну поведінку, до якої примушує право» [565, с. 73].

Мета визначення природи правової активності зумовлює

звернення до однієї з найбільш поширених класифікацій правомірної поведінки – класифікації за вольовою характеристикою. За вказаним критерієм виокремлюють:

- добровільну поведінку, в основі якої лежить самостійний, усвідомлений вибір особи. Ця поведінка може ґрунтуватися на переконанні особи в доцільності свого вибору (саме така характеристика відповідає правовій активності) або звичці, тобто обранні варіанту, запропонованого нормами права, без його додаткової оцінки;

- вимушену поведінку, яка здійснюється під впливом сили зовнішніх чинників. Вимушена поведінка особи може ґрунтуватися на конформізмі (бажанні уникнути самостійного вибору, пристосуватися до наявних стандартів поведінки), на її боязні суспільного осуду або бажанні уникнути юридичної відповідальності [500, с. 302].

Передумовами для вибору наведених вище критеріїв конкретних поведінкових типів (активного щодо права, звичного виконання норм права, пасивного дотримання правових вимог і заснованого, головню, на стримуючих мотивах) послужили розроблення правових орієнтацій, правових установок особистості. Так, зокрема, в ролі правових установок (позицій) особистості окремі вчені виділяють такі їх види: принципову (правова активність), стереотипну, конформістську і засновану на страху перед санкціями (маргінальну).

У загальному вигляді правова активність відрізняється від інших видів правомірної поведінки тим, що вона базується на переконаному сприйнятті особистістю ідей, цінностей і принципів права, на ініціативній, творчій діяльності з реалізації правових цілей.

Саме в активній правовій поведінці знаходить найбільш яскраве відображення правова культура особистості, де «значимим елементом суб'єктивної сторони виступає мотив такої поведінки, від якого залежить стійкість останньої. Зрозуміло, що більш стійкою є свідомо

правомірна поведінка, а менш – під страхом покарання. Домінування того чи іншого типу мотивації багато в чому визначається правовою культурою макросередовища (суспільства, спільноти) і мікросередовища, їх правосвідомістю. Чим вища їхня правова культура, тим більше вона впливає на свідомий вибір правомірної поведінки» [300, с. 234]. Процес свідомого вибору людиною тих чи інших дій і вчинків демонструє всю гаму якостей особистості й рівень засвоєння нею системи цінностей, що визначають певний спосіб поведінки [120, с. 242], ціннісні орієнтації особистості, переконання, цілі, мотиви. Адже суто юридизоване розуміння правомірної поведінки не дає повного уявлення про сутність особистісного змісту правомірної поведінки. Кваліфікація правомірної поведінки не буде повною, адекватною, якщо вона, враховуючи і правильно відображаючи «правовий зв'язок між «законослухняним» діянням і вимогою юридичної норми» [46, с. 15], не сприйме й внутрішню мотивацію особистості такого діяння.

Важливість поведінкового типу знаходить прояв також у тому, що право, в силу «психологізму його мови, має особливість розкриватися через так званий «зворотний зв'язок», на який, власне, і розраховано право». Тут маємо на увазі надію на відповідну реакцію правового суб'єкта, проявлену в правовій поведінці. Мова права орієнтована на те, щоб під його впливом соціальний суб'єкт «формував власну складну морально-правову систему, відчував потребу духовної праці, інтелектуальну необхідність самооцінки власної правової поведінки, здійснював її кореляцію щодо інших людей, виробляв своєрідний морально-правовий і життєвий релятивізм, коригував свою поведінку і життєдіяльність» [529, с. 39]. Іншими словами, від типу правової поведінки певною мірою залежить й те розуміння (сприйняття, інтерпретація) права, вимоги якого здобувають формалізацію в офіційному тексті нормативно-правових актів та інших джерел права.

На підставі викладеного вище можна зробити такі висновки:

1) як юридично значуща має розглядатися не тільки та поведінка, яка передбачена нормами права як формалізованими правилами поведінки, а й поведінка, яка офіційними джерелами права не визначена, але входить до сфери правового регулювання, що окреслена принципами права;

2) термін «правовий» використовується для позначення позитивних явищ правової реальності (правова активність, правовий акт, правова культура, правовий порядок тощо), що вказує на некоректність позначення ним як правомірної, так і протиправної поведінки. У зв'язку із цим підтримуємо позицію тих вчених, які поведінку в праві позначають як юридично значущу;

3) серед ознак, за якими правомірна і неправомірна поведінка відрізняються одна від одної, виокремлюють: різну (прямо протилежну) соціальну значущість правомірної і протиправної поведінки; різну мотивацію цих видів правової поведінки; різну правову регламентацію (правомірна поведінка зазвичай регламентується дозвільними або зобов'язальними нормами, протиправна – заборонними); різні контролювальні функції держави щодо цих видів поведінки і різні юридичні наслідки, які ними спричинені [278, с. 36];

4) найбільш важливою у смисловому і діяльнісному наповненні видається класифікація правомірної поведінки за вольовою ознакою: на добровільну і вимушену поведінку. Добровільна поведінка, в свою чергу, може ґрунтуватися на переконанні особи в доцільності свого вибору. Саме ця характеристика відповідає правовій активності.

3.2 Правомірність як вектор правосвідомості та юридично значущої поведінки

Правові норми реалізуються в правомірній поведінці суб'єктів

права не автоматично, а тільки в тому випадку, якщо вони опосередковані через правосвідомість особистості (у т. ч., якщо брати до уваги колективних суб'єктів правомірного вчинку).

Як стверджує В. Касьян, особистість не є щось раз і назавжди дане, незмінне. Особистість – це явище конкретно-історичне, адже суспільство має створювати сприятливу базу для виявлення і розвитку людської індивідуальності, зокрема і прояви її у поведінці [214, с. 140].

Перш ніж акцентувати увагу на правосвідомості, необхідно зазначити, що ми поділяємо думку О. Грищук, про те, що свідомий вчинок є вираженням такої цілі, результат якої людиною вже передбачено наперед. Суть свідомості полягає у можливості усвідомлювати суспільні наслідки своєї діяльності, свого вчинку, поведінки. Рівень свідомості поведінки залежить від розуміння людиною свого суспільного обов'язку. Також свідомість слід віднести ще й до природних детермінант позитивної правової відповідальності [138, с. 108].

Річ у тому, що, формуючись у середовищі під впливом права, його норм, поведінка особистості водночас ним чітко не визначається. Лише акумулюючись у свідомості людини, вимоги права об'єктивуються, знаходять своє втілення у фактичній правомірній поведінці. Відтак норми права виступають не тільки як об'єкти пізнання, але і як стимулятори правомірної поведінки, які породжують певні спонукання до дії – мотиви [333, с. 15-17]. Тому потрібно мати на увазі, що свідомість є розумовою активністю яка спрямована як на зовнішній світ, так і на себе, стаючи самосвідомістю.

Правова свідомість, таким чином, – сполучна ланка між нормами права і поведінкою людей. Крім свідомісного сприйняття права, по-іншому осягнути сенс позитивної правової активності особистості не можна. Осмислюючи юридичні норми категоріями правосвідомості, індивідуум визначає їхнє значення для себе і дає їм свою суб'єктивну

оцінку, усвідомлено сприймаючи їх. З цього випливає, що правосвідомість індивідуума відіграє вирішальну роль у детермінації правомірних дій людей, їхньої поведінки.

Дійсно, правові норми можуть тільки детерміновано регулювати поведінку людей. Реально ж рецепція відбувається через посередництво психологічних механізмів. Без діяльності свідомості і волі немає прямого зв'язку між нормою права і поведінкою. У цьому процесі важливим є самовиховання як самостійна, цілеспрямована, систематична робота людини, спрямована на формування і розвиток своїх кращих, соціально цінних якостей і усунення недоліків, яка здійснюється з метою максимальної самореалізації через поведінку. Це вищий тип виховання і самовиховання на основі розвитку вищих психічних функцій. До цих функцій можна віднести: свідомість, волю, увагу, мислення, уяву. Для процесу самовиховання важливими є всі властивості свідомості. Особливе значення має рефлексія як здатність виділити своє «Я», критична оцінка своїх якостей [542, с. 254].

Правосвідомість розглядається як своєрідна узагальнювальна якість, розумової діяльності, необхідна для акумуляції і взаємопов'язаного засвоєння сукупності внутрішніх психічних передумов і умов, що визначають характер і спрямованість поведінки особистості.

Поняття «правосвідомість» охоплює реципіювання, що в громадській й індивідуальній свідомості так чи інакше відображається право. Правосвідомість особистості (соціальної спільноти) – це право в тому вигляді, в якому воно репродукується сприйняттям людини (в ідеях соціальної групи).

Наприклад, О. Лукашева характеризує його як «форму суспільної свідомості, яка виступає в системі поглядів, переконань, оцінок, уявлень, почуттів певного класу або суспільства, що визначається матеріальними умовами їх життя, спрямована на встановлення

правового режиму в суспільстві, що відповідає інтересам і цілям цього класу або суспільства» [304, с. 97].

В. Сапун визначає правосвідомість наступним чином: «Правосвідомість – це сукупність правових уявлень, почуттів, переконань, оцінок, що виражають суб'єктивне ставлення індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, інших правових явищ, до поведінки людей у сфері правового регулювання» [460, с. 5].

Найбільш прийнятним у межах розгляду питання про взаємозв'язок правосвідомості і правомірної поведінки є визначення правосвідомості, яке запропонував Р. Ратніков. Він, зокрема, вказує: «Правосвідомість слід визначати як сферу суспільного, групового та індивідуального свідомості, яка відображатиме правову дійсність у формі юридичних знань, оцінок ставлення до права і практики його застосування, правових установок і ціннісних орієнтацій, що регулюють людську поведінку в юридично значимих ситуаціях» [442, с. 382]. У цьому визначенні денотатом є правосвідомість щодо всіх можливих суб'єктів правомірної поведінки, названих елементами правосвідомості, формами їх вираження, показано взаємозв'язок правосвідомості з правовою, насамперед, правомірною поведінкою.

Правова свідомість завжди виникає тільки з приводу права й у зв'язку з правом, її змістом завжди є право і правові явища в суспільстві. Правосвідомість виступає ідейним джерелом норм права і водночас впливає на поведінку людей.

Зв'язок правосвідомості з правовідносинами опосередковується нормами права. Правова норма дозволяє людині поставитись до неї й оцінити свої і чужі вчинки зі змістового, якісного боку в категоріях ціннісних і морально-правових відносин, оцінити себе, співвідносити оцінювані явища з певним правовим еталоном [227, с. 45-47].

Правосвідомість належить до тих явищ, які не можуть бути

розкриті в якійсь одній системі уявлень. Необхідно щонайменше кілька перетинів, що дозволяють виявити її складну структуру.

У зв'язку із цим елементи правосвідомості класифікують за такими підставами:

- з погляду внутрішньої будови правосвідомості (правові знання, правові погляди, почуття); А. Долгова [158, с. 39] поряд з вищевказаними елементами виділяє ще два – правові уявлення (засновані на життєвому досвіді, що сформувалися під впливом політичних моральних та інших поглядів, на базі знання загальних положень закону і під впливом соціальної практики, думки людей про право і його застосування) та ставлення до виконання правових приписів;

- за глибиною усвідомлення правової дійсності (буденна – будь-якого громадянина, наукова – осіб, які займаються юридичною наукою, професійна правосвідомість – практиків-юристів);

- за соціальною структурою (за суб'єктами). Соціальна структура правосвідомості постає у вигляді громадської, групової та індивідуальної правосвідомості, що розмежовуються за ознакою належності правосвідомості до класів, націй, народу в цілому, соціальних груп або окремих осіб;

- за результатами функціонування кінцевим його продуктом, що виявився в діяльності правового характеру. Відповідно до пізнавальної, оцінної і регулятивної функцій правосвідомості визначаються й основні функціональні компоненти правової свідомості. Пізнавальній діяльності відповідає певна система юридичних знань і вмінь, або правова підготовка (правова ідеологія). Оціночній функції відповідає система оцінок і думок з юридичних питань або оціночне ставлення до права, практика його виконання і застосування (правова психологія). Нарешті, регулятивна функція має своїм результатом соціально-правові установки і ціннісні орієнтації та здійснюється завдяки їм [167, с. 32].

У юридичній літературі обґрунтовано зазначається, що регулювальна роль правосвідомості здійснюється в основному за рахунок функціонування норм юридично значущої поведінки, сприйнятих і засвоєних особистістю. Тому особливого значення набуває категорія «знання права». Завдяки правовим знанням людина уявляє, що в суспільстві функціонують правові норми, призначені для впорядкування суспільного життя, регулювання суспільних відносин, і що ці норми містять правила поведінки, які підлягають обов'язковому виконанню [518, с. 16].

Підтримуємо думку про те, що найважливішим є знання суб'єктами права адресованих їм дозволів і заборон. Дозвіл у процесі формування правосвідомості, стаючи допоміжним мотивом, виступає для особистості не тільки як дозвіл здійснювати певні вчинки. Він сприймається ще й як вказівка на соціальну виправданість і корисність таких вчинків, їх схвалення з боку суспільства і держави, можливість домагатися за допомогою законних засобів досягнення результату, на який вони спрямовані.

Потрібно відмежовувати, також, правовий дозвіл як один із способів правового впливу на суб'єкта, що полягає у розпорядженні, як можна поводитися, тобто дозвіл – це завжди вказівка про можливу поведінку у відповідній ситуації. Безпосередньою юридичною формою дозволу виступає суб'єктивне право [55, с. 101].

Якщо ж в ролі допоміжних мотивів виступають юридичні заборони, то вони постають перед особистістю, передусім, як негативна оцінка з боку суспільства і держави та вказівка на можливі несприятливі наслідки (санкції) за порушення заборон. Основними їх функціями є забезпечення орієнтації на вибір правомірних варіантів поведінки за допомогою формування стримувальних мотивів щодо правопорушень, обґрунтування перед самим собою необхідності утриматися від неправомірних вчинків.

Ми поділяємо науковий підхід В. Бачиніна про те, що необхідно розмежовувати вчинок злочинний в кримінальному праві та вчинок об'єктивно-протиправний.

Зокрема, злочинний вчинок – суспільно небезпечна, протиправна вольова поведінка особи у формі дії або бездіяльності, що посягає на суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом. Злочинний вчинок завжди являє собою єдність фізичного і психічного, тобто це конкретний акт поведінки особи у формі дії або бездіяльності, що робиться з умислом або з необережності, за певними мотивами та цілями.

Об'єктивно-протиправний вчинок є різновидом правової аномалії. Дія або бездіяльність, близька за характером та формою до правопорушення, але така, що не тягне за собою юридичної відповідальності за своєю суттю, оскільки відсутня провина щодо самого вчинку та спричинених наслідків.

Знання норм чинного законодавства, відтак своїх прав та обов'язків, співвіднесення їх з тими юридичними оцінками поведінки, які є в законі, дозволяють людям точніше визначати своє ставлення до навколишньої дійсності, попереджати можливі помилки, допомагають правильно оцінювати ту чи іншу життєву ситуацію, приводити до бажаних для суспільства вчинків. Правові знання є, отже, необхідним компонентом і найважливішою умовою, що передує будь-якому поведінковому акту особистості у правовій сфері.

Правові знання різноманітні. Використовуючи множинний критерій, можна виділити такі їх різновиди:

1) за ступенем, глибиною розвитку:

- несистематизовані – окремі знання у сфері держави і права, не об'єднані спільною правовою ідеєю. Їх власник важко розрізняє правове від неправового, не бачить зв'язку між окремими правовими нормами, галузями, отже, цілісного образу права в нього не склалося. Такі знання

характерні для недостатньо правосоціалізованої особистості;

- систематизовані – знання основних правових інститутів у сфері правової діяльності суб'єкта. Як правило, вони проявляються внаслідок завершеності соціалізації на основі юридичного навчання;

2) за предметом відображення:

- загальні – знання про право, його можливості в регулюванні тих відносин, учасником яких виступає або може виступати носій правової активності; про законність, діяльність правових установ, відповідальності за вчинки, що суперечать праву тощо;

- спеціально-правові – знання, необхідні для виконання конкретного виду організаційно-правової або іншої діяльності у сфері правового регулювання;

- професійні – правові знання, призначені для обслуговування професійно-правової діяльності, головно посадових осіб юридичних професій, керівників, а також деяких інших категорій працівників апарату держави;

- теоретичні знання – притаманні фахівцям правової теорії, а також деяким категоріям юристів-практиків.

Важливу роль в пізнанні правових явищ відіграє психічне ставлення до об'єктів пізнання і практичної діяльності як інтелектуально-емоційне знання. Йдеться про формування у правосвідомості людини своєрідного «образу права», що відіграє істотну роль у психологічному опосередкуванні регулятивного правового впливу.

Специфіка предмета пізнання дійсності полягає в тому, що для соціуму характерна надзвичайна динамічність, тому нерідко суспільні закони виступають як «закони-тенденції», що мають певний ступінь вірогідності. Тому виникають складності в їх пізнанні, визначеності, що дуже часто породжує зневіру в їх об'єктивному існуванні, викликає суперечливі погляди на суспільні явища, в тому числі, правові [36, с. 124].

Ціннісні характеристики образу права такі:

- соціальна виправданість і справедливість права в цілому й окремих його інститутів і норм, захист у них прав та інтересів людей;

- авторитет державної влади, що виявляється в повазі до приписів права як до вираження державної волі, незалежно від ступеня згоди з ними в конкретних ситуаціях;

- рівна для всіх обов'язковість правових приписів, що розкривається у ставленні до них як до об'єктивних, незалежних від суб'єктивного розсуду критеріїв оцінки поведінки людей, інших життєвих явищ і вирішення спірних питань;

- здатність права до соціальної інтеграції, зняття або попередження напруженості (конфліктності) у взаєминах між людьми, збереження форми соціальної взаємодії;

- реальна забезпеченість наданих правом можливостей, впевненість у гарантії певної свободи дій, в реалізації особистих свобод і суб'єктивних прав, а також прояви позитивної соціально правової активності;

- «корисність» правових приписів для реалізації особистих і групових цілей та інтересів [368, с. 83].

Таким чином, образ права є узагальненим результатом емпіричного відображення правових явищ, що акумулює в собі її суб'єктивні уявлення людини й оцінку нею чинного права. Образ права пов'язаний тільки з функціонуванням чинної правової системи, відноситься до сфери безпосереднього індивідуального досвіду, що дозволяє нам відрізнити його від правосвідомості, яка виступає системою оцінок правозастосової та правотворчої діяльності.

Правова свідомість (так само, як і моральна) може чинити безпосередньо регулятивний вплив на поведінку людей і своїми ненормативними елементами.

Взаємозв'язок природного і соціального в контексті

правосвідомості проявляється також у виникненні правового почуття, тобто, юридично значуща поведінка обумовлюється, також, емоціями. Залежність правового почуття від права, ідей, уявлень не є односторонньою. Хоч ці ідеї та уявлення не можуть бути вродженими, вони обумовлені історичним досвідом, але разом з тим, формування правового почуття відбувається під впливом природних задатків, схильностей людини, багато в чому воно визначається складною взаємодією цих схильностей і набутих здібностей, навичок [214, с. 68].

До ненормативних елементів правосвідомості відносяться правові ідеї, принципи і категорії, що не піддані детальній законодавчій регламентації (ідеї законності і справедливості, відповідальності за провину, категорії юридичних прав та обов'язків тощо). Постає питання, чи можуть найважливіші ненормативні елементи правосвідомості бути ціннісними в орієнтації особистості?

У зв'язку із цим поряд з поняттям правосвідомості використовують близьке йому, але не тотожне поняття правової культури. Правосвідомість є тільки одним з елементів правової культури. Остання, своєю чергою, охоплює не тільки духовне, а й практичне освоєння права. Невід'ємною ознакою правової культури особистості є гармонійна функціональна єдність (узгодженість) правосвідомості і правомірної поведінки. Правосвідомість особистості виступає тим тлом, на якому в процесі правової активності і правового спілкування утворюються правові властивості особистості. При цьому правові властивості особистості повинні відповідати таким основним вимогам: бути стійкими утвореннями структури особистості; відображати державно-правову дійсність; визначати соціальну цінність особистості у сфері дії права; складати внутрішні умови подальшого розвитку «юридичного» змісту особистості.

Щодо правової культури, то, зважаючи на те, що вона не є предметом нашого дослідження, не вважаємо за необхідне проводити

грунтовний аналіз вказаного явища, а обмежитися обґрунтуванням даної дефініції в контексті впливу правової культури на юридично значущу поведінку.

Правова культура особистості – це сукупність духовно-практичних якостей, що дозволяють особистості вибудовувати цивілізовані, відповідні морально-правовим критеріям відносини з іншими індивідами, структурами громадянського суспільства і державними інститутами наслідків [54, с. 58-59].

Основною властивістю правової нормативності є її здатність набувати різних форм в індивідуальній правосвідомості. Це, власне, є чинником успішної адаптації поведінки людини у навколишньому середовищі.

Такі властивості передають ціннісно-правову орієнтацію особистості, певний тип її правової позиції, яка виконує в особистісній структурі функцію управління юридично значущими вчинками. Практичне значення має визначення основних ціннісно-правових властивостей особистості, які характеризують ставлення особистості до права. Серед них вчені називають: почуття відповідальності, солідарності з правом, справедливості, законності, правового обов'язку, поваги до закону (права).

Зокрема, відповідальність являє собою усвідомлене ставлення особистості до своїх прав та обов'язків, розуміння й оцінку своїх дій, їхніх правових наслідків.

Солідарність з правом – це ставлення до правових норм, засноване на згоді з ними. Ступінь згоди адресата з нормою може бути різним, залежно від мотивів, що лежать в основі такої згоди.

Справедливість виражає її ставлення до прав і законних інтересів інших осіб, у відповідальності за власну поведінку.

Законність – це стан соціально-правового психічного складу особистості, що забезпечує в ситуаціях, опосередкованих правом, вибір

варіанта правомірної поведінки, готовність слідувати правовим розпорядженням у визначеному напрямі. Почуттям законності є внутрішня налаштованість особистості на вибір тільки законівідповідної поведінки, навіть якщо вона і не влаштовує адресата, не відповідає його інтересам у конкретний момент (скажімо, за умови недосконалого припису).

Обов'язок вказує на характер розуміння особистістю значення правових засобів, ступінь готовності використання їх у практичній діяльності для задоволення насамперед громадських інтересів або інтересів інших осіб. Почуття правового обов'язку мобілізує особистість до активної боротьби за право, якщо воно досить розвинене, і гальмує мисленнєву складову до правової роботи, якщо воно недостатньо виражене в особистісній структурі [488].

Поняття правового обов'язку пов'язане виключно з позитивним правовим порядком і не має жодного морального підтексту. Правовий обов'язок може, але не мусить бути так само пов'язаним зі змістом, який приписаний у котрій-небудь моральній системі. Проте цей зв'язок може бути навіть діаметрально протилежним за своїм характером, внаслідок чого (як тоді зазвичай припускають) виникає конфлікт між правовим та моральним обов'язками. Щоб уникнути можливості такого конфлікту, починають навіть стверджувати, начебто обов'язок узагалі не правове поняття, нібито зобов'язує лише мораль і аж ніяк не право, а специфічна функція права, на відміну від моралі, полягає, мовляв, у тому, щоб давати підставу для дії (уповноважувати) [53, с. 64-65].

Важливими є й повага до права, закону, які виступають інтегральною властивістю правової структури особистості, найбільш високий, розвинений тип правової позиції, що базується на прийнятті правових норм як власної (особистісної) цінності та шанобливому ставленні до них, зумовлює вибір поведінки виключно з мотивів принципової згоди із законом [427].

Формування у правосвідомості особистості правових властивостей позитивної правової спрямованості (тобто спрямованості на здійснення правомірної поведінки) свідчить про сформоване у неї шанобливе ставлення до права.

Суспільство формується через певні етичні форми, як-от, мораль і право. Останні, як відомо, виступають засобами регулювання суспільних відносин та мають єдину сферу і мету застосування: свободу особистості і благо суспільства. Звідси, мораль завжди ґрунтується на добровільному особистому волевиявленні, а правове регулювання відбувається через формальне вираження норм права, авторитет яких підтримується державним примусом.

Повага до закону передбачає правомірну поведінку, пов'язану з почуттям обов'язку перед суспільством. Вона виступає в ролі сили, що запобігає правопорушенню внаслідок вироблення навичок і звичок діяти правомірно. Тож повага до закону істотно впливає на зміцнення законності і правопорядку [427].

Будь-яка юридично значуща поведінка суб'єкта правовідносин є правовою, оскільки регулюється нормами права і породжує юридичні наслідки. Вона є формою вияву свободи особи, її особистого вираження, професійної чи іншої діяльності в державі. Без правової поведінки не було б і правовідносин в суспільстві, державі, особа не змогла б реалізувати свої права і свободи як громадянин держави. Правова поведінка виступає юридичним фактом, який визначає характер поведінки суб'єктів правовідносин.

Повага до закону як феномен правосвідомості (і як поняття) має, безсумнівно, аксіологічну природу. Повага до закону – міцне переконання в його високій цінності для всіх членів суспільства, що виражається в орієнтації суб'єкта на, безумовно, правомірну поведінку.

Справжня повага до закону характеризується, як видається, такими ознаками:

- базується на усвідомленому, раціонально аргументованому судженні про те, що закон необхідний, корисний, цінний в принципі для всього суспільства, для кожної людини, а тим самим – для конкретного суб'єкта; і що в разі розбіжності із законом інтересів будь-кого (навіть інтересів цього суб'єкта) чинити слід все ж за законом;

- виробляється на основі і в процесі взаємодії раціонального та емоційного оцінювання і, подібно до будь-якого переконання, являє собою єдність переживання (почуття впевненості) і думки (судження) щодо значущості права [373, с. 106];

- повагу не тільки до самого закону у вузькому, спеціальному розумінні (як нормативного акту вищого представницького органу державної влади), і не тільки до закону в широкому сенсі (як будь-який нормативно-правовий акт). Ідеться про повагу до всіх державно-правових явищ (інших юридичних актів, до органів держави та посадових осіб, до їх діяльності; до будь-чиїх суб'єктивних прав та обов'язків, до законності і правопорядку, до соціально схвалюваних правових поглядів і почуттів усіх інших учасників правового спілкування);

- це передусім особистісна ціннісно-правова орієнтація. Її «носієм» виступає особистість, проте можуть бути і соціальні спільноти, групи, організації. Саме тому повага до закону може бути надбанням соціальної психології, елементом громадської думки про право;

- будучи насамперед фактом свідомості (станом психіки, волі особистості), вона неодмінно «проривається» за її межі, об'єктивується в юридично значущій поведінці, переходить у практику. Вона – не споглядач, не абстрактний просвітитель, а рушій, найближчий детермінант учинків в юридично значущих ситуаціях (зокрема, ситуаціях конфліктних). Вона завжди проявляється у мотиваційному процесі, у виборі рішення і – якщо вона (правоповага) переконлива – перемагає! Об'єктивним критерієм достовірності, реальності поваги до

закону виступає практика правового спілкування його носія, рівень правомірності скоєних ним правових дій;

- вона є повноцінним, уже сформованим. Має спиратися як на розуміння службової цінності закону (насамперед як засобу розподілу соціальних благ), так і на визнання, облік щодо самостійної цінності («самоцінності») закону. Вона виходить, у принципі, з того, що в практиці правового спілкування, який відбувається в нормальних, звичайних умовах, немає такої цінності, яка настільки «перевищила» б чинний закон, що довелося б віддати перевагу неправомірному варіанту поведінки.

Правосвідомість, отже, є джерелом, що викликає внутрішню готовність громадянина до процесу реалізації правових норм, формує установку правомірної поведінки.

Правосвідомість, безумовно, повинна ґрунтуватися на моральному і духовному фундаменті, обліку та всебічному застосуванні історичних особливостей і характерних рис суспільства. Без наявності відповідного культурного рівня, морального клімату неможливо проголосити принципи правової держави. При цьому загальнолюдські цінності повинні бути з правом взаємопов'язані, імплементовані, злиті воєдино [493, с. 12].

Правосвідомість особистості формується в ході соціалізації – багатогранного процесу «олюднення» індивіда, його прилучення до соціального середовища – нормативно-ціннісної системи і культури суспільства [60, с. 19; 124, с. 38-42; 419, с. 162]. Як необхідною і важливою сферою загальної соціалізації в правознавстві виділяється правова соціалізація.

У юридичних джерелах правову соціалізацію визначають як процес залучення індивіда до соціально-правового середовища, що охоплює пізнання правових принципів і норм, формування до них емоційно-оцінного ставлення, оволодіння практичними навичками

правової поведінки і спілкування, освоєння соціальних ролей і відповідних їм прав та обов'язків, формування правових установок і ціннісно-правових орієнтацій, в результаті чого індивід набуває систему особистісних властивостей і якостей, необхідних для адекватного функціонування у сфері правового регулювання [140].

У юридичній літературі правова соціалізація – це процес освоєння особистістю стандартів нормативної, законслухняної поведінки, а також, є складовою частиною загальної індивідуальної соціалізації та інкультурації залучення особистості до універсального соціокультурного досвіду. Правова соціалізація передбачає не тільки набуття відповідних до норм права навичок соціальної поведінки, а й розвиток мотиваційних структур як внутрішніх гарантів, які забезпечують дотримання особистістю правових приписів [58, с. 182].

При цьому слід зазначити, що в ролі соціальної сфери на макросоціальному рівні виступає вся правова надбудова суспільства (саме право і регульовані ним відносини, суспільна правосвідомість, а також правосвідомість соціальних груп, у які включається індивід в процесі життєдіяльності; соціальні інститути, які виконують правотворчі, правозастосовні, правоохоронні та правовиховні функції). А «ретранслятором» формувальних впливів цієї надбудови на особистість слугує соціальне мікросередовище. Правова соціалізація включає як стихійний вплив чинників макро- та мікросередовища, так і цілеспрямований вплив на особистість. Соціалізуючі впливи транслуються через механізм внутрішньої саморегуляції особистості, мотиваційну систему [427].

Поряд із позитивними формами соціалізації існують мінливі, в результаті яких у самотійне життя виходять індивіди, схильні переважно не до законслухняної, а до делінквентної і кримінальної поведінки. Сім'ї з деформованими відносинами і неправові держави є основними винуватцями існування мінливих форм соціалізації [225,

с. 35].

Нормативно-ціннісна перебудова мотиваційної системи особистості відбувається в процесі внутрішнього засвоєння і прийняття правових норм. Засвоєні принципи і норми включаються в психологічну структуру особистості в якісно перетвореному вигляді – «у формі належного ставлення й оціночних критеріїв» [421].

Така психологічна модель включає наступні стадії:

- пізнання правових принципів і норм;
- оцінне сприйняття норм, формування до них інтересу на раціональному й емоційному рівні;
- формування позитивного оцінного ставлення до норм, прийняття їх розумом і почуттями;
- перетворення нормативних приписів у внутрішню цінність особистості (правові переконання);
- закріплення нормативно-інсталяційного стереотипу в результаті повторної реалізації норми права в поведінці [368, с. 75-82].

Головним аспектом соціалізації, отже, є взаємодія індивіда із соціальним середовищем із залученням і на основі мотиваційних чинників. Здатність мотивів ініціювати та активізувати різноманітні акції поведінки обумовлена суперечливою структурою мотиваційної діяльності. Соціально-правове середовище особистості в ролі основних компонентів передбачає суспільні відносини, що регулюються правом; норми права, що виступають щодо індивідуальної свідомості як зовнішня соціальна реальність; суспільна правосвідомість, правосвідомість соціальних груп, у які включається індивід у своїй життєдіяльності; різні соціальні інститути, до компетенції яких входять правотворчі, правозастосовні, правоохоронні та правовиховні функції. Найважливішим організаційним і стабілізаційним фактором соціально-правового середовища в цілому є правопорядок – порядок відносин, що складаються в результаті здійснення вимог законності [427].

Т. С. Подорожна правовий порядок розуміє як певний стан урегульованості правовими нормами суспільних відносин, що охоплює такі властивості, як узгодженість, скоординованість, структурна організованість, і залежить не тільки від зовнішнього соціально-нормативного впливу, а й від характеру реагування на нього суб'єктів. Зокрема, вчена резюмує, що право є ціннісно-нормативною системою, основою якої є порядок. Правопорядок є: результативною стороною права; правом, реалізованим у суспільних відносинах; станом реалізації і показником реалізації права. Особлива роль права у формуванні правового порядку пояснюється його соціально-психологічними функціями: оцінки (суб'єктивне право) та опису (об'єктивне право). Суб'єктивне право людини дозволяє їй дати власну оцінку суспільним явищам з позиції «справедливо – несправедливо». Об'єктивне право дозволяє відобразити в нормативно-правових актах суспільну практику та закріпити правові засоби досягнення порядку в суспільстві. З огляду на це, правовий порядок – це об'єктивно та суб'єктивно обумовлений стан соціального життя, який характеризується внутрішнім погодженням, урегульованістю системи правових відносин, заснованих на нормативних [412, с. 67]. Проте, сама урегульованість суспільних відносин не є тому свідченням сформованого в їхній сфері суспільного порядку. Останній складається в результаті соціально-нормативного регулювання суспільних відносин та втілення приписів соціальних норм у поведінці суб'єктів цих відносин.

Таким чином, суспільний порядок і правопорядок перебувають у взаємоз'язку, впливають один на одного. Як складова частина суспільного порядку, правопорядок обумовлює багато в чому його загальний стан. Сила цього впливу залежить як від якості правової регламентації суспільних відносин, так і ступеня реалізації правових норм. У свою чергу загальний стан суспільного порядку, його атмосфера впливає на процес виконання правових норм, а отже, і на

функціонування правопорядку. Подеколи держава бере на себе обов'язок гарантувати примусовою силою дотримання суспільного порядку [412, с. 44].

Правовий порядок є бажаним для суспільства кінцевим результатом здійснення вимог соціальних норм, конкретизованих у суб'єктивних правах та обов'язках. Він уособлює життя, реальне буття цих норм, за своєю реалізацією в адекватній поведінці суб'єктів.

Правопорядок завжди сприяє розвитку культуротворчих здібностей особистості, стимулює її творчий потенціал, відкриває широкий простір для творчої самореалізації. Його визначають як якісно своєрідний стан суспільного життя; як стан упорядкованості суспільних відносин, що виражає реальну вимогу законності; як система цілеспрямованих суспільних відносин, що складається із сукупності всіх юридичних зв'язків, змістом яких є поведінка суб'єктів, відповідно їхні права й обов'язки; як внутрішньо узгоджена система суспільних відносин [412, с. 44-50].

Правопорядок – це порядок у суспільних відносинах, які регулюються правом, при якому гарантується реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, забезпечується їхня правомірна поведінка, здійснення законності [34]. Це упорядкований за допомогою права, його застосування та інших форм реалізації підзаконний порядок суспільного життя, його нормальний стан, основний зміст якого становить правомірна поведінка, практичне здійснення законності. Правопорядок висловлює, перш за все, волю держави, але об'єктивно в ньому зацікавлені всі.

Правопорядок реально забезпечує втілення в життя державних і особистих інтересів, закріплених у нормах права; охорону суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, що є змістом правомірної поведінки суб'єктів права [412, с. 50].

Таким чином, різноманіття визначень правопорядку дозволяє

визначити його дефініцію як якісний стан суспільних відносин у суспільстві, де держава охороняє реалізовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки у правомірній поведінці відповідно до приписів права і вимог законності.

В. Бачинін вважає за необхідне вести мову про два типи правопорядку: органічний і механістичний. Органічна модель правопорядку являє собою відкриту систему, наділена здатністю обміну інформацією із соціальним середовищем, оперативного реагування на всі події в суспільстві, зміни і прагне своєчасно адаптуватися до них. Така система, на думку автора, здатна успішно знаходити різноманітні правові засоби згладжування і взаємного примирення протилежних соціальних позицій, упорядкування людського існування, щоб кожна людина мала все необхідне для нормального життя, могла вдосконалюватися, примножувати свій культурно-духовний потенціал. Органічний правопорядок передбачає такі стосунки між соціальним цілим і його частинами, коли сторони, залишаючись протилежностями, все-таки набувають здатності договірної рівноваги інтересів, обов'язків і прав [54, с. 41]. Механістичний правопорядок за своєю структурою нагадує годинниковий механізм. Це, по суті, не що інше, як законопорядок.

Отже, правопорядок спрямований на захист й охорону «правових» інтересів громадян, підкріплює правове стимулювання правомірної поведінки створенням належних умов для його здійснення з метою реалізації прав, виконання юридичних обов'язків, в результаті чого в суспільстві нормально конституюється правомірна поведінка.

Із правопорядком нерозривно пов'язана законність, яка також виконує важливі функції в забезпеченні правомірної поведінки громадян.

Для розуміння законності як засобу забезпечення правомірної поведінки важливо те, що одна з головних її вимог полягає в

необхідності суворого й неухильного дотримання приписів норм права в реалізації прав та обов'язків громадян, у соціальній діяльності, що знаходиться у правовій формі суспільних відносин. Законність як елемент демократії повинна забезпечувати не пасивну реалізацію громадянами вимог правових норм, а їх активне використання задля викорінення антисоціальних явищ у всіх сферах життя нашого суспільства.

Законність виступає чинником зміцнення соціального порядку, що встановлюється державою і закріплений системою законодавства.

Для означення взаємозв'язку правопорядку, правомірної поведінки і правосвідомості, визначення їх якісного співвідношення науковці, зокрема Є. Белканов, використовують категорію «лояльність правосвідомості»: «Лояльність правосвідомості – це властивість правосвідомості, його окремих елементів забезпечувати формування правовірної поведінки та сталого правопорядку» [59, с. 47].

Ця властивість може бути виражена різною мірою. Коли лояльність переважає у спрямованості правосвідомості, можна говорити про позитивний рівень лояльності. Якщо складається ситуація, коли лояльність виражена в незначній мірі і в результаті дії механізму правосвідомості складається неправомірна поведінка, можна говорити про низький або негативний рівень лояльності.

Підвищення рівня лояльності правосвідомості досягається за допомогою правового виховання, тобто системи заходів, що організовується державними чи іншими органами для забезпечення правомірності поведінки, що досягається за допомогою засвоєння цінностей правової культури.

Звісно, правильніше розглядати законність як певний режим (стан) суспільних відносин, який характеризується їх відповідністю приписам правових норм. Законність, характеризуючи стан юридичної правомірності суспільних відносин, є передумовою правопорядку,

умовою його виникнення і зміцнення. Правопорядок, що відображає структурну впорядкованість, організованість суспільних відносин, може існувати лише в умовах законності та тільки як її результат. Будучи зумовлені потребами упорядкованого розвитку правових відносин, вимоги законності зорієнтовані на забезпечення правомірного характеру поведінки всіх суб'єктів і, отже, несуть в собі конкретну програму людської діяльності і спілкування в соціально-правовому середовищі. Суть цієї програми полягає в забезпеченні точної відповідності поведінки всіх суб'єктів правовим розпорядженням і формуванні критеріїв законного та незаконного у сфері права.

Звичайно, у реальному житті мають місце і неправомірні вчинки, але зміст законності на них не поширюється, і вони не беруть участі у творенні тієї упорядкованої системи суспільних відносин, яка іменується правопорядком. Більше того, правопорушення перешкоджають цьому. Тому з повною підставою можна сказати, що саме правомірній поведінці і тільки їй належить роль організатора правопорядку.

3.3 Правопорушення як вид правової поведінки людини

Проблематика правопорушень була і залишається однією з провідних тем для досліджень як у вітчизняній, так і зарубіжній юридичній науковій думці. Правова теорія та юридична практика завжди привносили у наукові пошуки з питань розуміння суті правопорушення свої особливості. Так чи інакше правопорушення є одним з виявів поведінки людини. Правопорушення належить до тих видів поведінки людини, які суспільством віднесені до негативної. Дослідження правопорушення як виду правової поведінки є необхідним з огляду на значне його поширення та значну шкоду, яка приноситься

ним суспільству.

Для визначення поняття «правопорушення» варто звернутися до терміна «правова поведінка». Останній викликає певну незадоволеність окремих дослідників, оскільки «етимологічно більш послідовним було б правовою поведінкою називати лише правомірні дії» [275, с. 43]. Тому доцільно в даному контексті згадати й про термін «правове життя». На думку вчених, життя має прикметник «правове» оскільки засноване на праві, законах, юридичних нормах. вважає помилковим тлумачення даної категорії в контексті галузей права, як-от, «кримінальне життя» тощо [330, с. 12]. На переконання М. Матузова, не варто ототожнювати правову поведінку з правомірною. Автор обґрунтовує це гегелівським розумінням права та неправа як категорій одного порядку – юридичного. Неправо – це те ж право, лише негативне [330, с. 112].

Також основна відмінність між поведінкою правомірною і неправомірною, протиправною бачиться й іншими вченими (В. Кудрявцев) у відповідальності: позитивної і негативної [275, с. 231-232].

Одним із видів правової поведінки людини є правопорушення.

Як наголошується в юридичній літературі, еволюція вчення про проступки і покарання відбувалася повсякчас у процесі історичного розвитку державно-правового життя і підтримання стабільності в суспільстві та державі [430, с. 205].

Першим дослідником вчення про правопорушення був давньогрецький філософ Аристотель (384–322 рр. до н. е.), який окреслював причини трагічної ситуації, в якій опинилися греки в епоху війни. На його думку, ці причини крилися в суперечностях, боротьбі та безпорядках у суспільстві. Його праця «Поетика» стала певним міркуванням з приводу того, що людина повинна відповідати за свої вчинки [110, с. 81]. Саме Аристотель першим підняв питання про свободу волі і вибору людини. Згодом ідеї Аристотеля було розвинуто

його послідовниками – Епікуром (41–270 pp. до н. е.) та Стагіритом. Зокрема останній у своїх вченнях наголошував, що безлад та хаос у суспільстві зумовлюється тією відмінністю, яка спостерігається між добродійністю і порочністю, між багатством і бідністю тощо [110, с. 82]. Він також вважав, що законодавство необхідно використовувати розумно, обережно, оскільки часта зміна законів може сприяти зростанню правопорушень, непокорі закону [110, с. 83].

Вчення про правопорушення знаходимо у Законах XII таблиць, де будь-яке порушення охоплювалося поняттям «делікт» (походить від лат. *delictum* – проступок), незалежно від того, які блага при цьому порушувалися, чиї інтереси зачіпалися тощо. Положення про делікти було закріплено і в Кодексі Наполеона (1804), який містив лише п'ять коротких за змістом статей. Про розвиток вчення про делікти свідчить Німецький цивільний кодекс (1896), ст. 31 якого стосується зобов'язань, пов'язаних із заподіянням шкоди [342, с. 112].

Широкого закріплення вчення про правопорушення набуло і в період Середньовіччя. Проте відомості про правопорушення та відповідальність за їх учинення в цю епоху в літературних джерелах вкрай обмежені. У середині XVII ст. цивілізація вступає в нову епоху, яку історики називають Новим часом. В цей період філософи у своїх працях також акцентували увагу на проблемі правопорушень та відповідальності за їх учинення [582, с. 24].

Так, англійський мислитель XVII ст. Томас Гоббс (1588–1679) у праці «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадської» зазначає, що проступок охоплює будь-яку дію, висловлювання і бажання, що не відповідають правовому розуму. Він вважає, що злочином є гріх, який полягає у вчиненні (дією і словом) забороненого законом або у невиконанні того, що закон велить. Гоббс підкреслює, що злочин відсутній доти, поки такого наміру не було виявлено будь-яким вчинком або словом, за наявності яких намір міг би

стати об'єктом розгляду земним суддею [124, с. 305]. Він наголошує на складності вирішення питання про пізнання правомірного та неправомірного вчинку. У цих положеннях простежуються зародки сучасного інституту правової поведінки. Філософ розрізняє злочини проти держави і проти приватних осіб, акцентуючи увагу на тому, що злочини проти держави є більш тяжкими порівняно зі злочинами проти приватних осіб. У кожній з названих сфер Гоббс розрізняє види злочинів, залежно від їх тяжкості [582, с. 24].

Визначальним у розвитку філософсько-правової думки Нового часу є те, що започатковано розмежування суспільних відносин за їх специфікою, тобто з'являються галузі права, які мають власний предмет правового регулювання. Так, право, що стосується власності, є предметом цивільного права; право, що стосується особистості, є предметом кримінального права [104, с. 200]. І, відповідно, поява галузей цивільного права і кримінального права, а також вчень про правопорушення, злочини та покарання свідчить про виокремлення цивільних правопорушень і злочинів.

Новітній час – це сучасна епоха в історії людства, яка характеризується безліччю філософських шкіл, течій і напрямів. Слід зазначити, на цьому новому, сучасному, наймогутнішому витку історії певною мірою повторюється духовна ситуація, яка свого часу склалася у Древній Греції, після Демокрита, Платона й Аристотеля. Тоді, як ми пам'ятаємо, знадобилося створення нових філософських шкіл і подальше розгортання діяльності попередніх, щоб сприйняти, переосмислити й засвоїти найбагатшу ідейну спадщину ранніх філософських систем. У Новітній час почали розроблятися комплексні теорії «середнього рівня»: філософії історії, філософії людини, філософії культури. У межах комплексної філософії культури дедалі більше розмежовуються спеціальні соціально-філософські теорії, зокрема філософія права [582, с. 31].

Водночас продовжувало розвиватися та вдосконалюватися вчення про правопорушення. Так, західний філософ права німецький вчений-юрист Ганс Кельзен (1881–1973) у своїй основній праці з філософії права «Чисте правознавство» (1934) досліджував категорії «акт» і «норми права». Він виокремлював цивільні делікти і протиправні акти і, відповідно, різні види відповідальності за вчинені правопорушення.

Досліджуючи проблематику правопорушення, автор вживав терміни «неправо», «протиправний акт», «протиправність», «порушення права», «правопорушення», «делікт» та ін. Він стверджував, що відношення між протиправним актом і наслідком протиправного акту полягає не в тому, що вчинок чи відсутність вчинку пов'язані з актом примусу як зі своїм наслідком, а у тому, що цей вчинок – чи його відсутність – являє собою протиправний акт або делікт (саме такий зв'язок передбачає і традиційна юриспруденція). На його думку, не існує «правопорушення в собі», існує лише «заборонене правопорушення» [217, с. 132]. Цю тезу відображено у сучасному кримінальному праві у вигляді принципу: немає злочину без закону, немає кари без закону. Науковець формулює ідею про те, що примусовий акт, який функціонує як санкція за вчинення протиправного акту (делікту), може бути спрямований не лише проти правопорушника, а й проти інших відповідальних осіб. Цю ідею відображено в сучасному цивільному законодавстві України.

Сьогодні склалося два найпоширеніші напрями загальнотеоретичного вивчення правопорушення. Один з них висвітлений у працях С. С. Алексєєва [10, с. 31]. Положення іншого напрямку загальнотеоретичного вивчення правопорушення сформулював І. С. Самощенко [458, с. 34]. Поряд із загальнотеоретичним дослідженням правової форми делікту робилися спроби встановити природу і сутність правопорушення як явища суспільного життя.

На підставі вищенаведеного, можна стверджувати, що науковці

виділяють наступні ознаки правопорушення: вчинення шляхом дії або бездіяльності, протиправність, вина та можливість притягнення до юридичної відповідальності. Зокрема, на думку одних учених правопорушення є суспільно небезпечним, на думку інших – або суспільно небезпечним або суспільно шкідливим. Є такі, які категорично вважають правопорушення суспільно шкідливим [582, с. 70].

Проте, не всі автори у своїх дефініціях правопорушення вказують на суб'єкт вчинення правопорушення як на одну із суттєвих ознак та його властивості. Так В. Копейчиков взагалі не вказує у визначенні суб'єкт вчинення правопорушення [258, с. 202]. Інші характеризують його як «деліктоздатну особу» або «деліктоздатний суб'єкт» (Л. Луць [307, с. 347]), як «праводієздатну особу» (М. Марченко [369, с. 580]), або як «повнолітню осудну особу» (І. Самощенко) [458, с. 7]. Останнє твердження не можна вважати правильним, оскільки правопорушення може бути вчинене і неповнолітньою, але деліктоздатною (осудною) особою. Наприклад, у кримінальному праві суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність. За загальним правилом така відповідальність настає з 16 років, за тяжкі злочини – з 14 років. З цього випливає, що суб'єктом правопорушення може бути і неповнолітня осудна особа.

А. Штанько у своїх дослідженнях під правопорушенням розуміє протиправне винне (або без вини) діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом права, що порушує правопорядок і заподіює (або може заподіяти) соціальну шкоду окремим особам, суспільству, державі та може тягнути за собою юридичну відповідальність. Основними ознаками правопорушення автор називає: діяння (дія або бездіяльність); протиправність як порушення об'єктивного та (або) суб'єктивного права; вчинення суб'єктом права; наявність вини правопорушника (при

класичній моделі складу правопорушення); соціальну шкоду як сукупність негативних наслідків правопорушення; юридичну відповідальність [582, с. 72].

Для більш детальної характеристики поняття правопорушення як виду правової поведінки важливо навести його класифікацію, теоретичне та практичне значення якої полягає у чіткому розмежуванні між окремими видами правопорушень. Так найбільш поширеною видається класифікація правопорушення за ознакою (ступенем) суспільної небезпеки [246, с. 203] або за ступенем суспільної (соціальної) шкідливості [249, с. 255] на два види – злочини і проступки. Критерієм у даному випадку виступає суспільна небезпека, яка характеризує будь-яке правопорушення, а не лише злочин. З цих підстав вчені пропонують розмежовувати правопорушення за ступенем суспільної небезпеки [281, с. 47].

Хоча така класифікація є найбільш розповсюдженою та соціально значущою, все ж таки має певні недоліки, оскільки пов'язана з тим, що злочини відрізняють максимально можливим ступенем суспільної небезпеки, тоді як проступки – меншим ступенем такої небезпеки [497, с. 589].

А. Штанько пропонує всі правопорушення поділяти на наступні види: залежно від соціальної або особистої значущості – на проступки (шкідливі правопорушення) та злочини (небезпечні правопорушення); за галузевою належністю – на конституційні, кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові, земельні, фінансові, дисциплінарні та ін.; за сферами суспільних відносин або за сферами громадського життя – в економічній сфері, в політичній сфері в екологічній сфері, в соціально-побутовій сфері, в освітньо-навчальній сфері та ін.; за галузями народного господарства – в промисловості, на транспорті, у сільському господарстві; за видами юридичної діяльності – правопорушення у правотворчій і правозастосовній діяльності; за

суб'єктами – вчинені деліктоздатною фізичною особою і вчинені юридичною особою; за колом осіб – особові і колективні; за формами вини – умисні і необережні; за характером нормативно-правового припису – матеріальні і процесуальні; залежно від оцінки спричиненої шкоди – правопорушення з матеріальним складом і правопорушення з формальним складом та ін. [582, с. 120].

Таким чином, узагальнивши всі підходи до визначення та класифікації правопорушень зазначимо, що правопорушення є видом та небажаним проявом юридично значущої поведінки людини.

3.4 Поняття та види посткримінальної поведінки

Вивчення етапу посткримінальної поведінки досить важливе. Щоб вийти на аналіз вчиненого злочинцем діяння та його наслідки, первісно оцінюється, крім факту, «вигода» від вчиненого злочину, як визрівав план злочину. Вважаємо, що дослідження поняття «посткримінальної поведінки», її меж та видів дозволять запобігати вчиненню нових злочинів. Воно є необхідним для дослідження поведінки людини загалом.

Перш ніж приступити до визначення поняття «посткримінальна поведінка», варто зазначити, що для позначення аналізованого явища в літературі застосовуються різні терміни, зокрема, такі, як: «посткримінальна», «постзлочинна» поведінка. Тому вважаємо за необхідне визначитися з термінологією.

Сьогодні науковці наголошують, що в науковий обіг слід ввести саме термін «посткримінальна поведінка». По-перше, цей термін за наявності відповідних підстав є більш економним у словесному вираженні обсягу змісту. По-друге, це поняття більшою мірою відповідає термінології, прийнятій в науковій літературі, що обґрунтовує

семантичну єдність із тематикою дослідження взаємодоступними для розуміння засобами. По-третє, і це головне, предикат «посткримінальна» виступає однією з ключових загальних за своїм значенням категорій, необхідних при проведенні системних досліджень постзлочинних правових і соціально-психологічних явищ і процесів. Визначення «посткримінальна» є категорією, що відображає не окремі ознаки елементів розглянутої системи, а ознаки, що характеризують систему в цілому [184, с. 25].

Іншу позицію займає О. Яшин. Він вважає, що термін «посткримінальна поведінка» не зовсім вдалий, оскільки достатньо наявного загальноприйнятого поняття «злочинна поведінка», відтак поняття «кримінальна поведінка» не виправдане для вживання. Злочинна поведінка пов'язана з поняттям «злочин» і являє собою процес, який розгортається в просторі і часі та включає конкретизує дії суб'єкта, що відтворюють об'єктивну картину злочину (але не дії, що відбуваються до та після вчинення злочину). Поняття ж «кримінал» – літературне, і воно не завжди збігається з терміном «злочин». Виправданими, на думку автора, є терміни «постзлочинна поведінка» або «післязлочинна поведінка». Проте досі виникає апорія: після дослідження етимологічної сутності понять «кримінальний» та «злочинний» О. Яшин дійшов висновку, що ці терміни тотожні і позначають одне й те ж явище та висловився за збереження терміна «посткримінальна поведінка» на позначення аналізованого явища [602, с. 90-91].

Враховуючи наведені вище позиції, зважаючи на повноту семантики позначуваного поняття як аргументовану, у дослідженні використовуватимемо термін «посткримінальна поведінка».

Для такого висновку достатніми, на наш погляд, є дефініції, що найменш ускладнені додатковими ознаками. На думку Т. Коллевої, посткримінальна поведінка – це поведінка особи, що йде за актом вчинення певного злочину і якимось пов'язана з ним [245, с. 84].

О. Миронова визначає посткримінальну поведінку, як дії злочинця, які кримінально не є карним злочином, але безпосередньо пов'язані так чи інакше із вчиненням злочином [341, с. 124].

О. Крепишев зазначає, що під посткримінальною поведінкою юристи розуміють передбачене кримінальним законом суспільно корисне або соціально небезпечне, свідомий, вольовий прояв активності або бездіяльності особою після вчинення нею злочину, та таке, що тягне за собою кримінально-правові наслідки [269, с. 60].

Р. Сабітов визначає посткримінальну поведінку як таку, що передбачена кримінальним законом і тягне за собою зазначені в ньому юридичні наслідки, незлочинне, свідоме, вольове, суспільно корисне або суспільно небезпечне (шкідливе) діяння (дія, бездіяльність) суб'єкта після вчинення ним злочину або діяння, яке містить ознаки злочину [456, с. 19].

І. Звечаровський вказує, що «лінгвістичне тлумачення терміна «посткримінальна поведінка» означає, що мова йде про поведінку, вчинки особи після вчинення нею злочину. Констатуючи посткримінальну поведінку, логічно припустити, що такій поведінці в часі передувала кримінально-протиправна поведінка, що виразилося в порушенні кримінально-правової заборони, а до такої поведінки – докримінальна правомірна поведінка. Особа, яка не є суб'єктом правомірної кримінально-правової поведінки, не може, згідно з чинним законодавством, бути суб'єктом кримінально-протиправної поведінки, а отже, і суб'єктом посткримінальної поведінки» [184, с. 33-34].

П. Фріс, аналізуючи поведінку особи після вчинення (закінчення) злочину, підкреслює, що постзлочинна (посткримінальна) поведінка – це особливий вид поведінки, яка знаходиться у сфері (або примикає до сфери) кримінально-правового регулювання з питань визначення умов та підстав притягнення до кримінальної відповідальності, звільнення від кримінальної відповідальності та покарання, виконання покарання,

можливостей повної реалізації особою комплексу передбачених законом прав, а також при здійсненні заходів загальної та спеціальної профілактики злочинів [544, с. 106].

Перш ніж висловити свою думку щодо розуміння поняття «посткримінальна поведінка» вважаємо за необхідне встановити її межі.

Кінцевою межею посткримінальної поведінки є зняття або погашення судимості, коли припиняються кримінально-правові відносини, і в подальше регулювання посткримінальної поведінки кримінальне право вже не втручається. Поняттям «посткримінальна поведінка» охоплюється діяльність особи після вчинення злочину аж до того моменту, коли припиняються кримінально-правові відносини, породжені цим злочином [456, с. 18]. Відповідно, посткримінальною слід визнати, наприклад, поведінку особи, яка відбула покарання у вигляді позбавлення волі, але до моменту погашення судимості вчинила адміністративне правопорушення або недобросовісно виконує свої трудові обов'язки. Така поведінка, на перший погляд, ніяк не впливає на динаміку існуючих охоронюваних кримінальних правовідносин. У той же час наявність подібних обставин може бути перешкодою для дострокового зняття судимості, а отже, і для дострокового припинення охоронюваних кримінальних правовідносин [13, с. 39].

І. Е. Звечаровський додатково як кінцеву межу посткримінальної поведінки визначає такі фактори: смерть особи, яка вчинила злочин; зміна кримінального законодавства; звільнення від кримінальної відповідальності; закінчення строків давності виконання обвинувального вироку; застосування актів амністії або помилування [184, с. 32].

Таким чином, поняттям «посткримінальна поведінка» охоплює діяльність особи після вчинення злочину аж до того моменту, коли припиняються кримінально-правові відносини, породжені цим злочином [245, с. 85]. Відповідно, посткримінальна поведінка пов'язана

з реальним злочином. Якщо злочину насправді не було, і він існував лише в уяві особи, то її подальшу поведінку не можна розглядати як посткримінальну [602, с. 94].

Тому, враховуючи вищенаведене, посткримінальна поведінка – це незлочинна поведінка суб'єкта, що являє собою послідовність його дій після закінчення етапу виконання рішення про вчинення злочину до моменту виникнення механізму нового злочину, або до моменту його викриття або добровільної відмови від злочину, або ж до того моменту, коли суб'єкт перестане боятися наслідків учиненого ним діяння і перестане замислюватися про його наслідки, або до закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності [602, с. 112].

Досліджуючи посткримінальну поведінку, В. Грищук не вдається до теоретичного конструювання її визначення, проте називає види (позитивна посткримінальна поведінка, яка має кримінально-правове значення; нейтральна посткримінальна поведінка, яка не має кримінально-правового значення, та негативна посткримінальна поведінка, яка має кримінально-правове значення), а також вказує на її наслідки. Наслідком позитивної посткримінальної поведінки він називає:

- а) звільнення суб'єкта від кримінальної відповідальності;
- б) пом'якшення покарання;
- в) заміна невідбутої частини покарання більш м'яким;
- г) зняття судимості;
- д) звільнення від покарання або його відбування.

Наслідком негативної посткримінальної поведінки може бути:

- а) притягнення суб'єкта до кримінальної відповідальності;
- б) покарання суб'єкта згідно з чинним законом України про кримінальну відповідальність [139, с. 126-127].

Р. Сабітов вирізняв посткримінальну поведінку, яка має кримінально-правове значення: 1) суспільно корисну, або 2) суспільно

шкідливу [456, с. 8].

Т. Колева виділяє такі критерії поділу посткримінальної поведінки:

- залежно від наміру суб'єкта посткримінальної поведінки;
- залежно від ступеня очевидності виявлення способів приховування;
- залежно від форми поведінки суб'єкта;
- залежно від характеру і форми прояву способів приховування злочину [271, с. 85-87].

Наша аргументація наступна. З урахуванням характеру наміру суб'єкта посткримінальну поведінку злочинця за ознакою тривалості дії на хід і результати розслідування можна диференціювати як це вже запропоновано:

а) постійне, розраховане на те, що приховувані суб'єктом відомості про злочин або окремі його обставини не будуть встановлені розслідуванням впродовж тривалого часу, після закінчення якого винний у злочині не може бути згідно з законом притягнутий до кримінальної відповідальності (наприклад, через закінчення термінів давності притягнення до кримінальної відповідальності, втрати особою або злочином суспільної небезпеки або у зв'язку з набранням законної сили актом амністії);

б) тимчасове, припускаючи отримання тільки виграшу в часі (наприклад, для приховування слідів, розкрадання в період проведення інвентаризації товарно-матеріальних цінностей, ревізії, якої-небудь слідчої дії). Поділяємо авторську ідею і щодо поділу за ступенем очевидності виявлення способів приховування розслідуванням посткримінальну поведінку, що можна класифікувати на:

а) приховану (неочевидну), здійснення якої не вказує на застосування конкретного способу приховування;

б) явну (очевидну), здійснення якої вказує на застосування конкретного способу приховування.

Залежно від форми поведінки суб'єкта посткримінальна поведінка підрозділяється на:

- а) здійснювану в активній формі;
- б) що реалізується в пасивній формі [245, с. 86–88].

Залежно від характеру і форми прояву способів приховування злочину чинне кримінальне законодавство визначає окремі дії (бездіяльність), здійснювані для приховування злочину у вигляді самостійних злочинів. У зв'язку з цим посткримінальну поведінку можна розділити на таку, що:

а) виявляється в кримінальній формі й створює самостійний щодо приховуваного злочину склад злочину (наприклад, посадову фальсифікацію, давання хабара);

б) виявляється в некримінальній формі (наприклад, свідомо неправдиві свідчення підозрюваного, обвинуваченого, здійснені шляхом фальсифікації відо-мостей про окремі обставини злочину, що розслідується) [245, с. 89].

Мотиви і напрям посткримінальної поведінки зумовлені вчиненням людиною злочину. Межею виникнення посткримінальної поведінки є момент закінчення вчинення злочину, межа припинення посткримінальної поведінки залежить від її виду та інших обставин, що зазначені вище. Характеристика видів посткримінальної поведінки дає змогу детально розглянути мотиви вибору напряму такої поведінки.

3.5 Віктимність як властивість, що визначає поведінку

Для увиразнення юридично значущої поведінки не можемо обійти увагою ті характеристики, що часто поведінка жертв злочинів є аморальною чи протиправною. Така поведінка повинна розцінюватися як обставина, що пом'якшує відповідальність, але цю роль не можна гіперболізувати, фактично виправдовуючи злочинця [231, с. 243].

Дослідження характеру відносин «злочинець-жертва» необхідне практично у всіх випадках, коли вони можуть бути ключем до встановлення злочинця і мотивів злочину. Виходячи з аналізу цих відносин, нерідко можна в деталях встановити, як поводитися злочинець і його жертва, щоб реконструювати подію злочину, його обстановку. З урахуванням відносин «злочинець-жертва» можна об'єктивніше оцінити свідчення потерпілого, оскільки не можна виключати спотворення ним істини свідомо, бажаючи допомогти злочинцю, чи, навпаки, погіршити його стан [2, с. 52]. Тому необхідним є дослідження феномена віктимності та віктимної поведінки.

Для позначення певного виду поведінки під час вчинення злочину чи у період, що передує вчиненню злочину, використовується термін «віктимна поведінка». Поняття «віктимна поведінка» тісно пов'язане з поняттям «віктимність», яке є визначальним щодо неї. У дескрипції (описі) явища віктимності та визначення цього поняття в науковій літературі існує плюралізм думок. Л. Франк вважає, що віктимність – це підвищена здатність людини з огляду на низку духовних і фізичних якостей за певних об'єктивних обставин ставати «мішенню» злочинного посягання [541, с. 109]. В. Коновалов під віктимністю розуміє підвищену здатність людини через, по-перше, соціальну роль чи статус, по-друге, низку духовних і фізичних властивостей, за певних об'єктивних обставин ставати потерпілим» [253, с. 18]. Л. Ільїна визначає віктимність «як особливу властивість потерпілого від злочину, що полягає в його схильності, здатності стати за певних обставин жертвою злочину» [198, с. 119]. У змістовному вираженні ширшим є визначення Д. Рівмана, який розуміє під віктимністю «об'єктивно притаманну людині (чи реалізована вона злочинним актом, чи залишилася в потенції), але аж ніяк не фатальну здатність, «схильність» стати за певних обставин жертвою злочину або нездатність протистояти злочинцю, певну сукупність чинників, що роблять цю нездатність

об'єктивною (бо не залежить від жертви) чи залишають її на рівні суб'єктивного «небажання чи невміння» [448, с. 14]. В. Туляков визначає віктимність як, перш за все, відхилення від норм безпечної поведінки, яке реалізується в сукупності соціальних, психологічних і моральних проявів. У зв'язку із цим віктимність, як здатність суб'єкта ставати жертвою соціально небезпечного прояву, виступає як соціальне, так і психічне й моральне явище [516, с. 155].

Перш ніж вказати на свої оцінки і ставлення до поняття «віктимність» та розкрити його зміст, потрібно навести чинники, які впливають на її виникнення та розвиток.

Спочатку щодо моменту та причин виникнення віктимності наведемо декілька наукових позицій. Д. Рівман вважає, що індивід не набуває віктимності, а просто не може бути не віктимним, бо живе в суспільстві, де не ліквідовано злочинність, отже, завжди існує об'єктивна можливість виявитися жертвою злочину. «Насправді, як може бути інакше, якщо злочинність і віктимність – різні сторони одного соціального явища», – пише він [447, с. 13]. Отже, віктимність притаманна будь-якій людині незалежно від особистісних характеристик, соціально-рольових функцій та інших якостей. Інакше кажучи, «віктимність» розуміється як об'єктивна соціальна категорія, як «заглиблення» будь-якої людини у сталий віктимний стан, що викликаний об'єктивними обставинами.

Протилежну позицію до цієї висловлює німецький вчений Г. Шнайдер, який зазначає, що не існує «природжених жертв», або «жертв від природи». Все залежить від набутих людиною в процесі життя фізичних, психічних і соціальних (закріплених вихованням в процесі соціалізації) рис [581, с. 87]. Болгарський вчений Б. Станков також відзначає роль конкретної життєвої ситуації у розвитку протиправних дій, необхідність вивчення конкретних психологічних рис поведінки жертви в результаті насильства [448, с. 101]. Японський

дослідник Я. Міядзава виділив загальну віктимність, що залежить від віку, статі, роду діяльності, соціального статусу, і спеціальну, що залежить від психічної, психологічної та емоційної нестійкості. Аналіз зв'язку між кожним з цих двох типів і злочинністю привів ученого до твердження про те, що при нашаруванні зазначених двох типів ступінь віктимності значно збільшується [448, с. 105].

Ми погоджуємося з думкою останніх дослідників, які сповідують ідею, що віктимність особи зумовлена зовнішніми та внутрішніми особистісними чинниками. Щодо позиції Д. Рівмана, підтримуємо критику, висловлену О. Юрченко, яка зазначає, що твердження автора (Д. В. Рівмана) можна назвати спірним, оскільки автор вважає, що віктимність є якістю, притаманною усім без винятку людям, і стати жертвою злочину може будь-яка людина. Однак, про віктимність можна говорити лише тоді, коли наявні є якості і властивості особистості, що призводять до її потрапляння до розряду жертви злочину. Неправильно говорити про віктимність, наприклад, у випадку, коли людина змушена щодня повертатися пізно додому з роботи і постійно наражатися при цьому на ризик стати жертвою грабіжників чи хуліганів. Тут може йтися про ризик, про небезпеку, але аж ніяк не про віктимність [595, с. 52].

Слушно зауважує Л. Франк, що віктимність не є фатальною властивістю окремих людей. «У принципі віктимність будь-якої людини може бути зведена до нуля, і тоді вона майже в будь-якій небезпечній ситуації буде здатна вибирати найправильніший варіант поведінки» [541, с. 109].

Вважаємо, що найбільш повно поняття віктимності розкрито О. Юрченко, яка визначила віктимність як сукупність уроджених і соціально набутих біофізичних, психологічних, соціальних властивостей особистості, які, взаємодіючи із зовнішніми умовами, підвищують імовірність стати жертвою злочину [595, с. 54].

Віктимність – певна здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися в залежності від низки об'єктивних і суб'єктивних причин та умов, що виявляються в конкретній ситуації. Віктимність особи – поняття не статичне, а динамічне: це не вроджена особливість людини, вона може видозмінюватися протягом усього життя і залежить від різних чинників, та перш за все – від її носія. Віктимність – поняття, яке носить відносний характер, тому що вона завжди реалізується в ситуації, яка є достатньою для цієї реалізації. Однакові особисті властивості можуть привести до різних наслідків у залежності від конкретної ситуації (зовнішніх обставин, характеристик злочинця та ін.). Жертва може своїм способом життя сприяти вчиненню злочину, свідомо чи несвідомо створювати умови для вчинення злочинних дій проти себе. Однак говорити про поведінку зазначених категорій осіб як про віктимну було б неправильно. Необхідно визначити межі віктимності. Уживання даного терміна є доречним у випадках, коли людина свідомо поводить себе так, що сприяє, провокує вчинення щодо себе суспільно небезпечних дій [595, с. 55-56].

Поведінка людини, знаходиться в залежності від двох категорій факторів:

- впливу зовнішнього середовища, у даному випадку злочинного чи нападу іншого впливу;

- індивідуальних особливостей особистості, що забезпечують реакції на зовнішній злочинний вплив, і відповідно поведінка потерпілої [83, с. 93].

Саме тому, що віктимність людини є складною властивістю, людина, яка виявляє ці характеристики в поведінці, своїх діях, словах, може провокувати навколишніх людей на агресивну поведінку щодо себе. Якщо врахувати, що віктимна риса, це і є сама віктимність особистості, то комплекс таких рис (агресивність, тривожність,

навіюваність) – прояв цих якостей в поведінці може провокувати інших людей на агресію проти носія цієї риси. Отже, віктимна поведінка – це активність, спрямована на провокацію можливого агресора [554, с. 14-15]. Тобто віктимність і віктимна поведінка – це дві якості одного явища.

В. Рибальська, думку якої ми підтримуємо, виділяє такі види віктимності:

а) віктимність як сукупність соціально-психологічних властивостей особистості, які пов'язані з особливостями соціалізації останньої (віктимологічна деформація особистості);

б) віктимність як виняткова соціальна, безособова властивість особистості, пов'язана з виконанням певних соціальних функцій (професійна, рольова);

в) віктимність як біофізична властивість особистості (вікова віктимність);

г) віктимність як наслідок патологічного стану особистості [456, с. 30].

Як справедливо відзначають деякі автори, віктимність є «помічником», «співавтором» [447, с. 53] злочинності; отже, вивчення цього явища, коригування віктимної поведінки повинні допомогти знизити кількість потерпілих від тяжкої насильної злочинності проти життя та здоров'я особи. Класифікуючи форми поведінки жертви, В. Мінська зазначає, що в більшості випадків насильницьких злочинів поведінка потерпілого була по суті провокацією цих злочинів. У результаті проведення численних досліджень нею було встановлено, що безпосередньо перед вчиненням злочину між потерпілим і злочинцем в 95% існував конфлікт [338, с. 37].

З метою зниження віктимності та проявів віктимної поведінки О. Юрченко пропонує використовувати віктимологічне попередження. На її думку, віктимологічне попередження являє собою діяльність

різних державних, суспільних і приватних органів, установ та організацій, яка спрямована на нейтралізацію, а по змозі і ліквідацію факторів, що формують віктимну поведінку, а також захист громадян від злочинних посягань шляхом зниження особистісної, рольової, соціальної або статусної віктимності. Зміст віктимологічного попередження – запобігти можливості опинитися в ролі жертви злочину. З погляду віктимології – це означає знизити віктимність і віктимізацію певних верств населення, обмежити дію віктимогенних факторів, виникнення віктимогенних ситуацій. Віктимологічний аспект попередження спрямований саме на виявлення потенційних жертв злочинів і проведення з ними відповідної роботи [595, с. 99].

Сила віктимологічних рекомендацій в тому, що вони орієнтують практику на невикористані резерви щодо вивчення і використання віктимологічного фактора в запобіганні злочинності. Вивчення причин злочинності в територіальному розрізі без обліку вказаного вище фактора уявляється одностороннім, а теоретичні і практичні висновки недостатньо повними [22, с. 135].

Отже, враховуючи наведені вище думки, віктимність є властивістю людини, на утворення якої впливає значна кількість факторів (пов'язаних безпосередньо із природою людини (біологічні та психологічні) а також тих, що зумовлені середовищем існування людини (соціологічні)). Віктимність як властивість особи безпосередньо впливає на вибір (свідомий чи не свідомий) лінії поведінки такої людини. Основним засобом профілактики віктимності, а відтак і віктимної поведінки є віктимологічне попередження. Саме воно становить, на нашу думку, один із змістових елементів, який резонуватиме із якостями юридично значущої поведінки.

3.6 Маргінальна поведінка в контексті порушення соціально-нормативної регуляції

Сучасний світ характеризується швидкими темпами життя, частими видозмінами суспільних відносин, необхідністю пристосовуватися до нових умов проживання. Проте велика кількість осіб не завжди адекватно можуть сприймати такі зміни, як наслідок виникають так звані маргінальні особи, що не сприймають таких змін. Внутрішня позиція маргінальних осіб проявляється в їхній поведінці. Таку поведінку називають маргінальною, яка часто суперечить загальноприйнятій. Враховуючи значне поширення маргінальної поведінки серед окремих прошарків населення, вважаємо, що загальнотеоретичне дослідження маргінальної поведінки може виразити наш предмет аналізу.

З явищем маргінальної поведінки тісно пов'язане явище маргінальності, на нашу думку, перше є зовнішнім виявом другого. Тому для розкриття змісту маргінальної поведінки спершу потрібно дослідити поняття «маргінальність».

Термін «маргінальність» уперше використав 1928 р. Р. Парк, яким науковець позначив стан індивідів, які перебувають на межі двох різних, конфліктуючих між собою життєвих укладів, способів життя, культур, рас [115, с. 259]. На сьогодні сформувалися два основні підходи до визначення явища маргінальності – культурологічний і соціально-структурний. Представники першого загалом уявляють маргінала як людину проміжного стану, неврівноважену у своєму соціальному статусі внаслідок потрапляння і поверхневого засвоєння двох протилежних культурних середовищ і, отже, таку, що глибоко не репрезентує жодну з них. Внутрішній світ такої людини є своєрідним гібридом, коли вона живе та поділяє культурне життя і традиції двох різних народів, рас, націй, але ніколи не має особливого бажання

розлучатися зі своїм минулим та його традиціями, оскільки вона не прийнята в нове середовище через дії різних забобонів. До певного часу таке співжиття двох культур в особистісній структурі людини є мирним. Однак необхідність певної чіткої позиції, до якої часто примушують зовнішні умови життя індивіда, створюють внутрішній конфлікт, драму особистості, психологічну безвихідь. Маргінал – роздвоєна, заражена культурним, расовим антагонізмом особистість, психологічно невірноважена, неспокійна, з почуттям невизначеності і потягом одночасно до двох протилежних поведінкових спрямувань [115, с. 261].

Західноєвропейська, за своїм змістом соціально-структурна, концепція подає маргінала як людину «краю», «межі», як таку, яку суспільство з певних причин не сприйняло, знівельовало і так налаштувало проти себе тим, що не знайшло в собі засобів підтримки слабких, знедолених, під час глибоких суспільних перетворень тих, хто втратив роботу, професію, заробіток, звичні умови існування, і не створило завчасно умов для адаптації до нових реальностей. У результаті сформувався тип особистості – маргінала, людини, озлобленої на всіх і все, радикальної у своїх поглядах. Такої, дії якої легко спрямовувати у будь-яке русло, включаючи антисуспільну поведінку. Звідси – відповідна реакція офіційних владних структур на маргіналів. Вони постають як зайві люди, вигнанці із суспільства, крайні у всьому. Як бачимо, розуміння маргінальності у наведених вище концепціях різниться. І все ж здається, що при уважному порівнянні йдеться про дуже близькі позиції. Адже обидва підходи щодо маргінальності свідчать про неблагополуччя, хиткість, нестабільність маргінала [115, с. 262].

Однак основне, що можна виокремити з порівняльного аналізу цих підходів щодо визначення маргінальності, полягає навіть не в цьому; а в тому, що обидва підходи фактично фіксують одне: маргінальність за своєю природою – явище, пов'язане із певними суспільними процесами,

а саме, взаємодії, взаємопроникнення культур і певної дезорганізації суспільного організму через розрив соціальних зв'язків між індивідом і соціальною спільністю – групою, класом, нацією тощо, тим, щодо індивіда постає єдиним цілим [115, с. 263].

Тому можна стверджувати, що маргінальність – це внутрішнє ставлення особи до зовнішнього світу, сформоване зовнішніми та внутрішніми чинниками. Маргінальна поведінка – це зовнішній вияв маргінальності, який проявляється в активних діях чи пасивному вияві свого ставлення до тих чи інших явищ об'єктивної дійсності.

Початок правового дослідження маргінальної поведінки поклав В. Оксамитний в роботі «Правомірна поведінка особистості: теоретичні та методологічні проблеми». Здійснюючи типологію правової поведінки на правомірну і неправомірну, автор обґрунтовує доцільність класифікації правомірної поведінки за діяльнісним критерієм.

У зв'язку з цим В. Оксамитний виділяє такі види поведінки:

- соціально активну;
- звичайну, конформістську (пасивну);
- маргінальну поведінки.

До сказаного, слід додати, що крайньою формою виявів маргінальної поведінки, як зазначалося, зокрема, В. Оксамитним, є агресивне ставлення до норм права, що виявляється в навмисному протистоянні маргінальних індивідів вимогам правових приписів [372].

О. Нечаєва, розглядаючи правові аспекти маргінальності, звертає увагу на уточнення внутрішніх чинників, що обумовлюють маргінальну поведінку. До таких відносить відсутність поваги до чинного права і нормативно-правову невизначеність, засновані на глибокій, як стверджує автор, деформації правосвідомості маргінальної особистості. Норми права не є основним орієнтиром поведінки маргінальної особистості [357].

Дещо лібералізуючи бачення цього явища, інші науковці

зазначають, що такий вид поведінки характеризується прикордонним балансуванням на межі правомірної і неправомірної, але близької все-таки до неправомірної і протиправної поведінки [399, с. 173].

І. Максимова, досліджуючи маргінальну поведінку у зв'язку з вивченням пасивного рівня правосвідомості, відносить її вже до форм злочинної (протиправної) поведінки, уточнюючи орієнтованість цього виду поведінки на цілі й інтереси, що суперечать суспільству. Маргінал, на думку автора, часто не здійснює протиправних дій, тому що усвідомлює їх недоцільність, керуючись при цьому особистим розрахунком або страхом перед покаранням. Що стосується маргінальної протиправної поведінки, то вона, як вважає І. Максимова, направлена на задоволення особистих потреб, і її основними мотивами є: користь, прагнення здобути авторитет у певній групі, самоствердження, престижні міркування тощо [311].

На думку Ю. Зубка, маргінальна поведінка особи – це вид правомірної поведінки, що зумовлена об'єктивною дійсністю, низьким рівнем правової культури та правової свідомості особи, протікає у формі внутрішньоособистісного конфлікту, виражається у нехтуванні суспільними цінностями, враховує лише власні амбіції та інтереси, полягає у дотриманні правових заборон і виконанні обов'язків через небажання нести відповідальність [191, с. 63].

За В. Тимошенко маргінальна поведінка – це пристосування суб'єкта до навколишнього правового середовища, така поведінка є граничною, проміжною між правомірною і протиправною поведінкою. Маргінальна поведінка може бути зумовлена страхом перед можливим покаранням, усвідомленням вигідності правомірної поведінки в певній ситуації [505, с. 63].

З вище наведеного робимо висновок, що в науковій літературі існують дві полярні позиції щодо розкриття сутності маргінальної поведінки. Ми підтримуємо думку тих науковців, що відносять маргінальну

поведінку до правомірної, адже в основному маргінали у своїй діяльності дотримуються законодавства, проте з певних, «своїх» мотивів.

Суспільна небезпека маргінальної поведінки полягає в тому, що існує велика вірогідність того, що її суб'єкт, за можливості unikнути покарання, вчинить правопорушення. Відсутність внутрішніх стримувальних мотивів і регуляторів поведінки призводить до того, що, як тільки страх перед покаранням зникає або виникає можливість unikнути юридичної відповідальності, людину більше ніщо не зупиняє перед учиненням правопорушення. Починає переважати прагнення особи поліпшити матеріальне становище, навіть якщо для цього необхідно порушити правові розпорядження. Небезпека полягає в тому, що в наш час маргіналізація особи вже не залежить від соціального становища індивіда. Маргінальна поведінка завжди розглядалась як небажана у зв'язку з її нестійким характером і великою вірогідністю її перетворення на протиправну поведінку, проте правознавці лише обмежуються констатацією факту наявності такої поведінки (її відсутність у суспільстві неможлива) [193, с. 192].

На думку Ю. Зубка, до маргіналів (а для нашого дослідження вони є суб'єктами маргінальної поведінки) відносять:

- осіб, які втратили колишні соціальні зв'язки і не пристосувалися до нових умов життя (зазвичай ідеться про представників національних меншин, мігрантів, вихідців із села);

- представників специфічних субкультур, політичних течій, релігій;

- осіб, які не визнають загальноприйнятих норм і правил поведінки [193, с. 192].

Виходячи з того, що маргінальність – це багатоаспектне явище, яке може виникнути в будь-якій сфері суспільного життя, кожен тип маргінальності буде характеризуватись певними умовами, що є підставою для її виникнення.

До негативних обставин суспільного життя можна віднести: недоліки законодавства, порушення прав, свобод та законних інтересів громадян, розшарування суспільства на певні прошарки, безробіття, наслідки фінансової кризи, зневажання норм моралі. Дані обставини спричиняють негативний вплив на особу, її свідомість, поступово нівелюють принципи законності, правопорядку, справедливості, на яких базується правомірна поведінка, що врешті-решт і призводить до виникнення та розвитку правової маргінальності особистості. Якщо процес впливу негативних обставин суспільного життя на особу не переривається, правомірна поведінка людини відхиляється від норми і має всі підстави для того, щоб стати протиправною. Отже, процес виникнення та розвитку правової маргінальності особистості характеризується такими етапами:

- переоцінка цінностей суспільства та формування нової ієрархії пріоритетів;
- вироблення власних правил поведінки, що можуть відрізнитися від правових приписів;
- діяльність, що заснована на нових правилах поведінки [193, с. 193].

Проаналізувавши явища суспільного життя в Україні, можна окреслити такі умови правової маргінальності особи:

- політичні умови;
- економічні умови;
- соціальні умови.

Політичні умови правової маргінальності особи. Можемо констатувати, що в Україні на сьогодні знову реалізовується класовий підхід до сутності держави. У суспільстві сформулювався економічно панівний клас, так звана еліта, в руках якої зо-середжено всю політичну владу. Приймаючи необхідні їм нормативно-правові акти, представники цієї верстви нав'язують свою волю і рішення решті населення. При

цьому більшість громадян через низький рівень культури, свідомості та матеріального забезпечення фактично усунуті від політичного процесу і виступають у ролі статистів під час виборів. Відсутність позитивних змін у суспільстві зумовила негативне ставлення населення до політичних інститутів [194, с. 83].

Економічні умови правової маргінальності особи. Після набуття незалежності в Україні було проголошено перехід до ринкової економіки. Проте в результаті невдалого керівництва значну частину працездатного населення було покинуто напризволяще, люди втратили роботу і, як наслідок, кошти для існування. Незважаючи на давність тих подій, і в наш час не можна констатувати, що держава в повному обсязі створює належні умови щодо реалізації громадянами права на працю, яке закріплено Конституцією України.

Порушення норм у галузі працевлаштування та зайнятості тягнуть за собою неможливість легітимними способами реалізувати свої права та законні інтереси. В результаті цього виникає конфлікт між потребами та можливостями членів суспільства.

Високий рівень інфляції, відсутність виваженої економічної політики, а також реформ в економічній та соціальній сферах призвели до погіршення матеріального стану населення [194, с. 85].

Соціальні умови правової маргінальності особи. На жаль, слід констатувати, що і соціальна політика нашої держави не в змозі виконати покладені на неї функції та надати реальну допомогу незаможним прошаркам населення. Наприклад, адресна соціальна допомога певним категоріям громадян, що перебувають у скрутних життєвих умовах, не відповідає їхнім потребам та не сприяє покращенню матеріального становища. Громадяни цієї категорії постійно перебувають у стані психологічної напруги та стресу, оскільки в нинішніх умовах вони не мають можливостей законним шляхом покращити своє матеріальне становище, а тому змушені

присто-совуватися до такого стану речей, змінюючи при цьому ціннісні норми. Саме через такі низькі прибутки більшості населення не можна відмовити від безоплатного надання житла, медичної допомоги та освіти, підвищувати тарифи на комунальні послуги, оскільки це виведе таких громадян взагалі за межі виживання [194, с. 86].

На думку Ю. Зубка, маргінальна поведінка особи може бути класифікована за багатьма ознаками та критеріями:

- за сферою суспільних відносин: соціальна, економічна, політична тощо;
- залежно від суб'єкта: маргінальна поведінка особи, маргінальна поведінка колективу;
- з позиції аналізу психічних чинників: асоціальна, аморальна;
- щодо зворотної реакції на дію механізму правового регулювання: добровільна, примусова;
- за формою прояву: активна, звичайна та пасивна;
- за критерієм її стабільності: постійна, ситуативна;
- залежно від потреб, які задовольняються: соціально-орієнтована, особистісно-орієнтована, егоїстично-орієнтована [192, с. 14].

На підставі проведеного вище дослідження можемо стверджувати, що маргінальністю є її психологічний стан, внутрішнє ставлення до зовнішнього світу. Маргінальна поведінка – це виражена в зовнішній формі маргінальність, тобто діяльність чи бездіяльність особи, що зумовлена її внутрішнім ставленням до світу та певними зовнішніми чинниками (політичними, економічними, соціальними).

3.7 Девіантна та делінквентна поведінка: конструктивні та деструктивні прояви

Девіантна поведінка – (від лат. *deviatio* – відхилення) – поведінка, що відхиляється [82, с. 194]. Як правило, девіантну поведінку розуміють

в контексті криміналь-них явищ, зокрема злочинів, що пов'язано з відхиленням від соціальних норм. Така поведінка виражається у вчинках, діях (або бездіяльності) як окремих індивідів, так і соціальних груп, що відступають від норм, правил, принципів, зразків поведінки, звичаїв та традицій.

Девіантною називають поведінку, яка не відповідає нормам права або соціальним нормам і очікуванням. Проте, ці норми й очікування різні не лише в різних суспільствах і в різний час, а й у різних груп в одному і тому ж суспільстві в один і той же час, тому ця поведінка є реакцією особи на дії суспільства. Тому девіантну поведінку зазвичай визначають як певні вчинки та дії людини, а також як певне соціальне явище [223, с. 117].

Термін «поведінка, що відхиляється» неоднозначно трактується вченими. На думку одних вчених така поведінка повинна має стосунок до певного відхилення від схвалених суспільством соціальних норм, інші наголошують на порушенні правових норм. Також згадують про види соціальної патології (вбивство, наркотизм, алкоголізм тощо), антисоціальну творчість. Вважаємо, що девіантна поведінка завжди пов'язана з якою-небудь невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності, поширеними у суспільстві чи групах нормам, правилам поведінки, ідеям, стереотипам, очікуванням, установкам, цінностям.

Зарубіжні вчені такою поведінкою називають поведінку, що відхиляється, такою, що йде врозріз з інституційними очікуваннями, тобто з очікуваннями, що розділяються і визнаються законними всередині соціальної системи [263, с. 520]. Відповідно, соціальне відхилення – це певний статус, що приписується, тобто тільки суб'єктивне позначення, «ярлик», а не об'єктивне явище. Відхилення – це не внутрішня якісна риса, притаманна певній дії, а результат соціальної оцінки та застосування санкцій [223, с. 118]. Проте, означена характеристика девіантної поведінки не розкриває повністю її природу і

об'єктивні антинормативні властивості.

Тому в дослідженні природи девіантної поведінки варто застосовувати теорію соціалізації. Згідно з цією теорією, до девіантної поведінки схильні люди, соціалізація яких проходила в умовах заохочення або ігнорування окремих елементів девіантної поведінки (насильство, аморальність). Поява девіантної поведінки стає можливою вже при одному тільки визначенні індивіда як такого, що соціально відхиляється й застосуванні щодо нього репресивних або виправних заходів [433, с. 31].

Основною ознакою відхилень від норм поведінки людини є невідповідність цієї поведінки суспільним вимогам (А. Ковальов), вираженим у соціальних установках – законах і моральних правилах [229, с. 87]. Відтак асоціальна поведінка – це така поведінка, в якій стійко виявляються відхилення від норм соціальних (В. Н. Кудрявцев) у вигляді корисливої, агресивної й соціально-пасивної орієнтації [275]. Також девіантна поведінка – це система вчинків, що відхиляються від загальноприйнятої або норми (психічного здоров'я, права, моралі) (І. Кон) [250, с. 102]. Таким чином, девіантна поведінка – це дії, що не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві (соціальній групі) нормам і призводить порушника до ізоляції, лікування, виправлення або покарання.

Девіантній поведінці властива стійкість і масовість. Різноманітність соціальних норм, що діють в суспільстві – релігійних, естетичних, політичних, правових та інших – тягне за собою різноманітність девіацій (соціальних відхилень). Девіантна поведінка – це поведінка, яка не відповідає загальноприйнятим або офіційно встановленим соціальним нормам (традиціям, соціальним настановам), при умові, що соціальні норми змінюються. Це, відповідно, надає такій поведінці мінливого характеру. Отже, девіантна поведінка – це порушення не будь-яких, а тільки найважливіших для конкретного

суспільства соціальних норм в певний проміжок часу та за певних соціальних умов.

Особливістю девіантної поведінки є те, що вона завдає реальної шкоди самій особистості або іншим людям. Це може бути дестабілізація наявного порядку, заподіяння моральної і матеріальної шкоди, фізичне насильство. Вона становить безпосередню загрозу для життя, наприклад, суїцидальну поведінку, насильницькі злочини, вживання «важких» наркотиків, наслідком чого є страждання, яке переживає сама людина чи її оточення. Тому така поведінка є руйнівною та може бути деструктивною або аутодеструктивною.

З огляду на вищенаведену характеристику девіантної поведінки. Визначаємо її як стійку та таку, що заподіює реальну шкоду суспільству або самій особистості поведінку особистості, що відхиляється від найбільш важливих соціальних норм, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією.

Останнім часом спостерігається загальне зростання рівня злочинності як у країнах з помітним соціальним розшаруванням, так і у розвинутих індустріальних країнах. У нашій країні зростання різноманітних девіацій значною мірою обумовлено незавершеністю трансформаційних процесів та відсутністю загально-національної ідеології. Особливо непокоїть зростання кількості неповнолітніх правопорушників. Проблема девіантної поведінки є міждисциплінарною, знаходиться у центрі уваги кримінологів, психологів, соціальних педагогів, медиків, що робить необхідним комплексний підхід до вивчення такої поведінки з урахуванням генетичних, соціальних та психологічних контекстів її патогенезу, механізмів формування, факторів ризику та вразливості, включаючи віковий та динамічний аспекти і соціальний прогноз. Девіантна поведінка проявляється у порушенні індивідом соціальних норм і характеризується певними відхиленнями. Така, поведінка має різні

види: адиктивна, делінквентна, аморальна [157, с. 65]. Тому вважаємо за необхідне дослідити один з таких видів поведінки людини, а саме – делінквентну.

Категорія «делінквентна», запозичена із зарубіжної соціології і кримінології, активно використовується у вітчизняних дослідженнях, присвячених проблемі відхилень в поведінці. Категорія «делінквентність» (*delinquency*) є родовою для визначення соціально негативної поведінки, що пов'язана з порушенням правових та інших (моральних, етичних) норм, а юридичний термін «делінквентність» широко розповсюджений в міжнародному праві, а також у кримінології і законодавстві США, Великобританії та країнах Західної Європи [568, с. 159].

Делінквентна поведінка у перекладі з латини *delinquentia* – гріх, хибний вчинок, провина; *delinquens* – правопорушник, злочинець, бунтівник; є видом соціально неприйнятної поведінки, котра включає у себе типи відхилень від норми: асоціальність та антисоціальність [157, с. 66].

У юридичній літературі наголошується, що делінквентна поведінка пов'язана з такими соціальними дефектами:

- дефекти в організації виховання, що призводять до розвитку антисуспільної орієнтації й асоціальної мотивації;
- дефекти в розумінні та виконанні соціальних ролей, що спричиняють заперечення ролі, нерозуміння її соціальної значущості або відхилення від виконання ролі;
- дефекти в системі спілкування;
- дефекти індивідуального соціального досвіду, що залежать від помилок у вихованні, специфіки спілкування (наприклад, у родині), засвоєння норм асоціальної поведінки як негативних моделей для ототожнення;
- дефекти соціального контролю, що залежать від недостатньо

ефективної діяльності родини, навчально-виховних і виробничих організацій, правоохоронних органів;

- дефекти соціальної адаптації, які відображають, зокрема, процеси міграції та урбанізації [154, с. 7].

У вітчизняній юридичній науці немає єдиного підходу до визначення сутності «делінквентна поведінка». Цей термін використовується в різних значеннях, як-от, шкільні прогули, вступ до асоціальної групи, дрібне хуліганство, знущання над слабкими, відбирання дрібних грошей.

Ознаки, за якими можна віднести поведінку людини до делінквентної:

- брехня (навмисна, пов'язана з отриманням матеріальної користі; ухилення від виконання своїх обов'язків; шахрайські витівки);

- дії, які не відповідають статусу неповнолітньої особи (купівля алкоголю; відвідування місць, вхід в які не рекомендований неповнолітнім; тривалі втечі з дому, попри заборону батьків; шкільні пропуски);

- бійки (наприклад, з використанням зброї чи з проявом жорстокості);

- крадіжки (переважно предметів, котрі не мають значної матеріальної цінності);

- адикції (вживання психоактивних речовин, гемблінг тощо);

нанесення шкоди іншим людям (зокрема, матеріальної шкоди – навмисне псування чужого майна);

- порушення адміністративного правопорядку (псування шкільного майна, водіння мотоцикла / автомобіля у нетверезому стані) [538, с. 182].

Набуття делінквентності зумовлене низкою суб'єктивних і об'єктивних факторів, знаходить свій розвиток у різних контекстах: органічному, особистісному, соціальному та надособистісному, котрі доволі тісно між собою пов'язані; їхнє ретельне вивчення створить

умови для подальшого розв'язання та попередження цієї актуальної проблеми [157, с. 67].

У вузькому значенні слово «делінквентність» є синонімом до поняття злочинності, індивідуальної і групової злочинної поведінки. При цьому «злочинність» є кримінологічною категорією, що означає сукупність усіх фактично скоєних протиправних діянь, за кожне з яких передбачена карна відповідальність, а також масове негативне соціально-правове явище, що має певні закономірності, кількісні і якісні характеристики. У широкому сенсі вона використовується як термін, що узагальнює різноманітні форми поведінки, яка відхиляється, починаючи з найнебезпечніших видів, наприклад, правопорушення і злочини та, закінчуючи дисциплінарною провиною і недотриманням обов'язків [568, с. 160].

Істотно різняться думки авторів щодо визначення типів делінквентної поведінки, до якої відносять:

- агресивно-насильницьку поведінку, враховуючи образи, побої, підпали, садистські дії, спрямовані, в основному, проти особистості людини; корисливу поведінку, включаючи дрібні крадіжки, здирство, угони автотранспорту й інші майнові посягання, пов'язані з прагненням отримати матеріальну вигоду; поширення і продаж наркотиків (І. Галагузова [479, с. 216]);

- агресивну, насильницьку та ворожу поведінку, дрібні порушення морально-етичних норм, що не досягають рівня злочину (О. Змановська [189, с. 102]);

- систематичні пропуски занять, порушення суспільних норм поведінки, дрібне хуліганство, крадіжки, бійки, відбирання грошей та речей (О. В. Змановська [189, с. 93]);

- дрібні антигромадські дії, що не спричиняють карної відповідальності (А. Лічко [297, с. 52]) тощо.

Отже, в загальному можна констатувати певну невизначеність

щодо категорії «делінквентна поведінка», а також щодо форм її прояву.

Так, делінквентна поведінка – це завжди поведінка, що відхиляється від норми; поведінка, що порушує встановлені законодавством правові норми. Дехто вважає, що категорія «делінквентна поведінка» складається з окремих поведінкових актів, які демонструють представники певних вікових категорій. Щоправда, думки науковців щодо визначення цієї ознаки істотно різняться [568, с. 159].

Ми підтримуємо думку М. Чунусова, який вважає, що «делінквентна поведінка» – це поведінка, при якій неповнолітні здійснюють «протиправні вчинки», які мають зовнішні ознаки «правопорушень», але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність у зв'язку з тим, що у них не наступив стан юридичної «дієздатності» [568, с. 160].

У кримінології делінквентну поведінку ви-значають як суто молодіжне правопорушення, тобто таке, яке вчиняють молоді люди віком від 12 до 20 років. Враховуючи, що ці вікові рамки припадають на підготовку до військової служби (16-18 років) та безпосереднє її проходження (18-27 років), то саме серед молоді призовного віку найчастіше зустрічаються прояви делінквентної поведінки. На відміну від девіантної, делінквентна поведінка характеризується асоціальними вчинками дітей, які повторюються і утворюють певний стійкий стереотип дій, що порушують правові норми, але за які не притягують до кримінальної відповідальності через їхню обмежену суспільну небезпеку або малий вік дитини, який не дає змоги притягти до кримінальної відповідальності [270, с. 53].

Підлітковий вік відрізняється підвищеною чутливістю до зовнішніх та внутрішніх чинників, оскільки в цей час радикально змінюється їх соціальний статус. Змістові та процесуальні особливості соціалізації в цьому віці визначають і посилюють делінквентні прояви у підлітків. Вплив середовища у підлітковому віці посідає чільне місце, причому кожний окремий прояв делінквентної поведінки обумовлений складною

взаємодією вікових, індивідуально-типологічних, індивідуально-психологічних та соціально-педагогічних детермінант [78, с. 358].

Схильність до правопорушень у підлітків обумовлена їхніми індивідуально-психологічними та соціальними особливостями. Відхилення у поведінці підлітків найчастіше пов'язане не з одним, а кількома соціальними, індивідуальними факторами та їх комплексами [52, с. 221].

Соціальні відхилення бувають: корисливої орієнтації – правопорушення, проступки, пов'язані з бажанням отримати матеріальну, грошову, майнову користь (крадіжки, пограбування, протекція); агресивної орієнтації – дії, спрямовані проти особистості (образа, хуліганство, побої); соціально-пасивного типу – бажання самоусунутись від активного способу життя, ухилитись від виконання службових обов'язків, небажання вирішувати особисті та соціальні проблеми (ухилення від виконання посадових обов'язків, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид). Основні види делінквентної поведінки належать до двох перших орієнтацій, тобто корисливої або агресивної: хуліганство, крадіжки, грабіж, вандалізм, фізичне насильство, наклеп, шахрайство, хабарництво, вимагання, зловживання службовим становищем, посадове підроблення, випуск недоброякісної продукції тощо [580, с. 387].

Психологи виокремлюють такі групи делінквентних осіб:

- індивіди, які здійснюють право-порушення під впливом певних обставин чи оточення;
- особи з достатнім рівнем правосвідомості, але пасивним ставленням до інших порушників та правових норм;
- люди, які випадково здійснюють правопорушення;
- особи, які свідомо порушують правові норми [173].

Суб'єктами делінквентної поведінки можуть бути: одна особа, випадкова група, ситуаційна група з попередньою змовою, організована

група, блок груп.

У груповому суб'єкті делінквентної поведінки існує рольовий розподіл:

- організатори – вони ж ініціатори, керівники, ідеологи, що керують злочинною групою;

- активні учасники – другі особи, що постійно беруть участь у злочинній діяльності, ідентифікують себе з її цінностями, постійно реалізують специфічні для цієї групи моделі поведінки, виражають її інтереси, забезпечують безпеку;

- безпосередні учасники – особи, які беруть участь в окремих епізодах розкрадання [79, с. 37].

Профілактика делінквентної поведінки підлітків є суцільною структурною одиницею та складається з таких основних напрямів: загальна профілактика делінквентності та індивідуальна профілактика делінквентності. Загальна профілактика делінквентності – це специфічна діяльність соціальних інститутів, спрямованих на виявлення, усунення чи нейтралізацію чинників, обставин, ситуацій, що формують делінквентну поведінку підлітків та обумовлюють вчинення злочину; розроблення чи вдосконалення вже наявних спеціальних засобів протидії суспільно небезпечним діянням неповнолітніх. Індивідуальна профілактика делінквентності – це система диференційованого індивідуального соціально-педагогічного впливу на підлітків, спрямована на виявлення соціально-психологічних особливостей розвитку підлітків в онтогенезі і регулювання такого організованого педагогічного втручання, яке спроможне забезпечувати індивідуальні рушійні механізми профілактики делінквентності [354, с. 101].

Таким чином, делінквентна поведінка – це поведінка, при якій неповнолітні здійснюють «протиправні вчинки», які мають зовнішні ознаки «правопорушень», але за які вони не можуть нести юридичну

відповідальність у зв'язку з тим, що у них на наступив стан юридичної «дієздатності».

3.8 Поведінка в конфліктних ситуаціях

Поведінка людини в конфліктній ситуації пов'язана ще з одним явищем – конфліктом. Дослідження конфлікту як своєрідного соціально-психологічного феномена вимагає висунення своєрідної аксіоми про конфліктність людського існування. Людина живе у суспільстві, діє у системі міжособистісних стосунків; її діяльність спрямована на задоволення власних потреб. Тому людина приречена на конфлікт, оскільки досить часто перебуває в конфліктних ситуаціях та вибирає різні стратегії поведінки, які призводять як до позитивних, так і до негативних наслідків [401].

В людини завжди існує суспільне начало, її здатність до співпраці з іншими людьми, яка закладена в природній людській сутності [442, с. 143]. Тому, з одного боку, конфлікт є лише певним відхиленням, «хворобою» людських стосунків, а з іншого, конфлікт є необхідним чинником при поясненні соціальних процесів та змін. Внаслідок цього виникають два самостійні різновиди теорії конфлікту: функціоналізм та соціологія конфлікту [517, с. 201].

Як зауважує А. Єзеров, теорія конфлікту протягом тривалого часу не могла позбавитися визначального впливу соціології та розвивалася в її рамках, підкоряючись панівним у ній течіям. Так, конфліктологія зазнала впливу соціал-дарвіністських вчень (Г. Спенсер, Л. Гумплович), функціональної теорії конфлікту (Г. Зіммель), структурного функціоналізму (Т. Парсонс). Ці теорії склалися в рамках суспільствознавчих концепцій та розглядали явище конфлікту лише як структурний елемент, надаючи йому тієї чи іншої оцінки. Здебільшого

ці теорії не були підтверджені соціальною практикою і відкинуті від загального сприйняття, але не можна зменшувати їхню роль у формуванні сучасних концепцій конфлікту [169, с. 9].

Слово «конфлікт» походить від латинського «conflictus» – зіткнення. Аналіз визначень цього терміна, наведених у сучасних енциклопедіях, можна звести до таких: стан відкритої, часто затяжної боротьби; стан дисгармонії у стосунках між людьми, ідеями, інтересами; психічна боротьба на основі внутрішніх протилежних бажань людини; емоційне напруження тощо [402, с. 20].

Конфлікт – це найважливіша сторона взаємодії людей у суспільстві, клітинка соціального буття. Це форма стосунків між потенційними або актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких зумовлена протилежними цінностями і нормами, інтересами і потребами [185, с. 94]. Дана дефініція має яскраво виражений соціальний характер. Концепція конфліктної моделі суспільства, сформульована і розвинена Ральфом Дарендорфом, не просто вбачає в конфліктах певну сферу людської життєдіяльності, а наполягає на тому, що «груповий (класовий) конфлікт є загальним феноменом людського суспільства», оскільки наявність класів в індустріальному суспільстві є причиною виникнення відносин панування – підкорення, які призводять не тільки до протилежності інтересів, а й до усвідомлення такої протилежності представниками різних класів. Доводячи ідею повсюдності соціального конфлікту, Р. Дарендорф у своїй концепції конфліктної моделі суспільства спирається на факти постійних змін у суспільстві, що й стають первісною передумовою виникнення конфліктів. Іншу передумову він вбачає в обов'язковій наявності відносин залежності у соціальних системах [169, с. 9].

Також конфлікт визначають як процес різкого загострення протиріччя і боротьби двох чи більше сторін – учасників у вирішенні проблеми, яка має особисту значущість для кожного з його учасників

[17, с. 76].

У словниках знаходимо визначення конфлікту як зіткнення протилежних тенденцій у свідомості окремо взятого індивіда, міжособистісних взаємодіях або міжгрупових стосунках, які пов'язані з гострими негативними емоціями, переживанням [266, с. 152]. У цьому тлумаченні конфлікту підкреслюється його феноменологічний зміст, який створюється у свідомості учасників. Справді як зауважують вчені, конфлікт – це уявлення про реальну ситуацію, яке конструюється у свідомості кожного з його учасників...» [204, с. 45].

Основними ознаками конфлікту є: зіткнення, яке в контексті проблеми визначення конфліктів можна позначити як біполярність, що означає і взаємозв'язаність, і взаємопротилежність одночасно; активність, спрямована на подолання протиріччя; наявність суб'єкта чи суб'єктів як носіїв конфлікту. З цього випливає, що конфлікт виступає як певне протистояння, що проявляє себе в активності двох сторін, яка спрямована на подолання протиріччя [135, с. 17].

На думку вчених, конфлікти можна класифікувати за різними підставами. Так виокремлюють дві групи конфліктів на макрорівні: конфлікти між новими та старими порядками; конфлікти щодо способу становлення та реального змісту нових відносин). Також класифікують конфлікти з огляду на типи взаємодії суб'єктів конфлікту та на суб'єктивні цілі і завдання даного конфлікту і його внутрішню політико-психологічну природу (раціональний та ірраціональний конфлікти). Окремі автори в основу класифікації конфліктів покладають форми та ступінь зіткнення або масштаби та тривалість тощо, деякі класифікують конфлікти за кількістю учасників та за видом норм права, інші – за рівнем антагонізму, причинно-мотиваційними зв'язками тощо. Наведені підходи до класифікації конфліктів демонструють, що дослідниками виділяються різні ієрархічні одиниці конфліктів (типи, види, роди, класи, рівні, групи) [169, с. 83].

У процесі розгляду проблеми конфлікту заслуговує на увагу поняття «конфліктні форми поведінки». Ці форми являють собою такий стиль поведінки людини (фізична, вербальна, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість тощо), який детермінує виникнення конфліктів [226, с. 173].

Соціальний конфлікт зумовлений існуванням і сплетінням багатьох суперечностей у політичному, правовому, економічному, духовному житті суспільства. Тобто суперечності лежать в основі конфлікту як специфічного соціального феномена, складаючи об'єктно-реальне підґрунтя його виникнення. Але суперечності не збігаються з конфліктами за суттю, не вичерпують їх за змістом і формами прояву. Суперечності існують об'єктивно і можуть існувати, не детермінуючи конфлікту, допоки суб'єкти не усвідомлять наявне протиріччя [169, с. 19]. Відтак, науковці розрізняють чинники впливу на виникнення і розвиток конфліктних форм поведінки, а саме: соціально-психологічних (об'єктивних) та індивідуально-психологічних (суб'єктивних) детермінант [135]; внутрішніх і зовнішніх суперечностей [80]; впливу психологічних властивостей особистості, що акумулюються природними задатками індивіда, його соціальним досвідом й обумовлюються взаємодією суб'єктивних і об'єктивних чинників тощо [299]. Щодо останніх, то ці чинники пов'язані із способами їхнього попередження, вироблення оптимальної стратегії поведінки людей у типових конфліктах.

До об'єктивних причин можна віднести обставини соціальної взаємодії людей, що призвели до зіткнення їхніх інтересів, думок тощо. Об'єктивні причини призводять до створення передконфліктної ситуації – об'єктивного компонента передконфліктної ситуації [25, с. 115]. Суб'єктивні причини пов'язані з тими індивідуально-психологічними особливостями опонентів, які призводять до конфліктного способу вирішення об'єктивного протиріччя, що склалося. Це пояснюється тим, що людина не йде на компромісне вирішення проблеми, не

поступається, не уникає конфлікту, не намагається разом з опонентом взаємовигідно вирішити виникле протиріччя, а вибирає стратегію протидії. Практично в будь-якій передконфліктній ситуації є можливість вибору конфліктного або одного з неконфліктних способів її вирішення. Причини, у силу дії яких людина вибирає конфліктну поведінку, у контексті сказаного вище мають головно суб'єктивний характер [25, с. 118]. В житті люди використовують різні тактики впливу на опонента в конфлікті з метою задоволення своїх потреб та вирішення ситуації [25, с. 124].

Об'єктом конфлікту може стати практично будь-який предмет, процес або явище навколишньої природної або соціальної дійсності – авторитет, влада, престиж, водні або земельні ресурси, власність, будь-які інші матеріальні та духовні цінності. Як правило, до конфлікту призводить їхній дефіцит. Предметом конфлікту є дії суб'єктів навколо зазначеного об'єкта, тобто це певна проблема, яка становить фактичні відносини конфлікту [169, с. 19].

Суб'єктами конфлікту завжди є люди та їхні спільноти – сім'я, трудовий колектив, група за інтересами, за місцем проживання, державний орган, нація тощо. Для суб'єкта тут є важливим переслідування ним інтересів, потреб або цілей, протилежних інтересам, потребам і цілям іншого суб'єкта. Крім того, беручи до уваги те, що суб'єктами конфлікту завжди є люди, слід пам'ятати про вплив психологічних чинників на поведінку суб'єктів. Основним із них є емоції, якими супроводжується конфлікт [169, с. 20].

Враховуючи наведене вище, вважаємо, що кожна з проаналізованих стратегій поведінки в конфліктній ситуації має свої недоліки й переваги та може бути ефективною у вирішенні конфлікту тільки в певних ситуаціях. Найоптимальнішим варіантом вибору стратегії поведінки в конфліктній ситуації є її вибір на основі аналізу всіх компонентів конфлікту.

Висновки до розділу 3

Основним чинником, що визначає поведінку людини в суспільстві, є її ставлення до права, соціально-правової дійсності.

Юридично значуща поведінка – це, по-перше, соціальна поведінка або окремих осіб, або колективів людей, різноманітних форм їх організації, що підпадає під вимоги правової норми та передбачає юридичну відповідальність.

По-друге, юридично значуща поведінка – це свідома вольова поведінка, що має форму дії (активної поведінки) або бездіяльності (пасивної поведінки). Вона має інтелектуально-вольовий характер, оскільки носить усвідомлений характер і контролюється волею людини.

По-третє, юридично значуща поведінка ґрунтується на нормах позитивного права. Вона є суспільно корисною, відповідає інтересам людини, суспільства і держави, а також принципам права, як-от, справедливості, свободи, рівності, гуманізму.

Як юридично значуща має розглядатися не тільки та поведінка, яку передбачено нормами права як формалізованими правилами поведінки, а й поведінка, яка офіційними джерелами права не визначена, але входить до сфери правового регулювання, що окреслено принципами права.

Юридично значуща поведінка може передбачати юридичні наслідки, спричиняти зміну правовідносин. Ця поведінка підпадає під юридичну оцінку (правову кваліфікацію) з метою встановлення відповідності (невідповідності) стандартним встановленим нормам.

Серед ознак, за якими правомірна і неправомірна поведінка відрізняються одна від одної, виокремлено: різну (прямо протилежну) соціальну значущість правомірної і протиправної поведінки; різну мотивацію цих видів правової поведінки; різну правову регламентацію (правомірна поведінка зазвичай регламентується дозвільними або

зобов'язуючими нормами, протиправна – заборонними); різні контролюючі функції держави щодо цих видів поведінки і різні юридичні наслідки, які ними викликаються.

Найбільш важливою видається класифікація правомірної поведінки за вольовою ознакою на добровільну і вимушену поведінку. Добровільна поведінка, відповідно, може ґрунтуватися на переконанні особи в доцільності свого вибору. Саме ця характеристика відповідає правовій активності.

Законність, характеризуючи стан юридичної правомірності суспільних відносин, є передумовою правопорядку, умовою його виникнення і зміцнення. Правопорядок, що відображає структурну впорядкованість, організованість суспільних відносин, може існувати лише в умовах законності та тільки як її результат. Будучи зумовлені потребами упорядкованого розвитку правових відносин, вимоги законності зорієнтовані на забезпечення правомірного характеру поведінки всіх суб'єктів і, отже, несуть в собі конкретну програму людської діяльності та спілкування в соціально-правовому середовищі. Суть цієї програми полягає в забезпеченні точної відповідності поведінки всіх суб'єктів правовим розпорядженням і формуванні критеріїв законного і незаконного у сфері права.

Правопорушення належить до одного із видів правової поведінки людини, його трактування залежить від типу праворозуміння. Правопорушення – це протиправне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом права, що порушує норми правопорядку і заподіює (або може заподіяти) соціальну шкоду окремим особам, суспільству, державі та може тягнути за собою юридичну відповідальність. Основними ознаками правопорушення є: діяння (дія або бездіяльність); протиправність як порушення об'єктивного та (або) суб'єктивного права; вчинення суб'єктом права; наявність вини правопорушника (при класичній моделі складу правопорушення); соціальну шкоду як

сукупність негативних наслідків правопорушення; юридичну відповідальність, встановлену відповідно до норм державою.

Правопорушення можна класифікувати: залежно від соціальної або особистої значимості – на проступки (шкідливі правопорушення) та злочини (небезпечні правопорушення); за галузевою належністю – на конституційні, кримінальні, адміністративні, цивільні, трудові, земельні, фінансові, дисциплінарні та ін.; за сферами суспільних відносин або за сферами громадського життя – в економічній сфері, в політичній сфері, в екологічній сфері, в соціально-побутовій сфері, в освітньо-навчальній сфері та ін.; за галузями народного господарства – в промисловості, на транспорті, у сільському господарстві; за видами юридичної діяльності – правопорушення у правотворчій і правозастосовній діяльності; за суб'єктами – вчинені деліктоздатною фізичною особою і вчинені юридичною особою; за колом осіб – особові і колективні; за формами вини – умисні і необережні; за характером нормативно-правового припису – матеріальні і процесуальні; залежно від оцінки спричиненої шкоди – правопорушення з матеріальним складом і правопорушення з формальним складом та ін.

Правопорушення як вид правової поведінки носить негативний характер та є небажаним проявом, що обтяжує юридично значущу поведінку людини.

Посткримінальна поведінка – це незлочинна поведінка суб'єкта, що являє собою послідовність його дій після закінчення етапу виконання рішення про вчинення злочину до моменту виникнення механізму нового злочину, або до моменту його викриття чи добровільної відмови від злочину, або ж до того моменту, коли суб'єкт перестане боятися наслідків учиненого ним діяння і перестане замислюватися про його наслідки, або до закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Мотиви і напрям посткримінальної поведінки зумовлені

вчиненням людиною злочину. Межею виникнення посткримінальної поведінки є момент закінчення вчинення злочину, межа припинення посткримінальної поведінки залежить від її виду та низки інших обставин. Характеристика видів посткримінальної поведінки дає змогу детально розглянути мотиви вибору напрямів такої поведінки.

Віктимність – певна здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин та умов, що виявляються в конкретній ситуації. Віктимність особи – поняття динамічне: це не вроджена особливість людини, вона може видозмінюватися протягом усього життя і залежить від різних чинників, передусім – від її носія. Віктимність – поняття відносне, тому що завжди реалізується в ситуації, яка є достатньою для цієї реалізації.

Віктимність є властивістю людини, на утворення якої впливає значна кількість факторів (пов'язаних безпосередньо із природою людини (біологічні та психологічні) а також тих, що зумовлені середовищем існування людини (соціологічні)). Віктимність як властивість особи безпосередньо впливає на вибір (свідомий чи не свідомий) лінії поведінки такої людини. Основним засобом профілактики віктимності, а відтак і віктимної поведінки є віктимологічне попередження.

Внутрішня позиція маргінальних осіб проявляється в їх поведінці. Маргінальна поведінка – це та, яка часто суперечить загальноприйнятній у суспільстві, та, що негативно позначається на юридично значущій поведінці.

Маргінальність – це внутрішнє ставлення особи до зовнішнього світу, що сформоване зовнішніми і внутрішніми чинниками. Маргінальна поведінка – це зовнішній вияв маргінальності, який проявляється в активних чи пасивних діях свого ставлення до тих чи інших явищ об'єктивної дійсності.

Для увиразнення поняття юридично значущої поведінки додається девіантна поведінка, яка не відповідає нормам як точка відліку («норми») використовуються переважно експектації (очікування) відповідної поведінки й інші еталони, зразки поведінки. Важливо, що не тільки дії, але й ідеї (погляди) можуть бути девіантними. Ця поведінка має стійкий зв'язок з реакцією суспільства на такі вчинки, які вважаються відхиленням від основної норми.

Девіантна поведінка – це поведінка людини, що не відповідає соціальним нормам та може завдати шкоди суспільству або самій людині, наслідком чого є її соціальна дезадаптація.

Делінквентна поведінка – це поведінка, при якій неповнолітні здійснюють «протиправні вчинки», які мають зовнішні ознаки «правопорушень», але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність, оскільки в них настав стан юридичної «дієздатності». Суб'єктами делінквентної поведінки є особи молодого віку, що пояснюється психофізіологічними змінами в їхньому організмі.

Конфлікт – це форма стосунків між потенційними або актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких зумовлена протилежними цінностями і нормами, інтересами і потребами.

Конфліктні форми поведінки – це такий стиль поведінки людини (фізична, вербальна, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість тощо), який детермінує виникнення конфліктів. Усі стратегії поведінки в конфліктній ситуації мають свої недоліки і переваги та можуть бути ефективними у вирішенні конфлікту лише в певних ситуаціях. Найоптимальніший варіант вибору стратегії поведінки в конфліктній ситуації полягає в її виборі на основі аналізу всіх компонентів конфлікту.

РОЗДІЛ 4

АКТИВНА ТА ПАСИВНА ФОРМИ ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩОЇ ПОВЕДІНКИ

4.1 Дія як активне відображення форми поведінки людини

Як ми зауважували в попередніх розділах дослідження основним елементом юридично значущої поведінки є юридично значущий вчинок. Об'єктно-суб'єктна характеристика юридично значущого вчинку дозволяє розглянути питання про форми як способи його існування. Такими формами є дія та бездіяльність. Тому ще одними поняттями, якими ми послуговуємося в цьому контекстуальному плані і пов'язуємо з відображенням форм поведінки, є терміни «дія» та «бездіяльність». Щодо першого то йдеться саме про юридичну дію. Юридична дія – це абстрактне, загальне поняття. Юридичними діями є і накладення штрафу на порушника правил дорожнього руху, і укладення шлюбу, і винесення вироку за вчинення злочину [282, с. 18].

Дія завжди пов'язана з правосвідомістю та волею людини. Також вона має зв'язок з категоріями руху, зміни, взаємодії тощо. Вона є реакцією організму на певне роздратування, адже в ній проявляється людська активність. Тому дія виявляється переважно елементарною «клітиною» активності особистості, що позначає динамічність у реалізації певної цілі, що має перетворювальний характер, змінює ситуацію, яка виникла (оскарження неправомірних актів посадових осіб тощо) [235, с. 14-15]. З огляду на сказане, під дією потрібно розуміти, по-перше, ті перетворення поведінки суб'єктів, які передусім пов'язані з волею, свідомістю, по-друге – з волею, яка безперечно проявляється через певні способи вираження, тобто в активній формі.

Варто наголосити, що дія є елементом соціальної активності та

характеризується певною цілеспрямованістю. Тому говорити про активність без дії немає змісту. Як наголошують вчені, будь-який стан не може мати місця без дії або сукупності дій, хоча б і внутрішнього порядку» [150, с. 145]. З іншого боку, дія як соціальне явище не зводиться до руху, оскільки рух – це дія, позбавлена соціального змісту. Дія – це не просто рух, це певна соціальна значущість, яка важлива для суспільства, його динаміки. Відтак, люди у своїй діяльності орієнтуються на важливість дій, що мають соціальний характер, пов'язані з відповідними соціокультурними стандартами [502, с. 39].

Проте існує й протилежна думка, що дії – це тільки прояв волі, оскільки не всяка дія значуща у сфері права. Юридичний же інтерес дії походить від комунікації однієї людини з іншою: тільки тоді виникає поняття свободи. Звідси, дії є, передусім, поняттям антропологічним, яке не може бути виключно юридичним. Тому з елементами людського підходу з'ясовуються ті дії, які необхідні для досягнення поставлених цілей, а також ті психологічні процеси, завдяки яким ці дії мотивуються, плануються і здійснюються відповідно до цілей суб'єкта [272, с. 140].

Для юридичної науки давно аксіомою стало твердження, що дії людей лише тоді юридично значущі, коли вони виявляються у багатоманітті. Юридичні дії являють собою зовнішньо виражені, соціально перетворювальні акти суб'єктів права, що мають певні наслідки [213]. Юридично значущі дії можуть проявлятися не тільки в зовнішніх тілесних рухах, але і в таких актах, як визнання або невизнання необхідною правової норми (наприклад, визнання угоди недійсною тощо) У даному аспекті важливим є вчинок як дія, яка сприймається і визнається суб'єктом як вияв суб'єкта, який виражає ставлення однієї людини до інших [450, с. 543].

Тут може йтися про реалізацію права шляхом бездіяльності. Бездіяльність не охоплюється поняттям дії і тому не може розглядатися

як форма її прояву.

З цього приводу ще М. Вебер наголошував, що дією ми називаємо дію людини (незалежно від того, чи має вона зовнішній або внутрішній характер (рухи тіла або мотивація), яка зводиться до невторчання або терплячого прийняття, якщо індивіда або індивідів пов'язує з нею суб'єктивний зв'язок [100, с. 602-603].

Узагальнивши, можна прийти до висновку, що в розумінні юридично значущої дії склалося два підходи:

- вузький – дія характеризується тільки як зовнішній прояв волі;
- широкий – поняття дії включає в себе і внутрішню, і зовнішню сторону людської діяльності.

Зовнішні вчинки людей є першою й необхідною умовою правового регулювання. Знаючи їх, можна, в підсумку зрозуміти мотиви, думки людини і впливати на них. Більше того, мотиви поведінки враховуються у вирішенні питання про юридичні наслідки тих чи інших дій. Окреме діяння завжди вторинне щодо соціальної реальності, елементом якої є правові норми. У поведінці завжди виражаються внутрішні натхненні сили людини, тобто те, що свідчить про активне ставлення людини до суспільства, його цінностей, до права тощо.

Конкретні ознаки юридично значущих дій закріплюються у правових нормах, а останні – у знакових системах (офіційні документи). Норма права передбачає як зовнішню сторону поведінки (сутність дій, засобів, об'єктів, результатів), так і в певних межах внутрішню (цілі та мотиви виконання). Чітка нормативність правових дій відображає, з одного боку, реальні можливості регулювання людської поведінки правовими засобами, а з іншого – убезпечує від зайвого вторчання у повсякденне життя людей [277, с. 162].

Як відомо, одним із способів нормативно-правового впливу на поведінку людей є дозвіл. Нормативні приписи, що містять дозволи, визначають у державному масштабі рамки юридично значущої дії

суб'єкта права як активного способу реалізації права.

Нормативний характер дозволу містить вказівки на таку варіативну поведінку людей при тих або інших обставинах життя, котра є найбільш цілеспрямованою і відповідає інтересам суспільства, тобто показує позитивний характер поведінки.

Варіант дії, сформульований як дозволений державою, задовольняється і підтримується державою. Відзначимо, що зафіксований у праві дозвіл передусім адресується тому суб'єктові, який є ініціатором встановлення соціальних зв'язків і якому надано право, визначене через можливу поведінку. Стан іншої сторони відносин, на яку покладається обов'язок, визначається через належну поведінку. Причому стан зобов'язувальної сторони слугує засобом задоволення і забезпечення інтересів уповноваженого.

Проте завжди важливо пам'ятати: дозвіл за своєю суттю допускає, що суб'єкт не може використовувати надані йому можливості. І в цьому випадку така бездіяльність є пасивною. Наприклад, брати участь у виборах можуть всі громадяни держави, які досягли певного віку та відповідають іншим установленим законодавством вимогам, але не кожен використовує своє активне виборче право. І така поведінка, не відображена у дії, законна, але пасивна з погляду виборчого законодавства.

Тим не менше, ми вважаємо, що пасивність, як наслідок нереалізації суб'єктом наданих йому можливостей, не завжди повинна оцінюватися лише негативно, оскільки суб'єкт права об'єктивно не в змозі реалізувати всі надані йому згідно із законом можливості. Він і не повинен прагнути до цього, тому що кількість реалізованих можливостей ще не є показником повноцінної (ефективної) реалізації права. Водночас, аргументуючи дозволи, законодавець розраховує саме на те, що суб'єкт буде активно використовувати надані йому можливості, інакше кажучи, діятиме, і тому стимулює так чи інакше

правомірну дію.

Залежно від змісту регулювальних правом відносин дозвіл може конкретизуватися у формі імперативного припису, рекомендацій, обіцянки або заохочення [131, с. 50-51]. Проте тут є певні застереження. Зокрема, дозволеність у прямому значенні цього слова – це такий спосіб регулювання, при якому ступінь свободи власних дій суб'єкт визначає самостійно з урахуванням конкретних обставин, у яких він перебуває. У таких ситуаціях він має не тільки право робити те, що йому дозволено за законом, але й не робити цього. Конкретизація дозволів в імперативну вимогу (обов'язок щось зробити) відбувається щодо тих осіб, які забезпечують належну реалізацію можливостей уповноваженого суб'єкта.

Що стосується рекомендацій та заохочень, то вони, на наш погляд, також можуть розглядатися як самостійні (поряд з дозволом) способи регулювання, що вказують суб'єктові варіант бажаної юридично значущої дії, який він (також як і при дозволі) може не здійснювати, але в разі вчинення таких діянь отримає позитивну правову оцінку, це передбачає схвалення державою і навіть винагороду у визначеному законом порядку.

Окрім дозвільних норм, що містять вказівки на можливі варіанти поведінки суб'єкта, у механізмі правового регулювання не менш важливу роль відіграють зобов'язання, що містять розпорядження конкретному суб'єктові права за умови настання тих або інших обставин діяти певним чином. Тобто суб'єкт повинен діяти тільки згідно з вимогами чинного законодавства. Будь-який інший тип поведінки є неприпустимим.

Позитивна суспільно необхідна діяльність відіграє важливу роль для прогресу суспільства. Людство здатне існувати тільки тому, що воно творить, діє тощо. Обов'язкова дія узгоджується з діями інших учасників відносин, вона виступає умовою перетворення на конкретну

дійсність тієї можливості, яка створюється діями інших осіб.

Зобов'язання як вид і міра необхідної поведінки суб'єкта реалізується тільки в дії. Пасивна реалізація обов'язків (наприклад, при здійсненні обов'язків дотримання закону або в деяких випадках охорони навколишнього середовища) – відмова від дій, заборонених правом (не допускати здійснення дій, заборонених законом, не засмічувати навколишнє середовище) – це ніщо інше, як реалізація заборон. Відтак, реалізація попередніх норм, що містять дозволи та зобов'язання – правомірні дії; порушення заборон – протиправні дії.

Отже, дія вважається юридично значущою, якщо вона: виражається у всьому у формі руху, має або здатна викликати юридично значущі наслідки, спрямовані на реалізацію норм, дозволів і заборон, передбачених чинним законодавством, або суперечить вимогам правових норм.

Сукупність взаємозв'язків між діями, об'єднаними загальною локальною метою та спрямованими на вирішення окремого в рамках юридичного процесу завдання, становить операцію. Причому, дії та операції багатогранні, відіграють неоднорідну роль у системі юридично значущої поведінки. Так, за змістом вони поділяються на правотворчі, розпорядчі, правопорушні, правороз'яснювальні.

Дії та операції можуть здійснюватися особисто суб'єктом або за його дорученням іншим компетентним органом [213, с. 62].

Юридично значущі дії та операції, будучи самостійними елементами структури відповідної поведінки (об'єктивної сторони), можуть розглядатися і як засоби досягнення певних цілей, отримання будь-яких результатів (правових наслідків).

Юридичні (правові) засоби зазвичай характеризують як предмети (явища або процеси), за допомогою яких забезпечується досягнення цілі, отримання необхідного результату юридичної діяльності [9, с. 15]. Важливо, що юридично значущі дії можуть бути і протиправні

(наприклад, дача хабара).

Дії вчиняються певними способами. Спосіб – це досягнення цілі (результату) за допомогою конкретних засобів та за наявності певних умов на підставі правової норми. Від способів залежить вибір та специфіка використання засобів, що власне є стилем юридично значущої поведінки загалом. Неправильний вибір засобів або неправильне їх використання може значно ускладнити досягнення запланованого результату або зірвати його взагалі [213, с. 66].

Дії та операції залежно від конкретних способів їх здійснення можуть поділятися на:

- реально-перетворювальні (що зумовлюють зміну характеру навколишньої соціально-правової дійсності та правових відносин, здійснюються з метою утримання, пересування, усунення будь-якого учасника, засобу або об'єкта);

- гносеологічні (спрямовані на здобуття знань про реальну дійсність (стан соціальних відносин, законодавства, конкретної соціальної ситуації тощо), соціально-комунікативні дії (спрямовані на передачу правової інформації, встановлення правового зв'язку між суб'єктами) [480, с. 66-67].

Особливе значення в низці випадків мають не тільки засоби та способи здійснення юридично значущих дій, але й послідовність їх здійснення, порядок оформлення, своєчасність і навіть мета здійснення. Водночас суб'єкти процесуальних дій повинні керуватися при їх здійсненні тими цілями, які вказані в процесуально-правових нормах. Зокрема, для реалізації процесуальних норм (як і всіх інших), передусім необхідно, щоб передбачені ними процесуальні дії були здійснені на практиці. Однак зафіксована в процесуальному законі форма процесуальних дій призначена сприяти успішному допуску кінцевих цілей всієї процесуальної діяльності [570, с. 25-28]. І надалі подібне процесуальне порушення досить часто може траплятися в судовій

практиці.

Результатом юридично значущих дій є певні наслідки. Характер таких наслідків, що настали, дає змогу судити про ступінь реалізації тих завдань і цілей, які стояли перед суб'єктами. Крім того, юридично значуща дія отримує оцінку з боку держави: позитивну – якщо вона правомірна (що вказується у правовому стимулюванні таких дій, їх гарантуванні та охороні) або негативну – якщо дія незаконна (негативна оцінка вживається в застосуванні до правопорушника міри державного примусу, передусім юридичної відповідальності).

Таким чином, юридично значущу дію можна визначити як активний прояв волі людини, здійснюваний з використанням певних засобів та способів, що викликає або здатний викликати юридично значущі наслідки.

4.2 Бездіяльність як форма відображення поведінки людини

Дотичним до поняття «дія» є категорія бездіяльності, яка пов'язана з відсутністю зовнішніх актів поведінки. У системі правового регулювання бездіяльність, як і дія, виступає формою юридично значущої поведінки і наділена загальними ознаками останньої. Проте, вона має і свої відмінні риси.

Категорія бездіяльності є оцінною. Її сутність описується шляхом перерахування певних ознак.

Для характеристики бездіяльності в літературі вживається термін «стриманість» (мається на увазі утримання від вчинення дії). Щоб розкрити сутність бездіяльності, необхідно розглянути механізм її впливу на реальну дійсність, дати психофізичну, соціальну та юридичну характеристику [570, с. 59-60].

Особливістю діяльності як форми поведінки є також те, що

бездіяльність з'являється тоді, коли людина входить у систему суспільних відносин, в якій наділяється обов'язком виконувати певні дії.

Науковці акцентують увагу на тому, що бездіяльність відрізняється відсутністю реакції на зовнішні подразники [466, с. 151]. Цю тезу запозичено з психології, де її тлумачать на підставі концепції вторинної дії. Психофізична природа бездіяльності полягає в тому, що вона являє собою стан суб'єкта, обумовлений, в першу чергу, зовнішніми факторами, що стримують діяльність людини. Пасивний акт поведінки характеризується, як правило, усвідомленою і вольовою затримкою руху, що говорить про його психічну активність. Але, важливою є та обставина, що активність свідомості і волі особи не призводять до дії, до зовнішньої активності» [167, с. 64].

Вчинення або ж невчинення певної дії викликана зовнішніми мотивами. Проте, таких мотивів в окремих випадках буває не достатньо, оскільки необхідність здійснення дії витісняється зі свідомості необхідністю здійснення іншої дії, обумовленої більш сильним подразником.

Бездіяльний суб'єкт не просто спостерігає за усім, що відбувається навколо, але і дає йому внутрішню оцінку, відповідно до якої вимальовує власну лінію поведінки. Таким чином, юридично значуща бездіяльність з'являється тоді, коли суб'єкт має можливість діяти, але відмовляється від її реалізації, тобто утримується від вчинення будь-яких дій. У цьому сенсі бездіяльність більш статична в порівнянні з дією. Але вона може перетворитися в дію. Відповідно, пасивним способом реалізації права, який пов'язаний із використанням, виконанням та дотриманням норм права виступає бездіяльність. При використанні права бездіяльність має місце, коли суб'єкт відмовляється від реалізації наданої йому можливості. Можна стверджувати навіть, що у суб'єкта є право на бездіяльність. Це право може розглядатися не як

самостійне суб'єктивне право (можливість діяти або не діяти на власний розсуд, відмова від користування конкретним соціальним благом), а як самостійна правова можливість у структурі суб'єктивного права [167, с. 109].

Бездіяльність, що виразилася в невиконанні обов'язків, є більш небезпечною для суспільства, ніж їхнє неналежне виконання або порушення встановленої заборони. Це пов'язано з тим, що фактична поведінка особи інформує про його небажання виконувати закон і сприймається як така усіма іншими суб'єктами соціального спілкування. Але в суб'єкта є і обов'язок діяти (не порушувати правові заборони).

Правові заборони відіграють істотну роль у регламентуванні суспільних відносин, вони використовуються як спосіб усунення явищ, які заважають розвитку суспільства. Значна частина норм конституційного права, норми особливої частини кримінального законодавства, адміністративно-правові норми, багато норм процесуального та інших галузей права містять правові заборони.

Очевидно, що, забороняючи певні дії, розглядаючи їх суспільно небезпечними й антинормальними, право відповідно визначає рамки нормальної (правомірної) поведінки, спрямовує активність особистості в суспільно корисне русло і регулює її поведінку в усіх проявах, зокрема, й у формі бездіяльності [569, с. 39].

Заборонна норма містить припис утримуватися від дії, яка є можливою при тих чи інших обставинах, але є небажаною в інтересах суспільства або чужою і шкідливою для нього. Заборона вказує на те, як не можна поводитися; тим самим визначається негативне ставлення до такої поведінки. Варіант забороненої поведінки зневажається (і засуджується) державою і відповідно підкріплюється загрозою застосування встановлених заходів державного примусу.

Безпосередня ж мета заборони полягає в тому, щоб утриматися від

неправомірної дії, не допустити її і тим самим домогтися нормального стану в суспільних відносинах. Заборона використовується, перш за все, там, де держава має можливість усунути ті чи інші соціальні ексцеси, тому заборона адресована до тієї сторони суспільних відносин, яка в силу об'єктивних і суб'єктивних умов свого суспільного становища може бути ініціатором неправомірної поведінки. На неї покладається обов'язок утримуватися від вчинення дій, що завдають шкоду іншій стороні (окремій особі, колективу або державі) [131, с. 51].

Заборонна правова норма містить інформацію про дії, які держава вважає шкідливим або небезпечним і тим самим покладає на громадян обов'язок не вчиняти подібних дій. У цьому й полягає «пасивний» юридичний обов'язок – утримуватися від вчинення певних дій [197, с. 111].

Саме дотриманням цієї заборони забезпечується ефективність заборонних норм. Основна мета, до якої прагне держава, видаючи заборонні норми, – усунути, не допустити поведінку, шкідливу для суспільства, держави, окремих громадян.

Обов'язок утримання від чого-небудь має два аспекти: по-перше, це обов'язок утримуватися від вчинення дій, заборонених правом, і, по-друге, обов'язки терпіти вплив з боку кого-небудь. У другому випадку йдеться про ситуації, пов'язані із залученням особи до юридичної відповідальності за вчинення протиправних вчинків, або застосуванням щодо нього інших заходів державного примусу, і фактично означає реалізацію цієї заборони [282, с. 79].

Необхідність утримуватися від вчинення певних дій не просто обов'язок, а й структурний компонент будь-якого юридичного обов'язку [332, с. 153]. З уведенням принципу «дозволено все, що прямо не заборонено законом» місце і роль заборони як способу правового регулювання істотно змінилося, а дотримання заборон, установлених державою, набуло ще більшого значення, як найважливіша умова зміцнення законності і правопорядку, реалізації прав громадян.

Заборони мають загальнопревентивне значення, здійснюють охорону найбільш важливих суспільних відносин, а також покликані витіснити шкідливі суспільні відносини, які вже існують, так і передбачувані, обмежити негативну активність суб'єктів.

Оскільки бездіяльність існує в уяві як нереалізована очікувана дія, то і наслідки її досить очевидні, якщо уявити, що при її відсутності були б здійснені ті чи інші дії [111, с. 70-72]. Однак така характеристика бездіяльності знову ж таки не є повною, веде зі світу об'єктивної реальності у світ суб'єктивної.

Як ми зауважували, бездіяльність – категорія соціальна. Вона наповнена не тільки психофізичним, а й соціально-психологічним змістом. У 60-ті роки минулого століття була висловлена думка про те, що бездіяльність за соціальною активністю іноді повністю збігається з дією [405, с. 227]. Але такий підхід прийнятний з певною часткою умовності щодо протиправної бездіяльності (за характером наслідків). Якщо ж мова йде про правомірну бездіяльність, то вона не може бути «способом творчої діяльності і в цьому сенсі її активність не тотожна активності позитивної (правомірної) дії», яка призводить до очевидно вираженого позитивного результату [502, с. 33].

Наслідки при бездіяльності можуть бути двоякі. Бездіяльність означає відсутність суспільно необхідної дії, що веде до відсутності суспільно необхідного результату, який нейтралізує розвиток відповідної сфери суспільних відносин. Наприклад, відмова свідка від показань може позбавити суд фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи.

Другий вид наслідків при бездіяльності – негативна зміна у сфері тих чи інших відносин, знищення накопичених матеріальних і духовних цінностей. Наприклад, водій не зупиняє машину при заборонному сигналі, в результаті чого відбувається аварія.

Обидва види наслідків притаманні не тільки бездіяльності, а й

протиправній дії, при якій також має місце відсутність належного позитивного результату, що настає при вчиненні правомірної дії. Соціальний характер бездіяльності виражається в тому, що утримання (бездіяльність), яка виражається в нездійсненій дії, слугує способом заперечення зміни наявних суспільних відносин [167, с. 35].

Необхідність установлення причинного зв'язку між бездіяльністю і її наслідками актуальна, перш за все, саме щодо протиправної бездіяльності. Без установлення такого зв'язку не йдеться як про протиправність поведінки, так і про притягнення винної особи до юридичної відповідальності. Якщо причинного зв'язку немає, бездіяльність має характер об'єктивно протиправного діяння.

Що ж стосується бездіяльності при невикористанні тих чи інших прав, то встановлення причинного зв'язку тут принципової ролі не відіграє, оскільки така поведінка, по-перше, дозволена законом, і, по-друге, реалізувати всі передбачені законом можливості жоден суб'єкт права не в змозі, тому кожен реалізує тільки ті, які для нього актуальні.

Важливою є та обставина, що при бездіяльності наслідки можуть і не настати, часом вони мають випадковий, непередбачуваний, незакономірний характер, оскільки між діянням у формі бездіяльності і наслідками, як правило, лежать дії інших суб'єктів або природних, технічних сил. Причина ж завжди безпосередньо пов'язана з наслідком, не відділена від нього ніякими допоміжними ланками. Тому бездіяльність не може безпосередньо викликати той чи інший результат, слугувати прямою причиною зміни навколишньої дійсності, вона виступає лише в ролі умови, що скеровує розвиток причиновості, можливих наслідків [167, с. 35].

Таким чином, бездіяльність не є причиною, а є певною умовою – комплексом явищ, які забезпечують певний їх розвиток, необхідний для виникнення наслідків [167, с. 35]. І тут виникає цікаве не тільки для теорії, але і для практики питання: хто є суб'єктом юридично значущої

бездіяльності? Річ у тому, що будь-яка, система суспільних відносин може бути змінена або зруйнована активними діями як «ззовні», так і «зсередини». Що ж стосується пасивної поведінки, то вона небезпечна для системи лише в тому випадку, якщо здійснюється «зсередини», тобто коли не діє суб'єкт, який належить цій системі, який відповідно до законодавства юридично мав можливість і фактично міг діяти.

У зв'язку із цим при юридичній кваліфікації бездіяльності необхідно з'ясувати, чи була наділена особа суб'єктивними правами і юридичними обов'язками, встановленими нормативним або договірним шляхом. Це потрібно для того, щоб встановити, чи була вона уповноваженою або зобов'язаною особою. У більшості випадків суб'єкти юридично значущої бездіяльності конкретизовані в правовій нормі [167, с. 36].

Об'єктом юридично значущої бездіяльності є найбільш значущі соціальні блага і цінності: право на життя, здоров'я, особиста недоторканність, недоторканність приватного життя, власності, безпеки, недоторканність житла, інші права, свободи, законні інтереси громадян, а також державні або суспільні інтереси.

Більшість учених-юристів характеризує бездіяльність як свідомий і вольовий вчинок [326, с. 61], хоча в зарубіжній юридичній літературі деякі заперечували вольовий характер пасивних діянь, бо вважали, що воля суб'єкта не проявляється зовні в належному напрямі [493, с. 636].

Як відомо, воля, як активний внутрішній регулятор поведінки, здатна не тільки спонукати, але і гальмувати певні прагнення, спонукання, емоції особи. Нерідко утримання від дій вимагає більше зусиль волі, ніж учинення активного вчинку. Перш за все, в особи повинна бути можливість вольового вчинку, можливість вільного вибору варіанта поведінки, яка оцінюється як фізичний і психічний стан, що дозволяє їй виконати обов'язок або скористатися наданим правом [167, с. 37].

Суб'єктивна можливість дії враховується при вирішенні питання

про винність і підстави юридичної відповідальності за протиправну бездіяльність. Головне, щоб була ця можливість і здатність вибору суспільно корисного, необхідного варіанта поведінки. Важко говорити про вольову бездіяльність, якщо сторона не має можливості перешкоджати. В особи немає в даному випадку вибору, альтернативи. Вона приречена на бездіяльність. Воля зобов'язаної особи мовчить, позбавлена можливості проявити себе.

По-перше, маються на увазі випадки, коли бездіяльність є результатом забудькуватості, неуважності, необачності, непоінформованості; по-друге, можливі ситуації, коли виключено вільне волевиявлення в силу фізичного або психічного примусу; по-третє, відсутність свободи волі обумовлена особливим збігом обставин, непереборною силою.

Ступінь усвідомлення особою своєї пасивної поведінки в певних юридично значущих ситуаціях різний. Як явище реальної дійсності, бездіяльність має ознаки, за якими її можна відрізнити від іншої бездіяльності [167, с. 38].

У зв'язку із цим актуалізується питання про необхідність класифікації юридично значущої бездіяльності. Так, в юридичній науці розрізняють: недогляд – неправомірну бездіяльність, мовчання – правомірну бездіяльність [265, с. 44]. Також розрізняють бездіяльність правомірну умисну (мовчання, допущення) і необережну (невтручання, необізнаність), неправомірну умисну бездіяльність (зневага, ухилення, потурання) і необережну (упущення).

Що стосується питання про функції бездіяльності у формуванні та динаміці правовідносин, то розмежовують бездіяльність, що призводить до виникнення, зміни або припинення правових зв'язків.

Залежно від настання або ненастання шкідливих наслідків Дж. Флетчер і А. Наумов виділяли «бездіяльність – заподіяння», «бездіяльність, яка не є заподіянням, а виявляється зазвичай в

залишенні іншої особи в небезпеці або в ненаданні необхідної для порятунку допомоги, тобто бездіяльність – неперешкоджання настанню шкоди», «бездіяльність, що виразилася в порушенні специфічних обов'язків, покладених на певних громадян» [539, с. 145-149].

Загалом виділяють такі види бездіяльності:

за сферами життя суспільства і держави: зовнішня (міжнародно-правова) і внутрішня (внутрішньодержавна) бездіяльність;

за галузевою належністю: конституційна, цивільно-правова, кримінально-правова, адміністративна бездіяльність, бездіяльність у сфері трудових відносин;

за характером правопасивної поведінки: невчинення дозволених дій (при невикористанні суб'єктивних прав), невчинення заборонених дій (при дотриманні заборон), невчинення певних дій (при невиконанні активних юридичних обов'язків);

за ступенем складності: проста (одиничний акт невиконання юридичного обов'язку) або складна (система актів невиконання певних дій, тривале, систематичне ухилення, упущення в роботі);

за ступенем усвідомлення: усвідомлена або неусвідомлена (забудькуватість, непоінформованість, відсутність достатніх навичок);

за найбільш типовим, домінуючим мотивом: бездіяльність, обумовлена свідомим, відповідальним ставленням до виконання правових обов'язків, бездіяльність, заснована на почутті страху перед можливим покаранням, на егоїстичних інтересах, особистій вигоді, байдужості, бездіяльність, що виявляється як соціальний протест;

за соціальними наслідками: така, що породжує як позитивні, так і негативні наслідки матеріального, морального, організаційного характеру;

за правовими сферами: бездіяльність у сфері правотворчості, у правореалізаційній сфері, у правозастосовній сфері, у правоохоронній сфері, у контрольно-наглядовій сфері;

за суб'єктами: а) бездіяльність індивідуальних (громадяни,

спеціальні суб'єкти) або колективних (держава, державні органи) суб'єктів; б) бездіяльність уповноваженої або зобов'язаної особи;

за правовими наслідками: бездіяльність, яка тягне за собою застосування юридичної відповідальності, і бездіяльність, яка тягне за собою застосування заходів захисту;

за способами прояву: бездіяльність як невтручання, ухилення, упущення, мовчання, потурання тощо [167, с. 44-46].

При кваліфікації поведінки особи як юридично значущої бездіяльності повинні бути отримані відповіді на питання:

- виконано чи ні особою покладений на неї юридичний обов'язок;
- використані чи ні особою надані їй правові можливості чи дотримана суб'єктом встановлена в правових нормах заборона на вчинення тих чи інших дій. При цьому, аналізуючи конкретний акт бездіяльності, ми повинні аналізувати і відповідну ситуацію.

Правова оцінка юридично значущої бездіяльності вимагає диференційованого підходу до нього. При певних обставинах вона є правомірною, в інших же випадках вона не приносить ніякої соціальної користі, а в деяких випадках завдає значної суспільної шкоди.

Таким чином, юридично значуща бездіяльність – це регламентована правом пасивна поведінка суб'єкта, виражена в невикористанні особою наданих їй державою повноважень чи невчинених обов'язкових дій.

Висновки до розділу 4

Юридична дія – це абстрактне, загальне поняття. Дія завжди пов'язана з правосвідомістю та волею людини та має зв'язок з категоріями руху, зміни, взаємодії тощо. Вона є реакцією організму на певне роздратування, адже в ній проявляється людська активність. Дія виявляється переважно елементарною «клітиною» активності

особистості, що позначає динамічність у реалізації певної цілі, що має перетворювальний характер, змінює ситуацію, яка виникла (оскарження неправомірних актів посадових осіб тощо).

Під дією потрібно розуміти, по-перше, ті перетворення поведінки суб'єктів, які передусім пов'язані з волею, свідомістю, по-друге – з волею, яка безперечно проявляється через певні способи вираження, тобто в активній формі. Поведінка осіб, які не характеризується єдністю цих двох моментів, не є дією.

Дія є елементом соціальної активності та характеризується певною цілеспрямованістю. Тому говорити про активність без дії немає змісту. Як наголошують вчені, будь-який стан не може мати місця без дії або сукупності дій, хоча б і внутрішнього порядку». З іншого боку, дія як соціальне явище не зводиться до руху, оскільки рух – це дія, позбавлена соціального змісту. Дія – це не просто рух, це певна соціальна значущість, яка важлива для суспільства, його динаміки. Відтак, люди у своїй діяльності орієнтуються не на біологічний зміст дій своїх партнерів, а на важливість деяких дій, що мають соціальний характер, пов'язані з відповідними соціокультурними стандартами.

Конкретні ознаки юридично значущих дій закріплюються у правових нормах, а останні – у знакових системах (офіційні документи). Норма права передбачає як зовнішню сторону поведінки (сутність дій, засобів, об'єктів, результатів), так і в певних межах внутрішню (цілі та мотиви виконання). Чітка нормативність правових дій відображає, з одного боку, реальні можливості регулювання людської поведінки правовими засобами, а з іншого – убезпечує від зайвого втручання у повсякденне життя людей.

Одним із способів нормативно-правового впливу на поведінку людей є дозвіл. Нормативні приписи, що містять дозволи, визначають у державному масштабі рамки юридично значущої дії суб'єкта права як активного способу реалізації права. Нормативний характер дозволу

містить вказівки на таку варіативну поведінку людей при тих або інших обставинах життя, котра є найбільш цілеспрямованою і відповідає інтересам суспільства, тобто показує позитивний характер поведінки.

Дія вважається юридично значущою, якщо вона: виражається у всьому у формі руху, має або здатна викликати юридично значущі наслідки, спрямовані на реалізацію норм, дозволів і заборон, передбачених чинним законодавством, або суперечить вимогам правових норм.

Сукупність взаємозв'язків між діями, об'єднаними загальною локальною метою та спрямованими на вирішення окремого в рамках юридичного процесу завдання, становить операцію. Причому, дії та операції багатогранні, відіграють неоднорідну роль у системі юридично значущої поведінки. За змістом вони поділяються на правотворчі, розпорядчі, правопорушні, правороз'яснювальні.

Дії та операції залежно від конкретних способів їх здійснення можуть поділятися на: реально-перетворювальні (що зумовлюють зміну характеру навколишньої соціально-правової дійсності та правових відносин, здійснюються з метою утримання, пересування, усунення будь-якого учасника, засобу або об'єкта); гносеологічні (спрямовані на здобуття знань про реальну дійсність (стан соціальних відносин, законодавства, конкретної соціальної ситуації тощо), соціально-комунікативні дії (спрямовані на передачу правової інформації, встановлення правового зв'язку між суб'єктами).

Особливе значення в низці випадків мають не тільки засоби та способи здійснення юридично значущих дій, але й послідовність їх здійснення, порядок оформлення, своєчасність і навіть мета здійснення. Водночас суб'єкти процесуальних дій повинні керуватися при їх здійсненні тими цілями, які вказані в процесуально-правових нормах.

Результатом юридично значущих дій є певні наслідки. Характер таких наслідків, що настали, дає змогу судити про ступінь реалізації тих завдань і цілей, які стояли перед суб'єктами. Крім того, юридично значуща дія отримує оцінку з боку держави: позитивну – якщо вона правомірна (що вказується у правовому стимулюванні таких дій, їх гарантуванні та охороні) або негативну – якщо дія незаконна (негативна оцінка вживається в застосуванні до правопорушника міри державного примусу, передусім юридичної відповідальності).

Дотичним до поняття «дія» є категорія бездіяльності, яка пов'язана з відсутністю зовнішніх актів поведінки. У системі правового регулювання бездіяльність, як і дія, виступає формою юридично значущої поведінки і наділена загальними ознаками останньої. Категорія бездіяльності є оцінною. Особливістю діяльності як форми поведінки є також те, що бездіяльність з'являється тоді, коли людина входить у систему суспільних відносин, в якій наділяється обов'язком виконувати певні дії.

Психофізична природа бездіяльності полягає в тому, що вона являє собою стан суб'єкта, обумовлений, в першу чергу, зовнішніми факторами, що стримують діяльність людини. Пасивний акт поведінки характеризується, як правило, усвідомленою і вольовою затримкою руху, що говорить про його психічну активність.

Бездіяльність – пасивний спосіб реалізації права, який пов'язаний із використанням, виконанням та дотриманням норм права.

Об'єктом юридично значущої бездіяльності є найбільш значущі соціальні блага і цінності: право на життя, здоров'я, особиста недоторканність, недоторканність приватного життя, власності, безпеки, недоторканність житла, інші права, свободи, законні інтереси громадян, а також державні або суспільні інтереси.

РОЗДІЛ 5

СПОСОБИ ВПЛИВУ ПРАВА

НА ЮРИДИЧНО ЗНАЧУЩУ ПОВЕДІНКУ ЛЮДИНИ

5.1 Стимулювання як мотиваційний чинник позитивної поведінки

Повноцінна розбудова України як демократичної правової держави неможлива без всебічного утвердження таких основоположних принципів як верховенство права і правозаконність, результатом дії яких є забезпечення панування у державі й суспільстві режиму правопорядку [472, с. 79]. З огляду на це, основними завданнями державної діяльності в сучасній Україні є: забезпечення законності і якості здійснення державної влади; захист прав та свобод людини і громадянина, законних інтересів юридичних осіб; виявлення і припинення правопорушень; притягнення винних до юридичної відповідальності; заохочення соціально корисної поведінки; боротьба з корупцією; забезпечення правопорядку, в тому числі громадського порядку і громадської безпеки [412, с. 202].

Справді, втілення розпоряджень правових норм в реальну позитивну поведінку колективних й індивідуальних суб'єктів є необхідною умовою стабільності та порядку в суспільстві, розвитку соціальних інститутів і відносин. Ось чому позитивна поведінка стимулюється державою за допомогою правових засобів. Як зауважує Т. Подорожна, проблема правових засобів, за допомогою яких можуть досягатися цілі правового регулювання, є вирішальними елементами у встановленні його результативності, оскільки доцільно вибрані і випробувані на практиці правові засоби – запорука високої ефективності права. На її думку, юридичні засоби охоплюють широке коло правових

явищ, зокрема норми і принципи права, правозастосовні акти, договори, юридичні факти, суб'єктивні права, юридичні дозволи, обов'язки і заборони, пільги, заходи заохочення, заходи примусу, акти реалізації прав та обов'язків тощо. Поєднання цих засобів і методів та їх застосування в правових режимах, методах правового регулювання надає специфіки галузям й інститутам права, відображаючи особливий порядок організації конкретних суспільних відносин, що дозволяє більш гнучко і диференційовано їх урегулювати. Таке особливе поєднання характерне для всієї системи права [412, с. 272-273].

Право зацікавлює за допомогою стимулів корисні для суспільства вчинки, створює передумови для найбільш повного задоволення інтересів суб'єктів. Правові стимули сприяють задоволенню інтересів особистості, відкриваючи широкий спектр для її активності.

Вольові вчинки людини завжди відносно самостійні, оскільки їх основою є соціальне регулювання, важливе місце в системі якого належить нормативному регулюванню. Соціальна норма регулює і контролює соціальну поведінку людей та встановлює порядок і межі здійснення певних дій. За допомогою соціальних норм суспільство формує, оцінює, підтримує, захищає, відтворює необхідний даному суспільству тип поведінки людини [373, с. 78].

Нормативне регулювання поведінки людини є програмою позитивних дій, відіграє роль своєрідних засобів регулювання варіантів поведінки. Це пов'язано з тим, що право в дії – це поведінка людей, що відповідає вимогам права і є правомірною. Право як чинник соціальної практики, специфічна регулятивна система виступає особливою складовою для суспільства, об'єднуючи його індивідів в єдиний соціальний простір, задля злагодженості, гармонійності та стійкості. Право завжди може проявитися в належній поведінці людини та є засобом дисциплінованості, завдяки чому поведінка членів суспільства стає прийнятною в цьому суспільстві.

Право не є механічною системою правил, а здійснює свій вплив через виконання чи невиконання своїх норм. Саме члени суспільства свідомо сприймають правові принципи та ідеї, діючи правомірно чи неправомірно і тим самим виконуючи свої права та обов'язки.

Можливості ефективного впливу права на суспільні відносини настільки великі, що право має здатність самореалізовуватися в масових діях, правомірній поведінці, діяльності людей. І чим адекватніше право втілює в собі об'єктивні закономірності соціального розвитку, суспільну волю, інтереси, потреби і цілі, то тим більша й ефективніша така його здатність.

Способи впливу права на правомірну і соціально-активну поведінку можуть бути диференційовані за різними підставами. У концепції соціальної дії права таке виокремлення відбувається на основі органічного поєднання її правового та соціологічного аспектів, які дають змогу подати ці способи як такі: визначення на пряму поведінки в законах та інших актах як соціально корисної мети; заохочення правом соціально корисних взірців поведінки; формування високого престижу права, тобто визнання високих соціальних якостей права; збіг інтенційної позиції закону і громадянина, а відтак узгодження своїх дій із пропонованими взірцями; правова освіта, правове виховання членів суспільства.

Поведінку людини за ступенем її необхідності з погляду суспільства можна поділити на бажану та небажану. Визначення на пряму лінії поведінки людини залежить від двох взаємопов'язаних чинників:

- внутрішнього середовища людини (її характеру, бажань, моральних переконань тощо);

- впливу зовнішнього середовища (взаємодії з іншими людьми, ефективності діяльності правової системи в державі, загального стану правопорядку тощо).

З метою якісного та кількісного збільшення проявів бажаної для суспільства поведінки в праві передбачені різні правові засоби її забезпечення та стимулювання. На нашу думку, такими засобами забезпечення та стимулювання є: зобов'язання, заохочення та дозвіл бажаної для суспільства поведінки. Проте будь-які правові засоби стимулювання та забезпечення досягають своєї мети лише в тому випадку, якщо ефективно реалізуються. Тому вважаємо необхідним є дослідження сутності та ефективності такого правового засобу стимулювання бажаної для суспільства поведінки як заохочення.

Необхідною передумовою розширення сфери застосування правового заохочення як засобу, призначеного для впливу на поведінку суб'єктів права, регулювання суспільних відносин, є з'ясування характерних для нього ознак, особливостей, механізму вказаного впливу, який, очевидно, передбачає не лише правові, але й психологічні аспекти.

На поняття заохочення традиційно чимало уваги звертають у педагогіці та психології. У педагогічній літературі існує кілька визначень терміна «заохочення», тобто єдності серед науковці щодо трактування цього поняття наразі немає. Кожне із пропонованих у науці визначень сприяє розкриттю окремих аспектів заохочення, але жодне визначення не розкриває сутності цього поняття.

Як зауважують вчені, заохочення – це міра педагогічного впливу, що виражає позитивну оцінку вихователями (батьками, педагогами тощо) навчання, праці, поведінки дітей і спонукає їх до подальших успіхів. Заохочення зміцнює віру дітей у себе, у їхні сили та здібності, зумовлює в них нову енергію і старання [464, с. 13].

В. Сластенін називає заохочення способом вираження громадської позитивної оцінки поведінки та діяльності окремих учнів або колективу [474, с. 91]. Заохочення виступає і як один з методів стимулювання та мотивації навчально-пізнавальної діяльності, а також, разом зі

змаганням і покаранням, утворює групу стимулювальних методів виховання [205, с. 14].

Однією з найбільш вдалих дефініцій заохочення вважаємо ту, яку запропонували автори «Педагогічного словника»: «Заохочення – це стимулювання позитивних проявів людини за допомогою високої оцінки її вчинків, породження відчуття задоволення та радості від усвідомлення визнання зусиль і старань особи» [233, с. 81]. Близької за змістом думки дотримується і К. Л. Тихомирова [509, с. 40].

Усі дослідники так чи інакше пов'язують заохочення із процесом стимулювання, мотивації. Стимулювальна роль заохочення полягає в тому, що воно виражає суспільне визнання того сценарію поведінки, який особа вибрала та втілює в життя. Переживаючи почуття задоволення, людина відчуває приплив бадьорості й енергії, впевненість у власних силах і подальшому русі вперед. Отже, заохочення сприяє розвитку і зміцненню позитивних рис не тільки в поведінці, але й у характері. Уміло застосовані заохочення не лише піднімають настрій, стимулюють позитивні вчинки, а й розвивають почуття людської гідності [464, с. 14].

У психології заохочення визначають як умову формування нової поведінки. Один з основоположників цієї теорії – американський психолог Б. Скіннер [94]. Він відкидає всі ненаукові спроби пояснити поведінку людини на основі внутрішніх спонукань, наголошує, що поведінка цілком визначається впливом зовнішнього середовища. Б. Скіннер вважає, що людську поведінку так само, як і поведінку тварин, можна «зробити», створити і здійснювати контроль над нею. Головне поняття концепції Б. Скіннера – це підкріплення, тобто підвищення або зниження ймовірності того, що відповідний акт поведінки повториться знову. Підкріплення та нагорода – не тотожні поняття. Підкріплення посилює поведінку. Нагорода не обов'язково сприяє цьому. Позитивне підкріплення завжди додає щось до ситуації.

Наприклад, дитина, яка виконала свою роботу, одержує схвалення дорослих. Б. Скіннер розрізняє первинне й умовне підкріплення. Первинні форми підкріплення – це їжа, вода, холод, спека тощо; умовні підкріплення – це першопочатково нейтральні стимули, які набули підкріплювального значення завдяки поєднанню з первинними формами підкріплення. До них належать знаки любові, схвалення, уваги з боку інших людей. Такі умовні підкріплення мають величезний вплив на поведінку людини. Б. Скіннер віддає перевагу використанню позитивного підкріплення, яке, на відміну від покарання, не має миттєвого ефекту, але забезпечує більш тривалий вплив і майже не викликає негативних станів [473, с. 16].

У контексті нашого дослідження термін «заохочення у праві» означає інститут об'єктивного юридичного права, тобто системи юридичних норм, установлених (санкціонованих) державою. А термін «правове заохочення» – заохочення, що встановлюється (санкціонується) державою або виникає на підставі встановлених (санкціонованих) нею норм. Тому надалі поняття «заохочення у праві» та «правове заохочення» застосовуватимемо як синоніми.

У науковій літературі під терміном «правове заохочення» розуміють: самостійний метод державного управління; блага матеріального і морального характеру, пільги і переваги; правовий стимул на рівні санкції, міру індивідуального стимулювання й управлінський процес; особливий засіб позитивного соціально-правового впливу на поведінку людей, метод правового регулювання; вид правового стимулювання, метою якого є спонукання особи до активної правомірної поведінки; норму-санкцію права; правовий інститут тощо. Однак найчастіше правове заохочення вчені розглядають у контексті правового стимулювання та визнають його одним із видів правових стимулів [506, с. 7].

О. Малько терміном «правове заохочення» позначає міру і форму

юридичного схвалення заслуженої поведінки, у результаті чого суб'єкт такої поведінки винагороджується, для нього настають сприятливі наслідки [316, с. 71].

К. Типікіна зробила спробу доповнити й уточнити дефініцію цього поняття, визначивши його як додаткові блага морального та матеріального характеру або повне чи часткове звільнення від різноманітних обтяжень, що виступають формою (мірою) юридичного схвалення добровільних заслужених учинків (заслуг) і застосовуються державними та недержавними структурами до індивідуальних і колективних суб'єктів з метою відзначення досягнутих ними високих результатів, спонукання їх до подальшої соціально активної поведінки, а також до здійснення подібних учинків іншими суб'єктами [506, с. 45].

На думку інших авторів, правове заохочення – це вид правового стимулювання, що застосовується до суб'єкта права за усвідомлене сумлінне виконання ним своїх обов'язків або за досягнення соціально корисного результату, що перевищує звичайні вимоги, цілями якого є спонукання цієї особи до подальшої активної правомірної поведінки та до вчинення таких діянь іншими суб'єктами [366, с. 108].

Як впливає з проаналізованого матеріалу, науковці у пропонованих дефініціях поняття правового заохочення послуговуються різними його ознаками. Тож перед тим, як визначитися з дефініцією цього поняття в контексті нашого дослідження, розглянемо ознаки, особливості правового заохочення.

1. Правове заохочення – це правовий стимул, причому, як правило, дуже дієвий. О. Малько під правовим стимулом розуміє правову спонуку до законослужняного діяння, що створює для задоволення власних інтересів суб'єкта режим сприяння [318, с. 60]. Загальні ознаки реалізації правових стимулів полягають, на думку цього вченого, у тому, що вони:

- пов'язані зі сприятливими умовами для втілення власних інтересів

особи, оскільки виражаються в наданні тих чи інших цінностей, а інколи – у скасуванні або зниженні міри позбавлення цінностей;

- інформують про розширення обсягу можливостей, свободи, тому що формами вияву правових стимулів виступають суб'єктивні права, законні інтереси, пільги, привілеї, імунітети, надбавки, доплати, компенсації, заохочення, рекомендації;

- виражають позитивну правову мотивацію;

- спрямовані на упорядковану зміну суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків;

- передбачають підвищення позитивної активності [318, с. 60].

Водночас заохочення відіграє й обмежувальну роль. Вдалих приклад наводить уже згадуваний О. Малько: «Премія не тільки спонукає людину до високоякісної і продуктивної праці шляхом зацікавленості у досягненні бажаного результату, але й опосередковано стримує (знову ж таки позитивними методами) від антигромадської, протизаконної поведінки» [316, с. 166].

2. Правове заохочення пов'язане із заслуженою поведінкою, заслугою, яка виступає його підставою, умовою [316, с. 166]. Під заслугою розуміється добросовісний правомірний вчинок із загально визнаним корисним результатом [316, с. 164]. Заслуга пов'язана із соціально активною поведінкою, виконанням позитивних обов'язків, а також зі сумлінним ставленням суб'єкта до свого обов'язку. Слід погодитися з В. Кудрявцевим, який зазначав, що «заслуга відображає не тільки зовнішню, об'єктивну дію, а й внутрішнє суб'єктивне ставлення до дорученої справи, що характеризує позитивні цілі та мотиви поведінки суб'єкта» [275, с. 238].

Однак, якщо виходити з дефініції правового заохочення К. Типікіної, не зовсім зрозуміло, чи заслуга, за яку застосовується правове заохочення, завжди має демонструвати досягнутий суб'єктом «високий результат» і який саме результат можна вважати, власне,

«високим». Як бачимо, оцінка тих заслуг, за які може бути застосоване правове заохочення, є винятковою прерогативою суб'єкта права, який уповноважений на таке застосування. А тому відзначення «висоти результату», якого було досягнуто завдяки добросовісному правомірному вчинку суб'єкта права, не є обов'язковою умовою застосування до нього правового заохочення.

3. Добровільність вчинку, за який застосовується правове заохочення. Воно передбачає необов'язковий, але бажаний для суспільства та держави вчинок. Суб'єктові права надається можливість самому вибрати варіант поведінки, який найбільш корисний для нього, відповідає його інтересам і потребам. Тобто вибір такої поведінки здійснюється не під впливом примусу, а добровільно, на власний розсуд. Правове заохочення імперативно не вказує на варіант соціально корисної поведінки, а здійснює невимушений вплив на відповідного суб'єкта завдяки вигідності обіцяних йому наслідків. Заслужений вчинок стимулюється обіцянкою надати особі додаткові блага чи звільнити (повністю або частково) від деяких обтяжень [142, с. 113].

З приводу такого звільнення зауважимо, що факт загрози застосування до суб'єкта права деяких «обтяжень», негативних наслідків його діянь, свідчить про те, що вибір його поведінки може здійснюватися не зовсім добровільно. У тому сенсі, що, незважаючи на добру волю вчинити соціально корисне діяння, вибір останнього може бути зумовлений загрозою застосування примусу. Тож видається, що такий вибір не можна вважати абсолютно вільним. Тому може поставати питання: чи не вважати добровільність вчинку, за яку застосовується правове заохочення, факультативною його ознакою. Або про те, чи не вважати в деяких випадках (наприклад, загрози юридичної відповідальності) звільнення від обтяжень не формою правового заохочення, а чимось іншим, наприклад, формою юридичного схвалення належного виконання особою її обов'язку.

Останнє твердження безпосередньо пов'язане з тим, що, як було зазначено вище, правове заохочення передбачає необов'язковий, але бажаний для суспільства та держави вчинок. А оскільки, як відомо, різноманітні юридичні обтяження часто є негативними наслідками невиконання суб'єктом права в добровільному порядку його юридичного обов'язку, то навряд чи є підстави вважати, що виконання цього обов'язку призводить до застосування правового заохочення. В іншому випадку можна припустити, що виконання юридичного обов'язку щоразу зумовлює застосування правового заохочення у формі звільнення від деяких обтяжень, які неодмінно були б застосовані, якби такий обов'язок не було виконано.

Тому, мабуть, про правове заохочення у формі повного чи часткового звільнення від різноманітних обтяжень не може йтися тоді, коли такі обтяження чи загроза їхнього застосування є наслідками невиконання того самого обов'язку, виконання якого може звільнити від таких обтяжень. Окрім цього, на нашу думку, розглянута ознака є характеристикою заслуги як підстави для застосування заохочення, а не самого заохочення.

4. Правове заохочення є формою юридичного схвалення позитивних вчинків. Воно виступає юридичною формою винагороди суб'єкта права з боку суспільства та держави за добровільну заслужену поведінку [316, с. 165]. Заохочення – різновид схвалення. Однак для правового заохочення необхідні лише деякі форми схвалення – юридичні – з відповідними кількісними та якісними характеристиками, залежними від ступеня заслуг суб'єкта права. Слушно зазначає А. Гришковець, що, «займаючись будь-яким видом діяльності, абсолютна більшість людей явно чи не явно бажає загального визнання її результатів, тобто загальноприйнятих зовнішніх форм вираження схвалення. Перспектива бути відзначеним, виокремленим із загальної маси звеличує людину як у власних очах, так і, що може бути ще

важливішим, в очах інших людей. Удвічі звеличує і приносить відчуття найбільшого задоволення, коли особиста думка та думка оточуючих єдині в оцінці та визнанні його заслуг» [137, с. 173]. Однак, на нашу думку, сама вказівка на те, що заохочення є видом правового стимулу, дає зрозуміти, що заохочувана поведінка схвалюється державою та суспільством, інакше вона б не стимулювалася.

5. К. В. Типікіна в наведеному вище визначенні правового заохочення вказує на три цілі його застосування: відзначення досягнутих особою високих результатів, спонукання її до подальшої соціально активної поведінки, а також до здійснення подібних учинків іншими суб'єктами. В. Нирков вказує лише на дві з них, не згадуючи про відзначення досягнень особи [366, с. 38]. На необхідність дослідження питання про цілі заохочення звернули увагу і В. Баранов [45, с. 38], А. Мелешников [334, с. 501]. Їхні наукові позиції збігаються у виокремленні таких двох цілей (орієнтирів):

- приватного спонукання (за аналогією з метою приватної превенції в покарання), тобто стимулювання подальшої правомірної поведінки заохочуваної особи;

- загального спонукання (за аналогією з метою загального попередження покарання), тобто орієнтування інших учасників суспільних відносин на здійснення заслуг і сумлінних вчинків.

На думку вказаних авторів, наведені орієнтири перебувають перед правовим заохоченням на рівних, паритетних засадах, і необхідно дотримуватися їх поєднання у процесі його реалізації.

6. Взаємовигідність. Заохочення у праві взаємовигідне для особи, держави і суспільства та є одним з юридичних засобів, який активно, а найголовніше – ненав'язливо впливає на загальний інтерес [142, с. 113]. Проте, на нашу думку, ця ознака не дає змоги виокремити правове заохочення з-поміж інших правових стимулів, яким ця характеристика також властива. Тому варто розглядати наведену

ознаку як вторинну.

7. Правове заохочення реалізується через правозастосування [506, с. 46]. Безперечно, саме юридична форма застосування засобів заохочення дозволяє кваліфікувати їх як засоби правового заохочення. Тому навіть блага морального характеру (наприклад, подяка) можуть слугувати такими засобами.

З огляду на вищевикладене, вважаємо за доцільне виокремити два підходи до визначення поняття «заохочення у праві» («правове заохочення»):

у широкому розумінні – це правовий засіб впливу на поведінку суб'єктів права з метою відзначення їхніх заслужених учинків;

у вузькому розумінні – це різновид правових стимулів, що спонукає суб'єктів права через надання їм додаткових благ за заслужену поведінку до сумлінного виконання своїх обов'язків та досягнення соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги, які ставляться до таких результатів.

Грунтуючись на проаналізованих джерелах права, можна виокремити первинні і вторинні ознаки заохочення у праві. До первинних ознак слід зарахувати такі:

- правове заохочення є різновидом правових стимулів, що впливає на мотиваційно-вольовий складник поведінки суб'єктів права шляхом задоволення їхніх потреб та інтересів;

- підставою для застосування заходів правового заохочення є заслуга, яка виражається у сумлінному виконанні суб'єктом права його обов'язків і в досягненні соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги, які ставляться до них.

Вторинними (секундарними) ознаками правового заохочення є такі:

- цілі правового заохочення, які полягають у: а) приватному спонуканні, тобто у стимулюванні подальшої правомірної поведінки

заохочуваного суб'єкта права; б) загальному спонуканні, тобто в орієнтуванні інших учасників суспільних відносин на здійснення заслуг і сумлінних учинків;

- взаємовигідність правового заохочення і для заохочуваних суб'єктів, і для суб'єктів, які його встановлюють;

- реалізація правових заохочень через процедуру правозастосування.

Для повноти дослідження треба розмежувати поняття «правове заохочення» від інших суміжних понять, що використовуються в юридичній науці.

Не потрібно особливих зусиль для розмежування правового заохочення з поняттям «правовий стимул». Вони співвідносяться як вид і рід, про що ми вже зазначали. Причому правове заохочення виступає ядром, головним правовим стимулом прямої дії [366, с. 109].

На думку І. Семенова, усі соціальні інститути повинні бути організовані так, щоб людина систематично отримувала позитивне підкріплення за бажану поведінку [464, с. 16]. Завдяки цьому зникне потреба широко застосовувати покарання, тому що обставини спонукатимуть людей поводитися гідно, з користю для себе і суспільства. Щоправда, як слушно зазначає Д. Бочаров, «якщо в казці подорожній зазвичай фізично неспроможний обминути стимул чи обтяження, що знаходяться просто «на шляху», то в дійсності реалізація проголошених нормою позитивних чи негативних наслідків поведінки є більш складною справою» [87, с. 3-4].

Правовий стимул тільки тоді стає спонукальною силою, коли «зачепить» інтерес суб'єкта права та перетвориться на його мотив. Правовий стимул може і не перетворитися на позитивний мотив, якщо його не сприймає особистість, якщо він не відповідає якому-небудь її прагненню. Вдалий приклад наводить О. Малько: «Щоби премія як правовий стимул стала мотивом діяльності працівника, необхідно її

сприймати як вигідний вплив і усвідомлювати як справедливу винагороду за працю. Тоді прагнення заслужити премію (як мотив діяльності) сприяє підвищенню ефективності праці. Але для працівників, в яких подібні стимули не викликають зацікавленості через незначну суму премії, а також з огляду на те, що окремі працівники не сподіваються отримати це заохочення через низьку професійну підготовку, низьку продуктивність праці, особисту недисциплінованість тощо, премія не перетворюється на мотив, залишаючись на рівні нереалізованого для цих особистостей правового стимулу. При цьому вона відображена у свідомості («зрозуміла»), але не «сприйнята» як спонука, тобто така, що не стала мотивом, не увійшла до інтересу особистості, не виявилася привабливою» [316, с. 149].

Іноді для суб'єкта права кращим є протиправний стимул, який буває і зрозумілим, і прийнятним для нього. Щодо спрямовувального впливу, він виступатиме перепоною, перешкодою, оскільки суперечить упорядкованості, спрямований за своєю природою на відхилення від неї.

Варто також відмежувати поняття заохочення у праві від поняття «правова пільга». Інколи саме їх безпідставно ототожнюють. І заохочення у праві, і правова пільга є різновидами правових стимулів. Їхнє співвідношення необхідно визначати за допомогою видових відмінностей. Ми вказували на те, що характерною ознакою правового заохочення є заслуга як підстава для його застосування. Правова пільга, своєю чергою, хоча, як і заохочення у праві, пов'язана з наданням додаткових благ, але не виступає засобом винагороди за правомірне діяння. В іншому випадку пільга перетворюється на міру заохочення, на його складову частину. Як самостійний інститут, правові пільги встановлюються для вирівнювання становища тих чи інших верств населення (наприклад, інвалідів, безробітних, багатодітних сімей тощо), відновлення соціальної справедливості чи для управління економічними процесами, додаткового стимулювання вигідної для суспільства

діяльності або ситуації. Але надання будь-яких пільг (додаткових поліпшень становища суб'єкта права) за заслуги автоматично переводить їх у розряд правових заохочень [366, с. 109].

Також потрібно розмежовувати «правове заохочення» та «переконання у праві». Припустимо, ці поняття можна розглядати як частину і ціле, але із застереженням. Без сумніву, правове заохочення є одним із засобів переконання у праві. Тільки перше не зводиться до простого переконання, а є складним інструментом прямого мотиваційного впливу права та безпосередньо впливає на інтереси особистості. Якщо переконання у праві пов'язане з виховною (педагогічною) сферою правового життя, то заохочення – з інформаційно-психологічною сферою.

Для з'ясування співвідношення понять «правове заохочення» та «правова винагорода» визначальними є такі моменти:

- якщо використовувати друге поняття у значенні нагороди за формально визначені заслуги, то ототожнювати ці поняття допустимо;

- у разі надання правовій винагороді сенсу плати за надані послуги чи за роботу, то очевидною є нетотожність (протилежність) зазначених понять: правова винагорода встановлюється та виплачується за «звичайне» виконання дорученої роботи, а правове заохочення стає можливим, щонайменше, за сумлінну працю чи за досягнення більш високих результатів, ніж встановлює та чи інша норма [366, с. 111] (тобто за, так би мовити, надзвичайне виконання роботи).

Соціальна цінність, значущість заохочення і правового явища, і засобу правового впливу на поведінку суб'єктів права розкривається через функції, які цей засіб виконує. Саме функції правових заохочень виражають можливості цього засобу впливати на суспільні відносини, регулювати їх.

Окрім того, дослідження питання функцій правового заохочення, тобто напрямів його впливу на суспільні відносини, дає змогу розкрити

деякі специфічні особливості цього правового явища.

У науковій літературі спостерігається плюралізм поглядів щодо функцій, які виконує заохочення у праві. До них зараховують: контрольну, мотиваційну, комунікативну, оцінювальну, гарантійну, розподільну, виховну, орієнтаційну, стимулювальну, правозабезпечувальну, функцію узгодження інтересів. І це ще неповний перелік функцій, які, на думку вчених, виконує заохочення як засіб правового впливу.

Здійснене дослідження функцій заохочення як засобу правового впливу на поведінку суб'єктів права дозволило встановити, що всі ті функції, які виділяються в науковій літературі, не є, так би мовити, однопорядковими, рівнозначними. Насправді, вони є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Виявлені в ході дослідження ці зв'язки й залежності дали змогу встановити існування первинних і похідних (вторинних) функцій правових заохочень. Тому подальшу змістовну характеристику кожної з них здійснюватимемо з урахуванням поділу залежно від цілей, які стоять перед суб'єктом правового заохочення, тобто тим суб'єктом, який повноважний закріплювати, встановлювати, застосовувати правові заохочення, здійснювати за їх посередництва правовий вплив.

О. Малько називає заохочення одним із засобів соціального контролю та виділяє його функцію [316, с. 170]. На його думку, за допомогою правових заохочень законодавець і правозастосовувач координують ту чи іншу діяльність осіб, наприклад, шляхом позначення в нормативних і правозастосовних актах дій, в яких зацікавлене суспільство та держава і які держава підтримує. Тому означену функцію, на наш погляд, можна також назвати координаційною.

О. Кисельова наголошує, що правові заохочення, виконуючи функцію соціального контролю, «м'яко «відводять» від неправомірної поведінки й одночасно позитивно активізують суб'єктів» [222, с. 101].

Функцію соціального контролю заохочення у праві також виділяє і Н. Гущина [142, с. 96]. На її думку, через вплив заохочувальних юридичних норм на поведінку суб'єктів права соціальний контроль зводиться до можливості застосування різноманітних видів правового заохочення за заслужену поведінку, корисну для індивіда та суспільства. Автор вважає, що заохочення дозволяють індивідові здійснювати самоконтроль, який є складовою частиною контролю соціального. Кожен індивід будує свою лінію поведінки, орієнтуючись на загальновизнані цінності, втілені, зокрема, у заохочувальних нормах права.

О. Малько зазначає, що для найбільш ефективного виконання окремих юридичних обов'язків встановлюються заходи правового заохочення, які необхідні для стимулювання постійних соціально корисних дій зобов'язаної особи шляхом надання відповідних благ, цінностей. Тим самим правове заохочення компенсує затрати, часткове нехтування одних інтересів задля задоволення інших [316, с. 171].

Як бачимо, що гарантування стану впорядкованості суспільних відносин і забезпечення умов для належної реалізації суб'єктами права нормативно-правових приписів є в деякому сенсі наслідком координування дій цих суб'єктів. Зокрема, тому вважаємо, що назва «гарантійна» застосовується на позначення вказаної функції дещо умовно.

Очевидно, що правове заохочення саме собою нічого не гарантує, а виступає одним із засобів правового впливу на суб'єктів права. І в цьому сенсі означена вище гарантійна функція правового заохочення, на нашу думку, охоплюється функцією соціального контролю. Остання (або, іншими словами, соціоконтрольна, чи координаційна функція) правових заохочень може бути зарахована до первинних щодо деяких інших функцій, про які йтиметься далі. Хоча такий контроль (координація) здійснюється не завдяки формальній фіксації у правотворчих і правозастосовних актах того чи іншого правового

заохочення суб'єктів, а опосередковується в конкретних діях цих суб'єктів, що можуть зумовлювати застосування певних видів заохочення, однак мета соціального контролю (соціальної координації), яку ставить суб'єкт правового заохочення, є первинною, наприклад, щодо цілей оцінювання конкретних поведінкових актів, гарантування умов правомірної поведінки, комунікації між соціальними групами тощо.

Інша функція правового заохочення, яку ми також розглядаємо як первинну, – мотиваційна. Вона, на думку О. Малька, полягає в тому, що заохочення спонукає до «перевиконання» обов'язків і до здійснення соціально ціннісних творчих вчинків, що перевершують звичайні вимоги, розвиває трудову і громадсько-політичну активність. Мотивація до досягнення корисного результату ґрунтується на привабливості та наперед обіцяних сприятливих наслідках [316, с. 170].

Вказана функція правового заохочення розглядається в теорії права як одна з провідних. Дійсно, використання такого засобу правового впливу, як заохочення, спрямоване, насамперед, на забезпечення визначеної правомірної поведінки, спонукання до неї учасника суспільних відносин. Як вказує Н. Гущина, стійка, взірцева соціально активна поведінка не може бути забезпечена під страхом покарання [142, с. 85]. І справді, правове заохочення шляхом гарантування позитивних наслідків для суб'єкта права може виступати дієвим стимулом для вибору ним того чи іншого варіанта поведінки. При цьому право вибору лінії поведінки зберігається за особою; правотворчі і правозастосовні акти лише «обіцяють» сприятливі (матеріальні та/або моральні) результати вибору тієї моделі поведінки, яка, на думку автора цих актів, є корисною для суспільства, деяких його груп (групи) та держави.

Саме тому вважаємо, що мотиваційна функція заохочення як засобу правового впливу, також є первинною щодо інших його функцій

за цілями, до яких прагне суб'єкт правового заохочення.

Низка авторів, зокрема О. Кисельова [222, с. 104], виділяє стимулювальну функцію правового заохочення. Ця функція правових заохочень виявляється, по-перше, через бажання самих заохочених суб'єктів права знову бути заохоченими, а по-друге, через виникнення такого бажання в інших осіб [127, с. 93]. Отож, коли ми говоримо про стимулювання поведінки учасників суспільного життя, то маємо на увазі вироблення в них відповідної мотивації. Саме тому вважаємо, що означена функціональна характеристика правових заохочень охоплюється змістом описаної вище мотиваційної функції. Крім того, як бачимо, що виділення окремої стимулювальної функції правового заохочення спричиняє термінологічну плутанину, оскільки таке заохочення розглядається в загальній теорії права як різновид правових стимулів [317, с. 71-81].

До похідних функцій правового заохочення, на наш погляд, доцільно зарахувати такі: комунікативну, оцінювальну, орієнтаційну, ідеологічно-виховну, розподільну, узгоджувальну та забезпечувальну.

З огляду на те, що правове заохочення виступає в суспільстві засобом соціальної взаємодії, тобто засобом комунікації, закономірно виділяти комунікативну функцію правових заохочень. О. Малько вбачає в них деяку юридичну інформацію, яка містить конкретні повідомлення, що надходять від суб'єкта управління до об'єкта (особи) і служать тим самим способом зв'язку між ними [316, с. 170]. Близької за змістом позиції щодо комунікативної функції правового заохочення дотримується і О. Кисельова [222, с. 102].

Комунікативна функція правового заохочення є похідною від координаційної (соціоконтрольної) та мотивувальної функцій, оскільки мета передання інформації, яку ставить суб'єкт такого заохочення, вочевидь, підпорядкована його цілям щодо забезпечення суспільного контролю (соціальної координації) та спонукання заохочуваних

суб'єктів права до тієї чи іншої правомірної поведінки.

Похідний характер має й оцінювальна функція правового заохочення, яка полягає в тому, що суб'єкт такого заохочення надає офіційну позитивну оцінку заслуженої поведінки тієї чи іншої особи, публічно визнає її, відображає ступінь корисності її для суспільства, виокремлює осіб, які гідні заохочення [142, с. 92].

О. Кисельова формулює дві істотні особливості означеної функції:

- оцінку того чи іншого варіанта поведінки завжди здійснює суб'єкт владних повноважень або інший уповноважений орган чи посадова особа;

- оцінці підлягають юридично значущі результати позитивних дій [222, с. 103].

Зауважимо, що вказана оцінка навряд чи стосується лише юридично значущих результатів позитивних дій особи, оскільки у випадку, якщо результат цих дій позитивний, а самі дії мають негативну характеристику з боку суспільства, навряд чи можна говорити про наявність підстав для застосування правового заохочення. Таке застосування, на наш погляд, передбачає оцінювальну діяльність суб'єкта правового заохочення щодо визнання і деяких дій, і їх результатів такими, що дають підстави застосувати конкретні види такого заохочення. Отже, правове заохочення пропонує, так би мовити, ціннісний вимір дій особи та їхніх результатів – оцінювання на відповідність потребам суспільства, окремих соціальних груп і держави. А надана оцінка може бути правильною і неправильною, об'єктивною і суб'єктивною.

З оцінювальною функцією правового заохочення безпосередньо пов'язана функція ціннісно-орієнтаційна. Правове заохочення допомагає орієнтуватися в цінностях відповідного суспільства, оскільки різновиди такого заохочення можуть застосовуватися, якщо поведінка особи спрямовується на утвердження певних цінностей, підтримання їхнього авторитету. А суб'єкти правового заохочення, встановлюючи ті

або інші його різновиди, прямо чи опосередковано визначають цінності, з якими може бути пов'язане застосування правового заохочення.

В. Баранов здійснив ґрунтовне дослідження заохочувальних норм права, зокрема, їхніх функцій. Він виділив дві функції таких норм: державної орієнтації та державної оцінки [45, с. 69-90]. На думку О. М. Кисельової, перша з названих функцій є формою вираження другої: державна орієнтація поведінки суб'єкта є вираженням оцінки такої поведінки з боку держави [222, с. 100]. Частково погоджуючись з такою позицією, зауважимо, що стосовно правового заохочення ціннісно-орієнтаційна функція, на наш погляд, полягає у здатності передбачених повноважними суб'єктами правових заохочень орієнтувати членів відповідного суспільства в його цінностях, однією з яких є правомірна поведінка членів соціуму. А оцінювальна, як зазначалось, передбачає оцінювання конкретних дій особи на відповідність потребам суспільства, окремих соціальних груп і держави.

Правове заохочення, створюючи в людини позитивне психологічне налаштування за заслужену поведінку та викликаючи почуття задоволення, демонструє зразок добросовісної діяльності, надихає людей до творчості, ініціативності. У цьому, на думку О. Малька, полягає виховна функція правового заохочення [316, с. 171].

Без сумніву, таке заохочення сприяє правовому вихованню суб'єктів права, підвищенню їхньої правової культури, моральних якостей, орієнтуючи людей на реалізацію правомірних вчинків і запобігаючи неправомірній, девіантній поведінці.

Водночас можна виділити і спеціально-соціальні похідні функції правового заохочення, тобто такі напрями його впливу, що визначаються змістом указаних приписів.

Як спеціально-соціальну похідну функцію правового заохочення можна розглядати функцію розподільну, яка полягає в тому, що право, закріплюючи заходи заохочення за ініціативну, добросовісну поведінку,

встановлює тим самим умови користування тими чи іншими благами, в отриманні яких виражається власний інтерес суб'єктів [222, с. 102]. Аналізуючи цю функцію, Н. Гущина вказує, що будь-яка правова норма, визначаючи умови користування певними благами, в отриманні яких виражається загальний інтерес, встановлює міру поведінки, орієнтує індивіда на можливість отримання цих благ і одночасно закріплює юридичні наслідки, пов'язані з реалізацією відповідних правових норм. Такі наслідки можуть бути результатом застосування негативних (покарання) або позитивних (заохочення) санкцій, що містять відповідно заходи покарання або заохочення за правопорушення і за заслужену поведінку. При цьому міра заохочення залежить від ступеня заслуг, а міра покарання – від ступеня суспільної небезпеки вчиненого діяння [142, с. 98].

У науковій літературі побутує також позиція, що правове заохочення разом із примусом є спеціальним юридичним засобом забезпечення законності, тобто виконує забезпечувальну (правозабезпечувальну) функцію [222, с. 104]. М. Проніна зазначає, що «забезпечувальна функція заходів заохочення значно ширша, ніж примусових заходів. Вона проявляється не тільки щодо правила поведінки, передбаченого заохочувальною нормою, але і до інших норм. Це стає можливим внаслідок взаємозв'язку змісту правил поведінки відповідних заохочувальних приписів та інших правових норм» [431, с. 150].

Аналіз наукової літератури щодо поняття «заохочення» у праві дає підстави зробити висновок, що заохочення як засіб правового впливу на поведінку суб'єктів права – це вид правового стимулювання, що спрямований на спонукання суб'єктів права до усвідомленого сумлінного виконання своїх обов'язків і досягнення соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги.

Заохочення як засіб впливу на поведінку суб'єктів права також

потребує дослідження його ефективності. На користь цього свідчить те, що, як зазначає Н. Гущина, виокремлення критеріїв ефективності вказаного правового засобу дозволить визначити, наскільки правові норми, в яких цей засіб закріплений, є елементом ціннісних орієнтацій у загальному зв'язку норми права та правомірної поведінки людини [142]. Крім того, виявлення умов ефективності заохочень у праві є важливою передумовою удосконалення правотворчої та правозастосовної практик.

Перш ніж аналізувати умови ефективності заохочення у праві, охарактеризуємо поняття «ефективність». О. Малько визначає його як властивість кого-небудь або чого-небудь, що призводить до необхідних результатів [318, с. 160]. На думку О. Кисельової, ефективними є лише ті правові засоби, які зумовлюють потрібні, тобто суспільно корисні, результати. Отримання, так би мовити, негативних наслідків взагалі не дозволяє говорити про ефективність юридичних засобів. До того ж ефективність правових засобів – це не просто результат («ефект»), а «робота» юридичних засобів впливу, виражена в досягненні поставленої мети або в отриманні позитивного результату на шляху до її досягнення. Тобто поняття «ефективність» виступає узагальненим вираженням проблеми раціональних способів досягнення мети [222, с. 162].

Ефективність – це функціонально-цільова категорія [240, с. 9]. Вона тісно пов'язана і з функцією, виконуваною, наприклад, правовими заохоченнями, і з метою, поставленою перед ними. Про ефективність заходів правового заохочення можна судити лише на підставі тих результатів, до яких призводить реалізація цього засобу правового впливу. Ефективність такого засобу завжди реальна, а можлива ефективність – це, по суті, ще не ефективність [222, с. 63].

Проте, ефективність правових засобів не означає тільки повного збігу результату реалізації і мети. Якщо вони збігаються, це найбільш бажаний, оптимальний варіант. Але й розбіжність результату та мети (звичайно, за наявності позитивного результату) дозволяє говорити про

ефективність правового засобу, хоча, можливо, і в меншій мірі [222, с. 163].

Н. Гущина вважає, що під ефективністю заохочувальних норм треба розуміти ступінь відповідності рівня правомірності урегульованих заохочувальними нормами відносин більш високому оптимальному рівню правомірності в конкретній сфері [142].

Дійсно, правильним є критичний підхід до тих визначень ефективності, в яких її ототожнено тільки з її оптимальним варіантом. Ефективність навіть окремо взятого правового засобу може мати в різний час і при неоднакових умовах різні рівні. У науковій літературі їх диференційовано по-різному. Проте сам факт їх виділення здатний принести велику практичну користь, оскільки націлює правотворчі органи на роботу щодо вдосконалення чинних та створення нових, більш ефективних правових положень [222, с. 163].

«Оптимальна ефективність» – поняття більш вузьке за своїм змістом, ніж загальне поняття ефективності. Це не що інше, як найвищий її ступінь. Тому не можна погодитися з думкою авторів, які стверджують, що ефективність є складовою частиною оптимальності, оскільки цілком очевидним є протилежне: оптимальність виступає однією з окремих характеристик ефективності. Оптимальність того чи іншого правового засобу означає, що окреслені ним цілі досягнуті в повному обсязі, у найкоротші терміни, за мінімальних соціальних витрат тощо. Ефективність же правових засобів варто розуміти не тільки як досягнення максимально корисних наслідків, а й як одержання просто позитивного результату [449, с. 89].

Способом вимірювання ефективності, її критерієм прийнято вважати соціальну цінність. Так, О. Малько наголошує на тому, що ефективність – це ступінь реалізації соціальної цінності правових стимулів (зокрема, правових заохочень), задоволення інтересів людей і, в підсумку, упорядкування суспільних відносин. На його думку,

ефективність – це своєрідна «продуктивність праці» соціальної цінності правових стимулів, коефіцієнт їх корисної дії [316, с. 160].

На думку П. Рабіновича, якість регулятивного впливу об'єктивного юридичного права на суспільні відносини відображається через такі показники: цінність юридичного регулювання (характеризується його позитивною значущістю для задоволення потреб існування та розвитку людини, соціальних спільнот, об'єднань, усього суспільства); економність юридичного регулювання (характеризується обсягом соціальних витрат – предметно-речових, фінансових, кадрових, часових, фізично-людських тощо, – необхідних для досягнення його мети); ефективність юридичного регулювання (характеризується співвідношенням його реальних результатів з метою такого регулювання – передбачуваними та бажаними для правотворчого органу результатами) [437, с. 171-172]. При цьому під результатами здійснення юридичного регулювання треба розуміти ті реальні зміни в суспільних відносинах, що сталися внаслідок його практичного здійснення.

Заслуговує підтримки думка авторів, які стверджують, що ефективність правової норми визначається тим, наскільки її реалізація сприяє досягненню цілей, поставлених перед правовим регулюванням (тобто ступенем досягнення відповідних цілей). Мета, відповідно, – це лише ідеальний уявний образ цінності. Критерій ефективності полягає у ступеню досягнення певних цінностей, тоді як сама ефективність виступає здійсненою цінністю. У зв'язку з цим, мабуть, не соціальна цінність виступає в ролі однієї з передумов ефективності правової норми, як вважають Ф. Н. Фаткуллін і Л. Д. Чулюкін [528, с. 31], а, навпаки, – ефективність є передумовою соціальної цінності. Правові засоби, що дають негативний результат, навряд чи можна назвати соціально цінними, в той час як ті з них, які ефективно регулюють суспільні відносини, безсумнівно, тією чи іншою мірою цінні для суспільства [222, с. 165].

Для ефективної дії правових засобів необхідними є деякі умови.

Під поняттям «умови» розуміють сукупність тих незалежних від причини явищ, які перетворюють сконцентровану у причині можливість породження наслідку на актуально існуючу дійсність» [280, с. 262]. А умовами ефективності є обставини, які, з одного боку, сприяють найбільшій реалізації цінності права, що дозволяє повніше задовольняти інтереси людей, а з іншого – супутні фактори для дій індивіда щодо досягнення цієї цінності, для її використання [345, с. 161-162].

Автори одного з посібників із теорії держави і права називають такі основні чинники, що забезпечують ефективність правового регулювання: відповідність вимог норм права рівню соціально-економічного розвитку суспільства; рівень досконалості законодавства; рівень правової культури громадян [246, с. 264-265].

П. Рабінович вважає, що загальна ефективність юридичного регулювання забезпечується: ефективністю самого «матеріального» закону (нормативно-юридичного акта); ефективністю процедурно-процесуального механізму застосування закону; ефективністю діяльності із застосування й реалізації закону [437, с. 172-173].

Науковець виокремлює загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні) передумови ефективності юридичної норми [437, с. 174].

До загальносоціальних передумов П. Рабінович зараховує: відповідність норми об'єктивним законам (закономірностям) існування й розвитку людини та суспільства; відповідність норми конкретно-історичним умовам її функціонування, реальним можливостям її здійснення (матеріальним, духовним, часовим, кадровим тощо), оперативне реагування нормотворців на зміну цих умов і можливостей; відповідність норми реальним потребам та інтересам тих суб'єктів, відносини, між якими вона має регулювати; відповідність норми стану правосвідомості і моралі, рівню загальної культури згаданих суб'єктів; відповідність норми висновкам праводержавознавства, а також тих наук (суспільних, природничих, технічних), які «предметно» вивчають

об'єкти, що перебувають у сфері юридичного регулювання; відповідність норми загальним закономірностям самоорганізації системних явищ і закономірностям цілеспрямованої організації таких явищ [437, с. 175].

До юридичних (спеціально-соціальних) передумов ефективності належать: відповідність норми об'єктивним право-державним закономірностям юридичного регулювання (наприклад, законам системності, яка є несумісною з неузгодженістю, суперечливістю, прогалинністю структурних елементів кожної юридичної системи або з відсутністю обов'язкових структурних елементів кожної юридичної норми чи необхідних залежностей між процедурно-процесуальними та матеріальними юридичними нормами); наявність у суспільстві режиму законності, неухильне здійснення принципів юридичної відповідальності (особливо принципу її невідворотності); домінування в суспільній свідомості, у громадській думці шанобливого, поважного ставлення до права, його високий престиж серед державних службовців і більшості населення [437, с. 174].

У юридичній літературі є дещо інше бачення юридичних передумов ефективності. До таких зараховують: правове закріплення домінантних потреб суспільства; предметну визначеність діяльності правотворчого органу; визначеність меж правового регулювання; зумовленість правотворчої діяльності об'єктивними умовами розвитку суспільства; зміну сфери й типу правового регулювання; особливості правотворчості як результату творчого процесу; системність законодавства; досконалість юридичної техніки; чітке визначення видів юридичної відповідальності, що настає за порушення нормативних приписів, механізму її реалізації [499, с. 314-315].

О. Малько виділив такі умови ефективності правових стимулів, одним із різновидів яких є правове заохочення: адекватність правових стимулів (форми) інтересам, мотивам і установкам (змісту);

досконалість законодавства та правозастосовної діяльності; рівень правової культури суспільства й окремої особистості; стан законності; створення конкретної, чіткої, зрозумілої й доступної кожному громадянину системи стимулів у праві; індивідуальний і диференційований підходи до реалізації стимулів; системна єдність, комплексність у використанні стимулів тощо [316, с. 162-164].

Відповідно до концепції Н. Гущиної, щоб довести припис заохочувальної норми до реалізації і забезпечити переведення нормативних приписів у реальну практику, досягаючи оптимального ефекту, необхідні:

- максимальна відповідність заохочувальної норми об'єктивним соціально-економічним та іншим потребам суспільства;

- відповідність інтересів, виражених у нормі і представлених виконавцям;

- високий рівень правосвідомості громадян, заінтересованих у реалізації заохочувальних норм;

- наявність необхідних матеріальних, організаційних та інших ресурсів для застосування заохочувальних норм;

- відповідна правова інформативність і правова культура посадових осіб, які забезпечують реалізацію правових актів, заохочувальних норм;

- вибір правозастосувачем із декількох можливостей, що надані правом, однієї, найбільш оптимальної та адекватної правовій ситуації, що виникла;

- наявність ефективних забезпечувальних позитивних санкцій, що передбачають заохочення за особливо корисну заслужену правомірну поведінку, пов'язану з переведенням нормативних приписів у соціальну практику [142].

Як бачимо, найбільш важливою умовою ефективності правових заохочень, яку виділяють, по суті, усі дослідники, є необхідність урахування об'єктивних закономірностей суспільного розвитку.

Якщо правотворчий орган не зважає на об'єктивні закономірності, ігнорує їх, то й норми, в яких закріплюються заохочення, будуть або безрезультатними, або шкідливими, і саме життя раніше чи пізніше змусить врегулювати суспільні відносини так, щоб вони відповідали вимогам об'єктивних законів суспільства. Як справедливо зазначають А. Венгеров і А. Міцкевич, право тільки тоді найбільш ефективно закріпить різні матеріальні і моральні стимули, коли вони будуть викликані до життя об'єктивними потребами, інтересами передових соціальних сил суспільства [104, с. 20].

Тісно переплітається з умовою відповідності суспільним закономірностям умова, яку виділяє О. Малько, а саме: адекватність правових стимулів (форми) інтересам, мотивам і установкам (змісту). Це означає, що, встановлюючи у правових актах ці юридичні засоби, важливо враховувати залежність сприйняття інформації від особливостей особистості: соціально-демографічних (стать, вік, освітній рівень тощо), морально-психологічних (ставлення до суспільства, до права загалом, вольові якості тощо) тощо. Суть і складність стимулювання полягає в тому, щоб домогтися максимальної відповідності запропонованого стимулу належним мотивам, цілям, установкам суб'єктів [316, с. 162].

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в сучасному житті суспільства, не можуть не впливати (причому істотно) на ефективність тих чи інших правових заохочень. Свій зовнішній вияв об'єктивні закономірності суспільного розвитку одержують в потребах й інтересах, а вони, як відомо, змінні. Створювані у процесі правотворчості норми, які закріплюють правові заохочення, повинні найбільш оптимально поєднувати в собі назрілі потреби й інтереси не тільки держави і суспільства, а й особистості. Недооблік чиїхось інтересів або їхнє повне ігнорування, безумовно, призведе до зниження ефективності правового припису. У зв'язку з цим треба систематично виявляти ті з них, які не повною мірою відповідають умовам, що змінилися, скасовувати

застарілі, вносити зміни і видавати нові правові заохочення [222, с. 166].

Умовою ефективності заходів заохочення називають правильне визначення мети, поставленої перед цим різновидом правових засобів. А правильність формування мети й ефективність заохочень залежать від обліку їх функціональних особливостей, тобто мета і функції взаємозумовлені [222, с. 168].

Без сумніву, функціональні особливості правових заохочень мають бути враховані і під час уточнення мети конкретної норми, і в разі формування змісту всіх елементів заохочувального положення. Інакше це призведе до невідповідності окремих елементів заохочувальної норми, до неясності норм і суперечливості правозастосовної практики. Проте, видається, що зазначена умова повністю охоплюється змістом умови про відповідність суспільним закономірностям.

Зміст заохочувальних норм повинен бути точним, бажано коротким і зрозумілим, в однакові терміни повинен вкладатися однаковий зміст. Від ступеня виконання цих вимог значно залежить рівень ефективності вказаного різновиду юридичних засобів. «Поганий текст правового акта, неточність його формулювань, невизначеність використаних у ньому термінів не тільки породжують тяганину, але й створюють можливість для неправильного застосування правових норм» [181, с. 83]. Як відзначає А. Ушаков, «важко назвати яку-небудь іншу сферу суспільного життя, де неточність слова, розрив між думкою і словом, між законодавцем і читачем мали би результатом такі іноді важкі наслідки, як у сфері права» [526, с. 80].

Для підвищення ефективності правових заохочень правотворчий орган повинен постійно модифікувати їх систему з уваги на зміни різних чинників (насамперед економічних і соціальних). Для законодавця важливо враховувати і часовий знос цих юридичних інструментів. Так, матеріальне заохочення, якщо воно залишається на одному і тому ж рівні, з часом втрачає свою стимулювальну роль [316,

с. 162].

Аби стимули здійснювали дієвий спонукальний вплив, необхідно, з одного боку, щоб держава і суспільство були в стані забезпечити його реальне здійснення, а з іншого – щоб «стимульований суб'єкт» був зацікавлений у цьому стимулі.

Правові стимули повинні досить повно і точно відображати суть спрямовувального впливу. Ось чому однією з важливих умов підвищення їхньої ефективності є створення конкретної і чіткої, зрозумілої і доступної кожному громадянину системи стимулювання, націленої на вирішення найактуальніших завдань особистості і суспільства [316, с. 163].

Необхідною умовою ефективності заохочень є вдосконалення правозастосовної практики.

Суб'єкти правових відносин, будучи обмеженими у своїх діях рамками прав та обов'язків цього правового положення, водночас покликані зайняти активну життєву позицію, проявити ініціативу, зробити особистий внесок у здійснення адресованої їм норми. Як відзначається в літературі, «недобросовісний або невмілий правозастосовувач може звести нанівець зусилля законодавця» [398, с. 202].

Особистий внесок суб'єкта заохочення може бути різним і визначається не тільки і не стільки його суб'єктивним розсудом, скільки видовими особливостями нормативно-правових приписів. Якщо в категоричних розпорядженнях цей внесок установлений у мінімальному обсязі, то в заохочувальних він є максимальним. Отже, обліку властивостей і особливостей суб'єктів правових заохочень має надаватися особливого значення [222, с. 167-168]. Стан суб'єктів правових заохочень виражається в їхній правовій культурі, професіоналізмі, правосвідомості, прагненні максимально використовувати потенціал правових положень та активізувати творчу активність особистості тощо.

Законодавець, встановлюючи правові заохочення, повинен враховувати ступінь вираженості цих властивостей у майбутніх суб'єктів заохочення. Інакше його задум може бути неправильно витлумачений і адресат заохочувальних норм може або взагалі відмовитися від реалізації заохочення, що міститься в них (посилаючись на відсутність необхідних коштів), або, неправильно зрозумівши його мету, створити таке конкретизуюче положення, яке із стимулу перетвориться на антистимул [222].

Отже, завдання законодавця полягає не просто в спрямуванні регулювального впливу на ті чи інші відносини, а й у вихованні суб'єкта заохочення, в організації його найбільш доцільної діяльності.

Заохочення діє в системі правових та інших соціальних норм. Тож законодавець завдяки дії інших різновидів соціальних норм може значно підвищити ту чи іншу властивість суб'єктів права. Такими заходами можуть бути: створення творчого мікроклімату в трудовому колективі і в різних ланках державної влади та управління, підвищення рівня правової культури та правосвідомості тощо. Ці дії самі собою є умовами ефективності будь-яких правових приписів, зокрема й заохочувальних [222, с. 169].

У зв'язку з тим, що заохочення надають суб'єктам їх застосування можливість повної реалізації свого творчого потенціалу відповідно до локальних особливостей та умов, бажаним є супровід їх видання активізацією інформованості про найближчі і перспективні цілі заохочувальних приписів, проведенням різних заходів соціально-економічного і культурно-виховного характеру. Крім того, для ефективного впливу правових стимулів потрібна їх системна єдність, адже стимулювання одних дій не повинно поглинатися стимулюванням інших.

Однак при всій комплексності, системній єдності необхідно в кожному конкретному випадку виділяти головні стимули. У цьому

полягає мистецтво суб'єкта управління (законодавця та правозастосувача).

На нашу думку, вплив на поведінку суб'єктів права за посередництва правового заохочення може здійснюватися і на нормативному, і на правозастосовному рівні. Тому ефективність правових заохочень залежить не тільки від якості їх правотворчого оформлення, але й від особливостей діяльності самого суб'єкта заохочення. З огляду на це, з урахуванням вищенаведених позицій науковців щодо означеного питання, вважаємо за доцільне виділити умови ефективності правового заохочення, які повинні забезпечуватися на правотворчому рівні, і ті, які повинні дотримуватися на рівні правозастосування.

Отож до умов ефективності правового заохочення, які повинні забезпечуватися на правотворчому рівні, на наш погляд, слід зарахувати:

- відповідність закріплюваних правових заохочень потребам та інтересам держави й суспільства. Вказане передбачає необхідність закріплення саме тих видів правових заохочень, які здатні задовольняти потреби та інтереси заохочуваних суб'єктів права, що, своєю чергою, зумовлюватиме позитивну мотивацію цих суб'єктів до вибору тих варіантів поведінки, які запропоновані державою та вигідні їй. Ця умова також охоплює необхідність зміни, реформування системи правових заохочень відповідно до змін потреб та інтересів соціуму і держави, тобто повинна забезпечуватись актуальність указаних правових засобів;

- реальність нормативного забезпечення застосування правових заохочень матеріально-технічними та іншими необхідними ресурсами (будь-які закріплювані заходи заохочення повинні бути здійсненими, тобто реальними з урахуванням наявних соціально-економічних умов життя. В іншому випадку примарні, обіцяні, але не надані заходи заохочення не матимуть жодного стимулювального ефекту, окрім

негативного);

- забезпечення системності в нормативному закріпленні правових заохочень. Правові заохочення повинні бути закріплені в системній єдності і з іншими видами правових стимулів, і у своїй внутрішній структурі. Система правових стимулів загалом і правових заохочень, зокрема, повинна бути чіткою та зрозумілою;

- чітке формулювання складів заслуг, за які передбачені заходи заохочення, а також дотримання інших правил юридичної техніки. Заслуга є підставою для застосування правового заохочення. З огляду на це дуже важливим є чітке формулювання та зрозумілість дій, учинків, за які до суб'єкта можуть застосовуватися заходи заохочення. Дотримання цієї умови є вагомим також у контексті звуження коридору для суб'єктивного розсуду суб'єкта заохочення і, як наслідок, – для зменшення зловживань з його боку. Необхідно також дотримуватися й інших правил юридичної техніки, як-от: однозначність застосовуваної термінології, лаконічність викладу нормативно-правових приписів тощо;

- нормативне закріплення процедури застосування правових заохочень яка урегульовувала б діяльність суб'єктів заохочення щодо їхнього застосування. Адже, як відомо, будь-які процедурні норми слугують забезпеченню дотримання прав зацікавлених осіб. Крім того, ця умова є також необхідною для самих суб'єктів заохочення, оскільки дуже часто ними виступають органи державної влади та місцевого самоврядування, які повинні діяти в порядку, встановленому законом. Відсутність такого порядку, по суті, унеможливорює заохочувальну діяльність цих суб'єктів.

До умов, які повинні забезпечуватися на правозастосовному рівні, можна зарахувати:

- законність застосування правових заохочень, що передбачає дотримання однойменного принципу застосування правового

заохочення. Він полягає, зокрема, у суворому дотриманні нормативно встановлених підстав та порядку застосування цього виду юридичних стимулів;

- вибір оптимальних видів та розмірів правових заохочень. Ця умова полягає в застосуванні суб'єктами заохочення в кожному конкретному випадку таких видів правових заохочень та їхніх розмірів, які забезпечували б належний стимулювальний вплив на заохочуваних суб'єктів права через спрямування мотивації цих суб'єктів. Вибір відповідних параметрів повинен здійснюватися з урахуванням принципів застосування правових заохочень, зокрема, принципів пропорційності та індивідуалізації;

- своєчасність застосування правових заохочень. Без дотримання цієї умови навіть за досконалого виконання всіх інших умов правове заохочення не забезпечить бажаного стимулювального впливу на суб'єктів права.

Отже, враховуючи наведені вище думки, зауважимо, що заохочення є засобом, через який право впливає на поведінку людини. Основною функцією заохочення як засобу стимуляції бажаної для суспільства поведінки є функція соціального контролю. Ефективність правових заохочень залежить від якості їх правотворчого оформлення та особливостей діяльності самого суб'єкта заохочення.

5.2 Правові засоби впливу на негативну поведінку

Негативна поведінка, з погляду суспільства, є небажаною, тому в праві, як основному регуляторі суспільних відносин передбачені заходи впливу на носія такої поведінки – людину. Зменшення проявів негативної поведінки людини здійснюється за допомогою встановлення заборонних проявів. У випадку встановлення заборони певного виду

поведінки для частини людей такого засобу впливу на прояви її поведінки є достатньо. Проте наявна схильність окремих людей до порушення цих заборон та вчинення актів поведінки, що заборонені диспозиціями норм права різних галузей. З метою відновлення попереднього стану суспільства, що існував до порушення такої заборони, право встановлює заходи відповідальності. Ще одним засобом впливу на визначення вектору поведінки людини є здійснення заходів профілактики негативної поведінки.

Для ілюстрації особливостей впливу заходів відповідальності та способів профілактики негативної поведінки людини розглянемо їх детальніше.

Спершу дослідимо сутність явища юридичної відповідальності. У сучасній юридичній науці відсутнє єдине поняття юридичної відповідальності. Поняття відповідальності розкривається в філософії, де вона тлумачиться як етична категорія, що відображає особливе соціальне та морально-правове ставлення особи до оточуючого світу та виступає певним моральним обов'язком [532, с. 267]. Саме взаємозв'язок особи та суспільства виступає одним із проявів відповідальності [324, с. 250]. Такий взаємозв'язок проявляється у тому, що суспільство покладає на індивіда обов'язок вчиняти соціально корисні вчинки, і, водночас, сприяє їм в здійсненні своїх прав та обов'язків. Отже несе за це відповідальність.

На думку вчених, юридична відповідальність – це одна з форм соціальної відповідальності. Крім юридичної відповідальності, в суспільстві діють й інші форми соціальної відповідальності: моральна, політична, організаційна тощо. Організаційній та політичній відповідальності притаманні власні міри покарання, серед яких відставка, звітування, а моральній – громадський осуд, партійній відповідальності – розпуск політичної партії тощо. У сукупності всі ці види й існують для забезпечення впорядкування, стабільності

суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства [4, с. 54]. Проте, саме юридичній відповідальності властиві власні санкції як міра покарання, що пов'язано з дією тієї чи іншої норми права, що, власне, і відрізняє її від вищеозначених видів.

Юридична наука неоднозначно вирішує питання дефініції терміну «відповідальність». Широке тлумачення змісту поняття «відповідальність», яке застосовується в повсякденному житті, у філософії та побуті юристів, не дозволяє чітко окреслити специфіку юридичного розуміння цього терміну. З огляду на це, виникає потреба в уточненні його дефініції та місця в понятійному арсеналі юридичної науки [103, с. 558]. Це дасть змогу відмежувати дану категорію від суміжних правових явищ.

Визначення юридичної відповідальності дається з різних позицій, її дефінують як певний соціально-правовий регулятор, пов'язують з видами правовідносин та розглядають як засіб забезпечення прав та інтересів суб'єктів цих відносин. Так, на думку М. Матузова, юридична відповідальність є одним із видів соціальної відповідальності, якій властиве порушення правових норм та державний примус [332, с. 433]. Вчений А. Піголкін, під юридичною відповідальністю має на увазі державний примус, який застосовується до діянь, які є небезпечними і шкідливими для держави та за які передбачено застосування певних державних заходів [400, с. 535].

Вітчизняні науковці відповідальність пов'язують з правами та обов'язками суб'єктів права, рівнем їхньої правосвідомості та правової культури. Таким чином розглядають її як певну міру свободи [203, с. 10].

На думку О. Скакун, юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра державно-владного (примусового) зізнання особою втрати благ особистого, організаційного і майнового характеру за вчинене правопорушення [472, с. 464]. З цього випливає, що юридична

відповідальність є, передусім, певним обов'язком правопорушника нести покарання, зазнавати санкцій, що передбачені правовими нормами [333, с. 407].

Деякі вчені трактують юридичну відповідальність у нерозривному взаємозв'язку з правопорушенням, як логічний наслідок порушення правової норми. Для них юридична відповідальність, будучи різновидом соціальної відповідальності, утворює одну з основних, складових механізму правового регулювання. З упевненістю можна стверджувати, що цей підхід до пояснення природи юридичної відповідальності носить традиційний характер, оскільки юридична відповідальність, насамперед, розглядалася як відповідальність за вчинене правопорушення (за поведінку в минулому), тобто в ретроспективному аспекті [457, с. 43].

Ряд авторів ототожнює юридичну відповідальність і покарання [315, с. 30]. Інші трактують її як негативну юридичну відповідальність та називають «каральною» [566].

Також в юридичній літературі побутує думка, що юридична відповідальність є правовідносинами, що виникають з правопорушення. Це відносини між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником, на якого покладається обов'язок зазнати відповідних несприятливих втрат та наслідків за скоєне правопорушення, за порушення вимог, які містяться в нормах права [465, с. 534]. Таким чином, юридична відповідальність є виконанням правопорушником обов'язку на основі державного примусу і виступає правовідносинами, що виникають між державою та особою, на яку покладаються обов'язок зазнати несприятливих наслідки і втрат за вчинене правопорушення.

До ознак негативного аспекту юридичної відповідальності більшість вчених відносять такі: визначається державою у правових нормах; спирається на державний примус; застосовується спеціально

уповноваженими державними органами; пов'язана з покладенням нового додаткового обов'язку; виявляється у негативних наслідках особистого, майнового та організаційного характеру; є формою реалізації санкції правової норми в конкретному випадку та застосовується до конкретної особи; здійснюється у процесуальній формі; настає тільки за правопорушення [593, с. 9-10].

Розгляду юридичної відповідальності в негативному аспекті присвячена велика кількість досліджень, однак як справедливо зазначає М. Мироненко, «цей феномен набагато ширший і багатший і не зводиться до жодної із зазначених складових, але водночас ці складові з певного боку характеризують юридичну відповідальність, юридична відповідальність без них стає немислимою [339, с. 4].

Вивчення юридичної відповідальності як цілісного правового явища з різними формами реалізації присвячені праці Д. Бернштейна, який вважає, що назви аспектів відповідальності – позитивний (активний, пе-рспективний, проспективний) і ретроспективний (негативний, пасивний) невдалі, оскільки тим самим акцентується увага на їх протиставленні, залишається в тіні або відкидається взагалі їхня єдність, неправильно відображається спрямованість та роль відповідальності за правопорушення. Дослідник вважає, що про правову відповідальність (як і про відповідальність соціальну) доцільніше говорити як про відповідальність за виконання (правова відповідальність в повному обсязі, в широкому розумінні) і як про відповідальність за порушення (аспект загального поняття правової відповідальності, традиційний для юридичної науки) [62, с. 49].

Деякі вчені у своїх наукових дослідженнях пропонують відмовитися від термінів «позитивна» і «ретроспективна» юридична відповідальність, обґрунтовуючи це тим, що подальше збереження та використання зазначеної термінології буде створювати враження про існування двох самостійних видів відповідальності в праві. Юридична

відповідальність єдина, як будь-який інший вид соціальної відповідальності. Virізнюються лише форми її реалізації: добровільна і державно-примусова [425, с. 48-49].

Про форми реалізації юридичної відповідальності згадує і В. Кудрявцев. Він підкреслює, що «у разі порушення встановлених норм поведінки, а отже, і вимозі соціального контролю реалізується інша форма відповідальності – так звана ретроспективна, негативна відповідальність (правова або моральна) [275, с. 287].

Також побутує думка, що юридична відповідальність, як і всі інші види соціальної відповідальності, єдина. «Позитивна» і «ретроспективна» відповідальність є добровільною і примусовою формами реалізації юридичної відповідальності, що покликані відобразити взаємозв'язок диспозиції і санкції правової норми, позитивного юридичного обов'язку та міри державного примусу, оскільки вони повинні забезпечити належну, відповідальну поведінку суб'єктів права» [555, с. 70].

Далі для з'ясування сутності явища юридичної відповідальності важливо розкрити її ознаки. А. Піголкін окреслює такі ознаки юридичної відповідальності:

- є результатом правопорушення;
- являє собою державний примус та вміщує в собі підсумкову оцінку діяльності суб'єкта правопорушення;
- тягне за собою настання негативних наслідків для суб'єкта правопорушення, передбачених санкцією правової норми;
- завжди реалізується у встановлених законом процесуальних формах [399, с. 199].

Крім цього, М. Матузов вказує на такі суттєві ознаки юридичної відповідальності, як її настання при наявності повного складу правопорушення та покарання суб'єкта правопорушення від імені держави, на відміну від моральної відповідальності, що настає

внаслідок осуду суб'єкта порушення соціальних норм недержавними організаціями [332, с. 444].

Суттєво уточнює ознаки юридичної відповідальності К. Волинка, відзначаючи, що юридичній відповідальності притаманний виключно державно-владний характер, оскільки здійснюється уповноваженими державними органами [108, с. 184].

Слід погодитися з думкою М. Терещука, який вказує, що сучасна юридична наука не дає єдиної дефініції юридичної відповідальності, оскільки вона розглядається не комплексно, всебічно, а виходячи з різних підходів до її розуміння. Але тенденції правової науки вимагають універсалізації положень та дефініцій державно-правових явищ, зокрема, і юридичної відповідальності [503, с. 19].

Також для цілісного уявлення про механізм юридичної відповідальності необхідно дослідити їхні принципи. Принципи юридичної відповідальності почали формуватися ще за часів Античності. Їх розвиток відбувся під впливом еволюції наукових поглядів, основою яких є ідеї побудови правової держави та формування на цій підставі громадянського суспільства. Це й спровокувало певну зміну в розумінні принципів юридичної відповідальності» [179, с. 21].

Означені принципи юридичної відповідальності зумовлені підходами та типами праворозуміння, які мають місце у вітчизняній теорії права. Дотримання цих принципів виступає гарантією ефективного захисту прав і свобод людини і громадянина та належного правопорядку [179, с. 51].

Дія принципів юридичної відповідальності спрямована на удосконалення законодавства про юридичну відповідальність та необхідність прийняття відповідних нормативно-правових актів пов'язаних із процесом правового регулювання відносин, що виникають із правопорушень.

В теорії права вирізняють різні підходи щодо класифікації принципів юридичної відповідальності. На думку вчених-правознавців, принципи юридичної відповідальності в окремих випадках дублюють принципи права, а з іншого боку є самостійними основоположними ідеями, які лише черпають свої витoki із загальних принципів права [409, с. 831].

Так, вітчизняний учений А. Колодій наголошує на тому, що принципи права є, передусім, відправними ідеями, які відображають сутність правових явищ. Їм притаманна універсальність, вища імперативність та загальна значущість [246, с. 118].

Проте така галузева класифікація принципів юридичної відповідальності не позбавлена певних недоліків. Проблеми класифікації видів означених принципів загалом пов'язана зі специфікою видів самої юридичної відповідальності та її галузевої приналежності. Оскільки як зазначається в літературі, за порушення норм права різних галузей може застосовуватися відповідальність одного й того ж виду [179, с. 22].

Саме тому ми солідарні з тими науковцями, які до принципів юридичної відповідальності відносять наступні: принцип законності, принцип обґрунтованості, принцип справедливості, принцип гуманізму, принцип своєчасності, принцип невідворотності, принцип презумпції невинуватості особи, принцип презумпції невинуватості, принцип права на захист і кваліфіковану юридичну допомогу [409, с. 831].

Вважаємо, що до пропонованих авторами принципів варто долучити принцип неприпустимості притягнення до відповідальності за одне й те саме правопорушення два і більше рази підряд. На цей принцип вже зверталася увага в наукових джерелах. Зокрема, на думку Т. Грек цей принцип спрямований на захист прав осіб, що скоїли протиправне діяння і пов'язаний з давньоримським правилом *non bis in idem* («не можна карати двічі за одне і те ж саме»). Його зміст полягає в

тому, що не може бути порушено справу за фактом правопорушення, щодо якого вступило в силу рішення компетентного державного органу. Цей принцип не застосовується лише у випадках, коли одне й те саме протиправне діяння є підставою для притягнення до відповідальності різних видів [133, с. 44].

Юридичну відповідальність можна класифікувати за різними ознаками. Найдоцільнішою у практичному відношенні можна вважати класифікацію за характером санкцій і за галузевою ознакою. За галузевою ознакою виділяють такі види юридичної відповідальності, як кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова, конституційна і міжнародно-правова [133, с. 42].

Охарактеризуємо зазначені види відповідальності, які впливають на визначення вектору поведінки людини.

Чинне кримінальне законодавство тлумачення категорії «кримінальна відповідальність» не містить. Доктринальні ж визначення цієї категорії суттєво різняться. Одні науковці трактують кримінальну відповідальність як реалізацію санкції кримінально-правової норми, і так фактично ототожнюють її з покаранням (зазначену думку підтримують: О. Лейст [292, с. 85-88] та М. Загородников [177, с. 39]), деякі з них розглядають її як певний обов'язок винної особи підлягати дії кримінального закону та як осуд такої особи вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання чи без нього (зазначену думку підтримують такі вчені: А. Піонтковський [405, с. 40], М. Карпушин [212, с. 21], П. Матишевський [328, с. 57-58], А. Пінаєв [403, с. 59]).

Досить часто стверджують, що кримінальна відповідальність – це вимушене зазнання особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК України обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що ухвалюються вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави. Зазначену думку підтримує

Ю. В. Баулін [50, с. 30].

Погоджуємося з думкою М. Панова, який вважає, що кримінальна відповідальність – це юридичний обов'язок особи, яка вчинила злочин, підлягати дії кримінального закону, тобто зазнати з боку держави негативної оцінки в обвинувальному вирокі суду за вчинене суспільно небезпечне діяння, а також заходів державно-правового примусу у вигляді обмежень прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру [388, с. 47].

Кримінальну відповідальність застосовують за найтяжче правопорушення – злочин. Проявом кримінальної відповідальності є покарання, яке через свої функції впливає на вектор поведінки людини. Тому необхідно розглянути такий інститут кримінального права, як покарання.

У науці кримінального і кримінально-виконавчого права більшість учених зазначала, що покарання за своєю сутністю є карою (зазначену думку підтримують такі науковці: П. Ромашкін [285, с. 193], С. Познишев [413, с. 3-31], В. Артамонов [27, с. 23], В. Кудрявцев [276, с. 120-140], В. Блувштейн [73]). Для класичного періоду розвитку кримінально-правової науки (М. Бажанов, М. Біляєв, О. Герцензон, В. Курляндський, О. Наташев, А. Наумов, А. Піонтковський, О. Ременсон, М. Стручков, М. Шаргородський та ін.) домінантною була позиція, що покарання є карою, мірою державного примусу, яка застосовувалась судом. Так, А. Піонтковський і М. Біляєв вважали, що покарання – це кара за вчинений злочин, яка обов'язково має передбачати певні обмеження та страждання. Зокрема, М. Біляєв підкреслював, що під карою як метою покарання ми розуміємо завдання правопорушникові страждань і втрат як відплату за вчинений ним злочин [61, с. 25]. А. Наумов прямо вказував, що покарання є завжди карою, кожен вид покарання тією чи іншою мірою повинен мати каральний зміст. С. Полубинська теж підтримує позицію, що кара є

невід'ємною сутністю покарання, яке має певну функцію – не дати можливості засудженому вчинити новий злочин. У такому розумінні кара є передумовою для досягнення такої мети покарання, як запобігання злочинам [420, с. 97].

М. Шаргородський наголошував, що покарання карає, і це дійсно так, тому що кара, страждання є його неодмінною властивістю [573, с. 19]. Виходячи з цього, В. Дуюнов робить висновок, що кара – це справедливе засудження винного, в основі якого є співрозмірна відплата за вчинене (зрозуміло, що відплата передбачена в сучасному цивілізованому вимірі) [162]. Тут доречно навести думку А. Степанюка, який відзначає, що форми реалізації кари як явища не можуть існувати без того, що в ній є, без правообмежень, властивих даному виду покарання, тобто без його сутності й змісту [486, с. 146].

Частина вчених вважає кару однією з цілей покарання [442, с. 37]. І. Карпець вказував, що покарання об'єднує у собі мету кари і виправлення злочинця [477, с. 40].

Існують і протилежні думки. Деякі вчені категорично заперечують, що покарання своєю серцевиною має «кару». Так, В. Зубкова вважає, що визначення кари як сутності покарання або його мети є не тільки хибним, але й шкідливим. На її переконання поняття «покарання» і «кара» є тотожними, а тому вчена пропонує вилучити термін «кара» з кримінального законодавства і законодавчої лексики [195, с. 47]. Справді, каральний елемент завжди окреслює коло насильства і жорстокості. Особливо відчутно це в сучасних умовах загрозливих ситуацій в Україні та світі. Це вимагає нових підходів до визначення покарання та можливих шляхів його нового застосування. Тому заслуговує на увагу думка щодо відмови від поняття кари, оскільки такий відплатний підхід суперечить розвитку цивілізованого суспільства [576, с. 147-148].

На думку інших авторів (Т. Денисова), ідеї заперечення «кари» як

серцевини покарання, не варто підтримувати, оскільки без такої властивості, як кара, існування покарання неможливе. Вчена пояснює це декількома підставами: по-перше, терміни «покарання» і «кара» у філософсько-правовому та кримінально-правовому розумінні не є тотожними; по-друге, покарання без кари втрачає сенс і не може здійснювати примусовий вплив на засуджених; по-третє, відмова від кари призведе до того, що покарання не зможе впливати ні на громадян у цілому, ні на конкретну особу, яка вчинила злочин. Відповідно варто відмовлятися від його захисної, запобіжної та виховної функцій. І на останок, виключивши кару як сутність покарання, суспільство порушує принципи законності і справедливості, оскільки потерпілий від злочину, особа, яка його вчинила та інші громадяни, повинні усвідомлювати, що за вчинення суспільно небезпечних діянь призначається покарання, яке за своєю сутністю відповідає тяжкості злочину, є достатнім та задовольняє почуття справедливості [153, с. 58].

У ч. 2 ст. 50 КК України вказано, що «покарання має на меті не тільки кару, але й виправлення засудженого, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншими особами». На нинішньому етапі, коли в кримінальному законі безпосередньо вказана така мета, як кара, дослідникам, що відносять кару до цілей покарання, стало легше відстоювати свої позиції. Прихильники визнання кари як однієї з цілей покарання посилаються на те, що покарання призначається не тільки для досягнення загального і спеціального запобігання, але й за сам факт учинення винною особою злочину (зазначену думку підтримують такі науковці: А. Кануннік [207], І. Карпец [211, с. 138] та ін.).

Саме призначення покарання тягне для засудженого моральні страждання і втрати, ганьбу й сором. Подібні почуття надовго залишають слід у його свідомості, водночас сприяючи тому, щоб він усвідомив і спокутував свою провину перед суспільством. Попри

усталену думку про байдужість злочинців до покарання, зазначимо, що навіть неодноразово засуджені в період призначення покарання зазнають найбільших моральних, а нерідко і фізичних страждань. Хоча страх перед покаранням поступово зникає, у частини засуджених залишаються інші почуття, які вказують на небайдужість до своєї долі. Підтвердженням тому є відповіді засуджених про почуття страху перед покаранням і інші почуття. Судимі вперше (відбули покарання 2 роки) відповіли: відчував страх на початку відбування покарання, а зараз звикся з перебуванням у неволі – 88%; відчуваю страх постійно – 6%; не відчував і не відчуваю страху – 5%; не визначився – 1%. Судимі неодноразово (відбули перші 2 роки): відчував страх на початку відбування покарання – 14%; відчуваю страх постійно – 0,7%; не відчував і не відчуваю страху – 49%, решта засуджених не визначилася з відповіддю [153, с. 79].

Наступним видом відповідальності у випадку вчинення актів негативної поведінки людиною є адміністративна. За допомогою адміністративної відповідальності здійснюється адміністративний вплив на діяльність людини. Адміністративна відповідальність є і одним із найбільш дієвих правових інструментів у боротьбі з наймасовішими протиправними діяннями, якими є адміністративні проступки. Важливою їх особливістю є те, що вони входять до широкого кола відносин, які регулюються нормами адміністративного права. Ці правові відносини виникають у сфері державного управління, економіки, соціально-культурного і адміністративно-політичного будівництва, підприємницької діяльності, а також контролю і нагляду, як у внутрішньоорганізаційній діяльності державного механізму, так і позавідомчій [180, с. 17]. Підтримуємо думку Р. Зайця, який вважає, що адміністративна відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, що має публічний державно-обов'язковий характер та полягає в застосуванні органами адміністративної юрисдикції до осіб,

які вчинили адміністративне правопорушення адміністративних стягнень у порядку, встановленому нормами адміністративного права [180, с. 20].

Як ми зазначали вище, за допомогою адміністративної відповідальності здійснюється адміністративний вплив на діяльність людини. На думку О. В. Ткалі, адміністративний вплив – це один із проявів дії права на відносини, що носять адміністративно-правовий характер, свідомість та поведінку суб'єктів адміністративного права за допомогою системи об'єктивних (правових) та суб'єктивних (психологічних, ідеологічних, моральних тощо) елементів, які складають механізм адміністративно-правового впливу та забезпечують його дієвість [510, с. 428].

Механізмом реалізації адміністративного впливу є адміністративний при-мус, який є допоміжним та забезпечує виконання правил поведінки, виражених в адміністративно-правових нормах. При його допомозі держава впливає на свідомість і поведінку осіб, які вчиняють протиправні вчинки. Останні знаходять свій вираз у втратах морального, матеріального та фізичного характеру та мають на меті виправлення і перевиховання правопорушників, а також попередження нових правопорушень [12].

Основою адміністративного примусу є обов'язок всіх осіб діяти відповідно до правових норм, що знаходить свій вияв у виконанні обов'язків перед державними органами. З огляду на це, наведемо думку Д. Бахраха, який визначав адміністративно-правовий примус як особливий вид державного примусу, що полягає в застосуванні владними суб'єктами примусових заходів у зв'язку з адміністративними правопорушеннями [51, с. 189]. Відтак, примус виступає певним запобіжником для всіх незаконослухняних громадян і забезпечує загальний обов'язок виконувати правові норми [243, с. 18].

Такі міркування призводять до розмежування двох підходів щодо

визначення адміністративного примусу. Представники першого підходу розглядали застосування заходів адміністративного примусу до особи тільки як реакцію держави на вчинене цією особою правопо-рушення (Д. Бахрах [51, с. 257-258], М. Студенікіна [489, с. 70] та ін.). У даному випадку адміністративний примус можливий, якщо держава встановлює норми права, що визначають права і обов'язки суб'єктів суспільних відносин в різних сферах життя держави і суспільства, і передбачають механізм їх добровільної та адміністративно-примусової реалізації. А у разі відмови су-б'єкта правовідносин від добровільної реалізації приписів норм права (дотримання прав інших осіб і виконання обов'язків, дотримання встановле-них заборон) включається механізм примусової реалізації, тобто виникає адмі-ністративний примус, що застосовується до цього суб'єкта. Отже, єди-ною підставою для застосування заходів адміністративного примусу може бути відмова особи від добровільного виконання припису, що міститься у правовій нормі, тобто протиправна поведінка.

Інші вчені (А. Коренєв, А. Альохіна), вважають, що адміністративний примус може застосовуватися до особи і при відсутності в діях протиправної поведінки, з метою її попередження, а також для забезпечення суспільної безпеки [259, с. 209-210].

Як особливий каральний засіб забезпечення і охорони правопорядку у сфе-рі державного управління, що полягає у психічному, матеріальному або фізич-ному впливі на свідомість і поведінку людей, визначають адміністративний примус (Р. Калюжний, В. Терещук, В. Шкарупа) [171, с. 90].

Як зазначає Ю. Битяк, адміністративний примус має низку характерних особливостей, а саме:

- адміністративний примус використовують у державному управлінні для охорони суспільних відносин, що виникають у цій сфері державної діяльності;

- механізм правового регулювання адміністративного примусу встановлює підстави й порядок застосування відповідних примусових заходів;

- порядок застосування примусових заходів здебільшого регулюють норми адміністративного права, що включають норми законодавства або адміністративно-правові норми актів виконавчих органів;

- застосування адміністративного примусу – це результат реалізації державно-владних повноважень органів державного управління, і лише у виключних, встановлених законодавством випадках, такі засоби можуть застосовувати суди (судді);

- адміністративний примус використовують для: 1) запобігання вчиненню правопорушень; 2) припинення адміністративних проступків; 3) притягнення до адміністративної відповідальності» [67, с. 163-164].

Іноді заходи примусового характеру розглядаються під кутом зору їх зв'язку з правопорушенням та юридичною відповідальністю та класифікують за цією ознакою на такі групи як: еквівалентні заходи (замінюючи юридичну відповідальність); заходи, які упереджують правопорушення; заходи, які припиняють правопорушення; заходи, які забезпечують можливість юридичної відповідальності та досягнення її цілей; заходи, що не обов'язково пов'язані з правопорушенням; заходи, не пов'язані з правопорушенням [324, с. 40].

Чітко виражений превентивний характер притаманний адміністративно-попереджувальним заходам, оскільки вони направлені на недопущення можливих правопорушень та запобігання шкідливим наслідкам будь-яких надзвичайних ситуацій (катастроф, аварій, стихійних лих тощо). Крім того, у Кодексі України про адміністративні правопорушення існує спеціальна стаття (ст. 6 «Попередження адміністративних правопорушень»), яка передбачає здійснення профілактичних заходів, визначає їхню мету і суб'єктів. Але значна

кількість заходів, що відносять до адміністративно-попереджувальних, мають іншу юридичну природу. А саме, спрямовані не на попередження правопорушення, а на встановлення особи правопорушника або на виявлення самого факту правопорушення (наприклад, перевірка документів у громадян, входження працівників поліції на земельні ділянки, в житлові приміщення громадян тощо) [510, с. 439].

Серед засобів адміністративного примусу заходи адміністративного припинення, що використовують в адміністративному порядку, найчисленніші. Їх застосування обумовлено потребою швидкого й ефективного припинення посягань на інтереси окремих громадян, держави та громадських об'єднань [67, с. 166].

Заходи адміністративного припинення мають особливу мету застосування, оскільки направлені на припинення порушень правових норм, на створення умов для подальшого притягнення винних до відповідальності, усунення шкідливих наслідків правопорушення та відновлення правомірного стану. Отже, адміністративні заходи припинення – це примусове зупинення правопорушень, спрямоване на недопущення та попередження можливих шкідливих наслідків і забезпечення застосування до винних осіб адміністративних стягнень. Причому вони можуть застосовуватися для припинення не тільки адміністративних проступків, а й кримінальних правопорушень [510, с. 443].

Як зазначає О. Ткаля, адміністративно-правовий вплив на поведінку осіб, направлений на забезпечення балансу інтересів особи, суспільства і держави. Це специфічна дія права на адміністративно-правові відносини, активного та пасивного характеру, правовими, психологічними, ідеологічними, моральними та іншими засобами, що здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами владних повноважень. Адміністративно-правовий вплив здійснюється значною

мірою через адміністративний примус [510, с. 447].

Неправомірна поведінка в цивільному праві може розглядатися в деяких аспектах. Однією з підстав виникнення суб'єктивних цивільних прав і обов'язків є правочини, як правомірні дії. Щоб особа набула прав і обов'язків, необхідно додержуватися умов дійсності правочинів. Недотримання цих умов має наслідками неправомірну поведінку. У разі, коли додержані всі умови вчинення правочину і виникли суб'єктивні права та суб'єктивні обов'язки між сторонами, мова може йтися про неналежне виконання договірних зобов'язань або взагалі про їх невиконання. І ще один аспект, коли йдеться про неправомірну поведінку – це виникнення деліктних зобов'язань. Деліктні зобов'язання – це правовідносини, що виникають внаслідок учинення правопорушень (деліктів), що передбачені нормами адміністративного, кримінального та ін-ших галузей права [145, с. 535].

Неналежне виконання договірних зобов'язань передбачає інші наслідки. Створення дієвого правового механізму захисту прав та цивільних інтересів сприяє зміцненню правовідносин, робить їх стабільними, що є важливим для ринкової економіки, вселяє впевненість особи, учасника цивільних правовідносин, в захищеності. До того ж виконання зобов'язань – центральна проблема зобов'язального права, вона тісно пов'язана із забезпеченням прав і інтересів кредитора, а у сфері економіки – з її стабільністю.

Відповідно до ст. 611 ЦК України наслідками порушення зобов'язань є:

- припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання до-говору;

- зміна умов зобов'язання;

- сплата неустойки;

- відшкодування збитків та моральної шкоди [558].

Зупинимося на визначенні «неправомірна поведінка в цивільному праві». На відміну від кримінального чи адміністративного права, де на законодавчому рівні викладене поняття правопорушення, в цивільному праві такого визначення немає.

У випадках, коли поведінка особи порушує приписи законодавства чи особа не виконує юридичного обов'язку, що виник за інших підстав, є сенс говорити, що особа вчинила правопорушення. Поширеним у цивілістичній науці є визначення цивільного правопорушення, як протиправної дії чи бездіяльності особи, що порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору, і з якою договір або закон пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності [85, с. 356].

Важливо, що визначення цивільного правопорушення становить неабиякі труднощі [415, с. 276]. До останнього часу вчення про цивільне правопорушення формувалося переважно у контексті характеристики виконання договірного зобов'язання, відтермінування виконання та цивільно-правової відповідальності. На думку А. Гришка, ознаками порушення договірного зобов'язання є: порушення змісту зобов'язання; не вчинення стороною належного діяння відповідно до умов договору; протиправність, що має об'єктивний характер. Порушенням договірного зобов'язання він вважає не вчинення суб'єктом виконання належного діяння (одностороннього правочину) відповідно до умов договору, вимог актів законодавства, вимог, що звичайно ставляться, та загальних засад цивільного законодавства, що є об'єктивно протиправним не-виконанням обов'язку, визначеним змістом зобов'язанням [136, с. 68].

Є. Харитонов визначає цивільне правопорушення як суспільно-небезпечну, протиправну, винну поведінку (дію чи бездіяльність) деліктоздатної особи, котра має вияв у порушенні нею норм цивільного законодавства і завдає шкоди правам та інтересам окремих осіб [552,

с. 189]. У цьому визначенні зроблено спробу відобразити всі ознаки цивільного правопорушення, що зазначаються науковцями.

За загальним правилом, наслідком правопорушення є відповідальність особи, що вчинила правопорушення, чи особа, яка відповідає за її дії (батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники тощо).

Правовим впливом на неправомірну поведінку є безпосередні дії особи, чиї права порушені чи є реальна загроза їх порушення, фактичного і юридичного характеру.

На особливу увагу заслуговує питання місця й ролі самозахисту в цивільному праві України, адже сучасні реалії суспільного життя пов'язують ефективність механізму цивільно-правового захисту насамперед із його оперативністю [561, с. 212].

Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [558].

Висловлюється думка, що самозахистом є прийняття самою правомочною особою заходів захисту або звернення до компетентних органів. Отже, при першому варіанті особа сама захищає свої права, при другому – ініціює діяльність компетентних органів із захисту [504, с. 176]. Т. Підлубна наполягає, що для цього способу захисту характерним є те, що особа захищає свої цивільні права та права інших осіб без звернення до суду або іншого органу, який здійснює захист цивільних прав [407, с. 367].

С. Параниця розглядає самозахист як самостійне суб'єктивне право особи. Він вважає, що самозахист є міжгалузевим інститутом, норми якого закріплені в різних галузях права: кримінальному, адміністративному, цивільному, сімейному [390, с. 33].

Право на самозахист слід розглядати як юри-дично визначену можливість застосування особою у випадку порушення суб'єктивних

цивільних прав та інтересів, належних їй або іншій особі, засобів протидії протиправним діям або бездіяльності правопорушника, які не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства і спрямовані на забезпечення реалізації дозволеної можливої поведінки уповноваженої особи, припинення правопорушення і відновлення майнової і немайнової сфери [85, с. 356].

У науковій літературі висловлюються думки щодо застосування у разі вчинення неправомірної поведінки заходів оперативного впливу. Ці заходи мають правоохоронний характер. Це зумовлює віднесення заходів оперативного впливу або до цивільно-правових санкцій, або до способів самозахисту, або до способів забезпечення зобов'язань [134, с. 135]. У цивільному праві непоодинокі випадки «подвійності» понять. Так, завдаток, неустойка можуть виступати як способом забезпечення зобов'язання, а у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання – відповідальністю, притримання – способом забезпечення належного виконання зобов'язання і заходом оперативного впливу чи самозахисту.

Цивільно-правова відповідальність в цивільному праві є правомірним впливом на неправомірну поведінку особи. Теоретичних розробок з цього питання є безліч, проте не можливо констатувати, що в доктрині цивільного права є однозначне, стає визначення цивільної відповідальності. У доктрині цивільного права виділяють декілька підходів до розуміння сутності цивільної відповідальності: санкції, покарання, реакції на правопорушення [145, с. 545].

У свій час О. Іоффе робив висновок, що цивільно-правова відповідальність є санкцією за правопорушення, що тягне за собою для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення нових або додаткових цивільно-правових обов'язків [200, с. 97]. Н. Єгоров також розглядав цивільно-правову відповідальність як санкцію, що застосовується до

правопорушника у вигляді покладення на нього додаткового цивільно-правового обов'язку або позбавлення належного йому цивільного права. Вчений визначав як недолік цивільно-правової відповідальності те, що вона залишає за межею цивільно-правової відповідальності добровільне відшкодування боржником збитків кредиторю чи сплату неустойки [132, с. 480]. На думку М. Брагінського, це зауваження викликає заперечення, оскільки належить до визначення поняття «санкція» [89, с. 608].

Сучасний стан досліджень щодо визначення поняття і з'ясування відповідальності характеризує Р. Б. Шишка: «Автори по-різному підходять до сутності цивільно-правової відповідальності, як: санкція, покарання, реакції на правопорушення, гарантія забезпечення охоронного інституту права, що виконує охоронну функцію, і складається з двох взаємопов'язаних і взаємозабезпечувальних елементів:

- компенсаційного впливу на потерпілого;
- штрафного (репресивного) впливу на делінквента чи відповідальних за нього осіб [579, с. 159].

Цивільне право, як право приватне, передбачає можливість правомірного впливу на неправомірну поведінку учасників цивільних правовідносин як з боку самих учасників правовідносин, так і з боку держави. Цей вплив визнаний як попереджувальним, так і таким, що припиняє небажані дії, що порушують суб'єктивні права й інтереси учасників майнових та особистих немайнових відносин, з метою відновлення цих прав, а у разі неможливості відновити ці права, компенсації завданої шкоди.

Суб'єкти цивільних правовідносин самостійні у виборі способу впливу на неправомірну поведінку особи, способи впливу є і способами захисту права, що порушено чи є реальна загроза його порушенню. Обираючи спосіб впливу, особа сама оцінює всі переваги одного чи

другого способу захисту свого порушеного права, керуючись загальним принципом добросовісності, справедливості і розумності. Цивільне законодавство зазначає, що виконання цивільних обов'язків забезпечуються засобами заохочення та відповідальністю, які встановлені договором або актом цивільного законодавства [145, с. 549].

При оцінці поведінки, як правомірної чи неправомірної мають значення не лише фактичні обставини, а й процесуальні аспекти.

До прикладу можна назвати, що дане твердження, пов'язане з належністю та допустимістю доказів (стаття 58-59 ЦПК України). Яскравим прикладом буде порушення працівником правоохоронних органів процедури огляду та вилучення доказів. Юридичні наслідки для особи не будуть виникати, якщо даним працівником правоохоронних органів було порушено процедуру огляду та вилучення доказів.

Допустимість доказів має загальний і спеціальний характер. Загальний характер допустимості означає, що у всіх справах, незалежно від їх категорії, повинна дотримуватися вимога про отримання інформації з визначених законом засобів доказування, з дотриманням порядку збирання, представлення і дослідження доказів (іншими словами, дотримання процесуальної форми доказування). Порушення цих вимог приводить до неприпустимості доказів [353, с. 66].

Серед неправомірної поведінки, як виду юридично значущої поведінки, слід виокремити злочинну поведінку, що породжує особливі юридичні наслідки. Для прикладу слугує стаття 60 Конституції України: «Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність» [256].

Враховуючи, що право орієнтоване насамперед на регламентацію дій та бездіяльності, як зовнішніх форм людської активності, виокремлення видів правомірної поведінки зазвичай не являє, з точки зору права, суттєвого практичного інтересу. Оскільки не має значення,

чому дотримується норм правомірної поведінки.

У цьому полягає одна з принципових відмінностей права від моралі, що спрямовано на оцінку, насамперед, внутрішніх мотивів особи, ніж на оцінку її зовнішніх форм вираження.

Конституційні аспекти визначення і регламентації юридично значущої поведінки відображаються в дії, яка породжує бездіяльність. Відмова давати свідчення, згідно з ч. 1 ст. 63 Конституції України, наявний цьому приклад [256].

У праві також можна використовувати превентивні засоби впливу на негативну поведінку людини. До таких превентивних засобів впливу на поведінку людини, на нашу думку, можна віднести: профілактику правопорушень як крайнього вияву негативної поведінки людини та профілактику окремих видів негативної поведінки людини.

Виникнення концепції профілактики соціально негативної поведінки – історично неминучий процес, що відображає діалектику суспільних відносин. Вивчення та усунення причин і умов, що сприяють учиненню правопорушень і аморальних проявів, визначаються потребами практики боротьби з даними соціальними відхиленнями.

В. Кудрявцев зазначає, що ідеї профілактики існували ще в найдавніші часи, коли людство стало задумуватися про об'єктивні недоліки суспільного устрою, що породжують злочинність [276, с. 275].

Ідеї профілактичного підходу до боротьби із соціальними відхиленнями розвивалися в епоху Просвітництва (Б. Монтень, Ш. Фур'є, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо). «Краще попереджувати злочини, ніж карати», – Ш. Монтеск'є. Покарання, не продиктоване нагальною необхідністю, на думку Монтеск'є, саме по собі є актом насильства. Нове, гуманістичне розуміння природи злочинності та засобів боротьби з нею було сформульовано італійським вченим Ч. Беккарія. Будучи послідовником ідей великих просвітителів, він всебічно обґрунтовував природу злочинів, цілі та значення покарання.

Беккарія підкреслював: «...Покарання будь-якого злочину не може бути названо справедливим (тобто за необхідне) до тих пір, поки закон не прийняв найбільш дієвих в умовах даної країни заходів для його запобігання...» [441, с. 461].

У часи економічних криз настає політична нестабільність, держава втрачає деякі з найважливіших механізмів контролю та управління суспільством, порушення законів стає для частини громадян необхідною умовою виживання, в результаті настають аномія і загальний занепад моралі, легко корумпується чиновницький апарат, включаючи правоохоронні органи.

Під впливом негативних життєвих обставин, соціальних інститутів, що не відповідають потребам особи, змінюються їхні ціннісні установки, орієнтації, правосвідомість і, як результат, поведінка людей. Внаслідок цього відбувається загострення процесів деформації норм, інститутів, цінностей.

Розрив соціальних зв'язків, до якого може призвести маргінальна поведінка, сприяє виробленню в особи своєрідної системи цінностей, що характеризується глибоким індивідуалізмом, ворожим ставленням до громадських інститутів, а це стає поштовхом для руйнування і дестабілізації суспільних відносин, відмови від підтримки реформ, які проводяться в Україні [191, с. 128].

Маргінальна поведінка пов'язана з процесом дотримання норм права. Правомірний характер поведінки не може автоматично стати протиправним, оскільки для цього необхідні певні умови. Для цього держава в особі компетентних органів державної влади у своєму арсеналі має відповідні засоби впливу на поведінку людини з метою запобігання небажаної поведінки, такої, що не відповідає нормі права. Особливу роль в даному процесі відіграє державна політика в галузі зменшення маргінальної поведінки, яка включає заходи із прогнозування, профілактики, скасування передумов формування

мотивів маргінальної поведінки особи та усунення її причин, а у разі потреби - ліквідації її наслідків.

Серед основних заходів, необхідних для запобігання розповсюдженню маргінальної поведінки, Г. Зубко виділяє:

- заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для всіх членів суспільства і зменшення впливу негативних явищ. До таких дій можна віднести ухвалення необхідних нормативно-правових актів, зменшення розшарування українського суспільства, підвищення рівня життя нижчих верств населення, поліпшення діяльності основних соціальних інститутів тощо;

- заходи, спрямовані на підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян України, поширення позитивного ставлення і довіри до органів влади та їх діяльності;

- заходи щодо поліпшення суспільного та психічного стану певних категорій громадян, зокрема, надання допомоги в лікуванні, працевлаштуванні, проживанні; психологічна допомога мігрантам, безхатченкам та іншим [190, с. 16].

Без цих заходів кількість суб'єктів маргінальної поведінки постійно зростатиме. Ухвалення нормативно-правових актів, здійснення соціальних реформ без наукового обґрунтування та експертизи може призвести до негативних наслідків щодо розвитку суспільних відносин, правосвідомості та неадекватного ставлення населення до державних інституцій і органів влади. Лише науково обґрунтовані нормативно-правові акти, та ті, що враховують практичний досвід реалізації, суспільні та національні інтереси матимуть підтримку в суспільстві [191, с. 137].

Віктимологічне попередження злочинності є частиною всієї попереджувальної роботи. Питанням попередження злочинності присвячено дуже багато наукових праць (наприклад, С. Алімова [14, с. 27], В. Бобков [75] та ін.).

Під попередженням злочинності слід розуміти сукупність різноманітних видів діяльності в державі, спрямованих на удосконалювання суспільних відносин з метою усунення негативних процесів і явищ, що породжують або сприяють злочинності, а також недопущення вчинення злочинів на різних стадіях розвитку злочинної поведінки.

Традиційно у кримінології розрізняють два рівні попередження злочинності: загальний і спеціальний.

На загальносоціальному рівні запобігання здійснюється в результаті поєднання правових, економічних, політичних, ідеологічних, організаційних та інших заходів, що не мають своїм спеціальним призначенням боротьбу зі злочинністю та запобігання злочинам. Цей вид попередження виступає як засіб, за допомогою якого в суспільстві повинен знижуватися рівень злочинності.

Спеціально-кримінологічні заходи цілком обумовлені наявністю злочинності і безпосередньо спрямовані на усунення конкретних криміногенних факторів [101, с. 67].

Об'єктом віктимологічного попередження виступає те, на що спрямовано діяльність відповідних органів і осіб, які займаються даним видом попередження. Об'єктом може бути будь-яке явище або група явищ, вплив на який знизить імовірність у людини чи групи людей стати жертвою злочину. Оскільки підвищена ймовірність, здатність особи ставати жертвою злочинних зазіхань у кримінологічній літературі йменується віктимністю, то в цьому значенні об'єктом віктимологічного попередження можна вважати вік-тим-ність як складне соціально-психологічне явище і всі її види (особистісну, рольову, соціальну) і процес віктимізації.

Також об'єктом віктимологічного впливу виступає сама особа, носій віктимності, її біологічні, психологічні, соціальні особливості, а також групи населення.

Суб'єктом віктимологічної профілактики є відповідні органи держави або їхні підрозділи, що реалізують попередження злочинності.

Суб'єктами віктимологічного попередження виступають:

- держава в особі своїх вищих і місцевих законодавчих та виконавчих органів;

- недержавні, суспільні, приватні органи (наприклад, спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства у сім'ї; кризові центри; центри медико-соціальної реабілітації та інші);

- посадові особи і громадяни, що здійснюють традиційне попередження злочинності.

Віктимологічний аспект попередження злочинності має використовуватися всіма суб'єктами попереджувальної діяльності як на загальному, так і на індивідуальних рівнях. Віктимологічне попередження здійснюється шляхом застосування визначених способів, прийомів, що впливають на віктимогенний об'єкт, тобто за допомогою спеціальних методів [552, с. 102-103].

Висновки до розділу 5

Втілення розпоряджень правових норм в реальну позитивну поведінку суб'єктів права є необхідною умовою стабільності та порядку в суспільстві, розвитку соціальних інститутів і відносин. Ось чому позитивна поведінка стимулюється державою за допомогою правових норм. Правові стимули сприяють задоволенню інтересів особистості, відкриваючи широкий спектр для її активності.

Вольові вчинки людини завжди відносно самостійні, оскільки їх основою є соціальне регулювання, важливе місце в системі якого належить нормативному регулюванню. Соціальна норма регулює і

контролює соціальну поведінку людей та встановлює порядок і межі здійснення певних дій. За допомогою соціальних норм суспільство формує, оцінює, підтримує, захищає, відтворює необхідний даному суспільству тип поведінки людини.

Нормативне регулювання поведінки людини є програмою позитивних дій, відіграє роль своєрідних засобів регулювання варіантів поведінки. Це пов'язано з тим, що право в дії – це поведінка людей, що відповідає вимогам права і є правомірною. Право як чинник соціальної практики, специфічна регулятивна система виступає особливою складовою для суспільства, об'єднуючи його індивідів в єдиний соціальний простір, задля злагодженості, гармонійності та стійкості. Право завжди проявиться в належній поведінці людини та є засобом дисциплінованості, завдяки чому поведінка членів суспільства стає прийнятною в цьому суспільстві.

Право не є механічною системою правил, а здійснює свій вплив через виконання чи не виконання своїх норм. Саме члени суспільства свідомо сприймають правові принципи та ідеї, діючи правомірно чи неправомірно і тим самим виконуючи свої права та обов'язки.

Можливості ефективного впливу права на суспільні відносини настільки великі тому, що право має здатність самореалізовуватися в масових діях, правомірній поведінці, діяльності людей. І чим адекватніше право втілює в собі об'єктивні закономірності соціального розвитку, суспільну волю, інтереси, потреби і цілі, то тим більша й ефективніша така його здатність.

Способи впливу права на правомірну і соціально-активну поведінку можуть бути диференційовані за різними підставами. У концепції соціальної дії права таке виокремлення відбувається на основі органічного поєднання її правового та соціологічного аспектів, які дають змогу подати ці способи як такі: визначення напряму поведінки в законах та інших актах як соціально корисної мети; заохочення правом

соціально корисних взірців поведінки; формування високого престижу права, тобто визнання високих соціальних якостей права; збіг інтенційної позиції закону і громадянина, а відтак узгодження своїх дій із пропонованими взірцями; правова освіта, правове виховання членів суспільства.

Поведінку людини за ступенем її необхідності з погляду суспільства можна поділити на бажану та небажану. Визначення на пряму лінії поведінки людини залежить від двох взаємопов'язаних чинників: 1) внутрішнього середовища людини (її характеру, бажань, моральних переконань тощо) та 2) впливу зовнішнього середовища (взаємодія з іншими людьми, ефективності діяльності правової системи в державі, загального стану правопорядку тощо). З метою якісного та кількісного збільшення проявів бажаної для суспільства поведінки в праві передбачені різні правові засоби її забезпечення та стимулювання. На нашу думку, такими засобами забезпечення та стимулювання є: зобов'язання, заохочення та дозвіл бажаної для суспільства поведінки. Проте будь-які правові засоби стимулювання та забезпечення досягають своєї мети лише в тому випадку, якщо ефективно реалізуються. Тому вважаємо необхідним є дослідження сутності та ефективності такого правового засобу стимулювання бажаної для суспільства поведінки як заохочення.

Засобами забезпечення та стимулювання позитивної поведінки є: зобов'язання, заохочення та дозвіл бажаної для суспільства поведінки. Проте будь-які правові засоби стимулювання та забезпечення досягають своєї мети лише в тому випадку, якщо ефективно реалізуються.

Доцільно виокремити два підходи до визначення поняття «заохочення у праві» («правове заохочення»): у широкому розумінні – це правовий засіб впливу на поведінку суб'єктів права з метою відзначення їх заслужених вчинків; у вузькому розумінні – це різновид правових стимулів, що спонукає суб'єктів права через надання їм

додаткових благ за заслужену поведінку до сумлінного виконання своїх обов'язків та досягнення соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги, які ставляться до таких результатів.

Можна виокремити первинні і вторинні ознаки заохочення у праві. До первинних ознак слід зарахувати такі: правове заохочення є різновидом правових стимулів, що впливає на мотиваційно-вольовий складник поведінки суб'єктів права шляхом задоволення їхніх потреб та інтересів; підставою для застосування заходів правового заохочення є заслуга, яка виражається у сумлінному виконанні суб'єктом права його обов'язків і в досягненні соціально корисних результатів, що перевищують звичайні вимоги, які ставляться до них.

Вторинними (секундарними) ознаками правового заохочення є такі: цілі правового заохочення, які полягають у: а) приватному спонуканні, тобто у стимулюванні подальшої правомірної поведінки заохочуваного суб'єкта права; б) загальному спонуканні, тобто в орієнтуванні інших учасників суспільних відносин на здійснення заслуг і сумлінних учинків; взаємовигідність правового заохочення і для заохочуваних суб'єктів, і для суб'єктів, які його встановлюють; реалізація правових заохочень через процедуру правозастосування.

Зменшення проявів негативної поведінки людини здійснюється за допомогою встановлення заборон. У випадку встановлення заборони певного виду поведінки для частини людей такого засобу впливу на прояви її поведінки є достатньо. Проте частина людей порушує ці заборони та вчиняє акти поведінки, що заборонені диспозиціями норм права різних галузей. З метою відновлення попереднього стану суспільства, що існував до порушення такої заборони та як превентивний засіб протидії негативній поведінці, право встановлює заходи відповідальності.

Правовим впливом на неправомірну поведінку є безпосередні дії особи, чії права порушені чи є реальна загроза їх порушення,

фактичного і юридичного характеру. Можна використовувати превентивні засоби впливу на негативну поведінку людини. До таких превентивних засобів впливу на поведінку людини, на нашу думку, можна віднести: профілактику правопорушень як крайній вияв негативної поведінки людини та профілактику окремих видів негативної поведінки людини.

Запобігання негативним проявам здійснюється в результаті поєднання правових, економічних, політичних, ідеологічних, організаційних та інших заходів, що не мають своїм спеціальним призначенням боротьбу зі злочинністю та запобігання злочинам. Даний вид попередження виступає як засіб, за допомогою якого в суспільстві повинен знижуватися рівень злочинності та забезпечуватися правопорядок.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено і по-новому розв'язано важливу наукову проблему, що концептуалізується в цілісному теоретико-методологічному дослідженні природи юридично значущої поведінки людини. Найважливішими науковими результатами дослідження є такі.

1. Людина – жива істота, індивід, яка поєднує в собі фізичний, природний, духовний, моральний та соціальний аспекти, успадковані і набуті при житті. Людину як явище, і не тільки в праві, а найперше у філософії, конституційовано як істоту, індивіда, яка поєднує в собі фізичне, природне, духовне, моральне та соціальне єство, успадковані та набуті при житті. Найважливішою соціальною характеристикою особистості є поведінка. Оцінка поведінки людини залежить від її відповідності певним соціальним нормам, наслідком чого є її наслідки, які проявляються в соціальній значущості.

Зауважено, що термін «людина» відрізняється від інших суміжних понять, таких як «істота» та «індивід» тим, що пов'язаний із соціально-духовним елементом. Категорія «людина» – поняття, яке найповніше відображає феномен людини. В юриспруденції, зокрема, в нормативно-правових актах, поширеними є й інші термінологічні відповідники (особа, суб'єкт), проте, при дослідженні людини в праві беремо до уваги положення Основного Закону, в якому констатовано людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку в Україні найвищою соціальною цінністю. Це вказує на ієрархію понятійного апарату, в якій превалює саме «людина».

2. Аналіз сутності феномену юридично значущої поведінки людини потребував використання в роботі природно-правового та позитивістського підходів. Дослідження юридично значущої поведінки людини базувалося на трьох рівнях: емпіричному, теоретичному та практичному. Емпіричний рівень пов'язаний із накопиченням

фактичного матеріалу, який належить до досліджуваної теми, а також з його описом. Збір і вивчення фактів є першим і необхідним етапом у розвитку історико-правової науки, який створює можливість переходу до теоретичного осмислення та узагальнення. На теоретичному рівні дослідження відбувалася оцінка, осмислення, пояснення історичних чинників, розкривалася сутність досліджуваної події, а також закономірності та тенденції її розвитку. На практичному рівні було запропоновано вирішення кількох наукових проблем та застосування окремих підходів при здійсненні навчально-методичної роботи.

В основу дисертаційного дослідження покладено діалектичний підхід, центром якого є теорія розвитку, аналіз причиново-наслідкових зв'язків. У хронологічному (історичний) підході репрезентований розвиток процесів та подій у темпоральній послідовності. Ідею юридично значущої поведінки належно увиразнюють системний, порівняльний, узагальнення та абстрагування, аналогії, термінологічний підходи та методи аналізу і синтезу, дедукції та індукції. Застосування спеціально-юридичних методів пізнання правових об'єктів (порівняльно-правовий метод, формально-правовий метод, правове моделювання, герменевтико-правовий) довело правильність обраного репрезентування нашої концептуалізації ідеї юридично значущої поведінки.

Наголошено, що беручи за основу антропологічний принцип, який становить своєрідну методологічну серцевину заявленої парадигми, оскільки утворює людину, її природні і соціокультурні чесноти як вихідне начало усвідомлення сутності й регулятивних можливостей права, юридична антропологія покликана дослідити реалізацію права у повному розумінні і сприяти гуманізації чинного правопорядку. Водночас антропологічний принцип виконує об'єднуючу функцію в системі фундаментальних світоглядних засад філософії права, наповнює їх людським началом.

3. Терміни «правова поведінка» та «юридично значуща поведінка»

в сучасній юриспруденції з'явилися порівняно недавно. Їх дослідження переважно пов'язане з аналізом основних її різновидів: правомірної та неправомірної поведінки. Поведінка особи в цілому та юридично значуща поведінка, яка спершу визначалася як сукупність реакцій людини на навколишнє середовище, а згодом – як вияв волі людини, досліджувалася з початку виникнення *homo sapiens*. Юридично значущу поведінку особи крізь призму історії визначено не лише темпорально, але й просторово.

Поведінка людини – це вияв цілеспрямованої активності соціального суб'єкта, спрямований на практичну взаємодію з навколишнім середовищем задля підтримання свого існування. З огляду на це, поведінку людини як явище досліджено у формі юридично значущої поведінки людини, яку визначено як соціально значущу (позитивну чи негативну), свідомо-вольову поведінку людей (окремих індивідів, колективів або груп людей), яка зовні виражена у формі конкретних фізичних дій або бездіяльності, врегульована (передбачена) нормами права, підконтрольна державі та спричиняє юридичні наслідки.

4. Юридично значуща поведінка повинна відповідати вимогам правових норм, які містять формально-обов'язкові критерії, на підставі яких можна дати юридичну оцінку відповідності або, навпаки, невідповідності поведінки нормі права. У першому випадку юридична значущість поведінки полягатиме у правомірності такої поведінки, у другому – у протиправності та можливості настання негативних юридичних наслідків. Юридично значущою також може бути така поведінка, яка формально не суперечить, проте і не відповідає нормі права. Така поведінка є, зокрема, наслідком зловживання правом. Юридично значущі вчинки є основним елементом юридично значущої поведінки.

Юридично значущу поведінку класифіковано: за суб'єктами права; за різновидами юридичних фактів; за формами реалізації правових

норм; за суб'єктивною стороною (за характером мотивації); за об'єктивною стороною; за ступенем соціальної цінності; за сферами громадського життя (суспільних відносин, за галузями права).

5. Протиправну поведінку визначено як іманентну ознаку правопорушення. Вербально-поведінковий прояв протиправності – це зовнішній атрибут самоутвердження і самореалізації індивіда у правовому полі через задоволення меркантильних внутрішніх потреб і спонук. Протиправна поведінка характеризується порушенням норм права, в тому числі, невиконанням обов'язків чи невикористанням прав. Серед основних чинників сучасної неправомірної поведінки названо деформацію інститутів влади, соціальних відносин та інститутів, системи правоохоронних органів, суспільства та особи, загальну кризу.

Залежно від сфери регульованих відносин різновиди протиправної поведінки співвіднесено з кримінально-правовою, адміністративно-правовою, та цивільно-правовою галузями.

Зазначено, що на прояви юридично значущої поведінки впливають чинники, які часто не залежать від людини але впливають на її поведінку та є необхідним для запобігання девіацій та формування правомірності поведінки громадян. Серед основних чинників, які впливають на поведінку особи виокремлено мораль, сім'ю, віру, культуру, існування можливості вибору, світогляд, мотивації, подолання страху, бажання самовизначення і самовираження, стиль, спосіб, умови і рівень життя, освіченість і обізнаність, дійсність, внутрішньоособистісні переконання і цінності, форми і способи владного дозволу і примусу, методи контролю свободи людини, організація суспільства, колектив, суспільні орієнтації і установки, та, мабуть, найважливіше – інтелект і воля, світоглядні цінності тощо.

6. Внутрішніми причинами поведінки людини є усвідомлення особою значення своїх дій, якість сприйняття норм як соціальних, так і правових, їхня трансформація через суб'єктивне оцінювання та

вираження у формі дій у суспільстві. Такий спосіб вираження може набути як правомірного, так і неправомірного характеру. Зовнішніми причинами вважаються саме норми правової системи та соціально правової політики в країні, яка виступає регулятором суспільних відносин у різних сферах життя суспільства й держави. Відтак, зроблено висновок, що визначення чинників, які впливають на поведінку людини, творить основи для формування правомірної поведінки та запобігання проявам негативної поведінки, що артикулюються у правовому полі юридично значущої поведінки.

7. Юридично значуща поведінка – це, по-перше, соціальна поведінка або окремих осіб, або колективів людей, різноманітних форм їх організації, що підпадає під вимоги правової норми та передбачає юридичну відповідальність. По-друге, юридично значуща поведінка – це свідомо вольова поведінка, що має форму дії (активної поведінки) або бездіяльності (пасивної поведінки). Вона має інтелектуально-вольовий характер, оскільки носить усвідомлений характер і контролюється волею людини. По-третє, юридично значуща поведінка ґрунтується на нормах позитивного права. Вона є суспільно корисною, відповідає інтересам людини, суспільства і держави, а також принципам права, як-от, справедливості, свободи, рівності, гуманізму.

Як юридично значуща має розглядатися не тільки та поведінка, яка передбачена нормами права як формалізованими правилами поведінки, а й поведінка, яка офіційними джерелами права не визначена, але входить до сфери правового регулювання, що окреслена принципами права. Юридично значуща поведінка може передбачати юридичні наслідки, спричиняти зміну правовідносин. Ця поведінка підпадає під юридичну оцінку (правову кваліфікацію) з метою встановлення відповідності (невідповідності) стандартним встановленим нормам. Термін «правовий» використовується для позначення позитивних явищ правової реальності (правова активність,

правовий акт, правова культура, правовий порядок тощо), що вказує на некоректність позначення ним як правомірної, так і протиправної поведінки.

8. Серед ознак, за якими правомірна і неправомірна поведінка відрізняються одна від одної, виокремлено: їх протилежність між собою; рівень соціальної значущості; різну мотивацію; власну специфічну правову регламентацію; різні засоби контролю з боку держави; різні юридичні наслідки.

Найбільш важливою видається класифікація правомірної поведінки за вольовою ознакою на добровільну і вимушену поведінку. Добровільна поведінка, відповідно, може ґрунтуватися на переконанні особи в доцільності свого вибору. Саме ця характеристика відповідає правовій активності.

9. Законність, характеризуючи стан юридичної правомірності суспільних відносин, є передумовою правопорядку, умовою його виникнення і зміцнення. Правопорядок, що відображає структурну впорядкованість, організованість суспільних відносин, може існувати лише в умовах законності та тільки як її результат. Будучи зумовлені потребами упорядкованого розвитку правових відносин, вимоги законності зорієнтовані на забезпечення правомірного характеру поведінки всіх суб'єктів і, отже, несуть в собі конкретну програму людської діяльності та спілкування в соціально-правовому середовищі. Суть цієї програми полягає в забезпеченні точної відповідності поведінки всіх суб'єктів правовим розпорядженням і формуванні критеріїв законного і незаконного у сфері права.

10. Правопорушення належить до одного із видів правової поведінки людини, його трактування залежить від типу праворозуміння. Правопорушення – це протиправне винне (або без вини) діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом права, що порушує правопорядок і завдає (або може завдати) соціальну шкоду окремим особам, суспільству, державі та може спричинити юридичну відповідальність. Основними ознаками

правопорушення є: діяння (дія або бездіяльність); протиправність як порушення об'єктивного та (або) суб'єктивного права; вчинення суб'єктом права; наявність вини правопорушника (при класичній моделі складу правопорушення); соціальна шкода як сукупність негативних наслідків правопорушення; юридична відповідальність.

Правопорушення як вид правової поведінки має негативний характер та є небажаним проявом юридично значущої поведінки людини.

11. Посткримінальна поведінка – це незлочинна поведінка суб'єкта, що являє собою послідовність його дій після закінчення етапу виконання рішення про вчинення злочину до моменту виникнення механізму нового злочину, або до моменту його викриття чи добровільної відмови від злочину, або ж до того моменту, коли суб'єкт перестане боятися наслідків учиненого ним діяння і перестане замислюватися про його наслідки, або до закінчення строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Мотиви і напрям посткримінальної поведінки зумовлені вчиненням людиною злочину. Межею виникнення посткримінальної поведінки є момент закінчення вчинення злочину, межа припинення посткримінальної поведінки залежить від її виду та низки інших обставин. Характеристика видів посткримінальної поведінки дає змогу детально розглянути мотиви вибору напрямів такої поведінки.

12. Віктимність – певна здатність людини ставати об'єктом злочинного посягання, що може формуватися протягом життя або підсилюватися залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних причин та умов, що виявляються в конкретній ситуації. Віктимність особи – поняття динамічне: це не вроджена особливість людини, вона може видозмінюватися протягом усього життя і залежить від різних чинників, передусім – від її носія. Віктимність є властивістю людини, на утворення якої впливає значна кількість чинників (пов'язаних безпосередньо із природою людини (біологічні та психологічні) а також

тих, що зумовлені середовищем існування людини (соціологічні)). Віктимність як властивість особи безпосередньо впливає на вибір (свідомий чи не свідомий) лінії поведінки такої людини. Основним засобом профілактики віктимності, а відтак і віктимної поведінки є віктимологічне запобігання. Внутрішня позиція маргінальних осіб проявляється в їх поведінці.

13. Маргінальна поведінка – це та, яка часто суперечить загальноприйнятній у суспільстві, та негативно позначається на юридично значущій поведінці. Маргінальність – це внутрішнє ставлення особи до зовнішнього світу, що сформоване зовнішніми і внутрішніми чинниками. Маргінальна поведінка – це зовнішній вияв маргінальності, який проявляється в активних чи пасивних діях свого ставлення до тих чи інших явищ об'єктивної дійсності.

Виокремлено два основні підходи до визначення явища маргінальності – культурологічний і соціально-структурний. Представники першого загалом уявляють маргінала як людину проміжного стану, неврівноважену у своєму соціальному статусі внаслідок потрапляння і поверхневого засвоєння двох протилежних культурних середовищ і, отже, таку, що глибоко не репрезентує жодну з них. Західноєвропейська, за своїм змістом соціально-структурна, концепція, що визначає маргінала як людину «краю», «межі», як таку, яку суспільство через певні причини знівелювало, відсунуло на периферію, і таким чином налаштувало проти себе тим, що не знайшло в собі сили під час глибоких суспільних перетворень підтримати слабких.

14. Для увиразнення поняття юридично значущої поведінки застосовано поняття девіантної поведінки, яка має стійкий зв'язок з реакцією суспільства на такі вчинки, які вважаються відхиленням від основної норми. Девіантна поведінка – це поведінка людини, що не відповідає соціальним нормам та може завдати шкоди суспільству або

самій людині, наслідком чого є її соціальна дезадаптація.

Делінквентна поведінка – це поведінка, при якій неповнолітні здійснюють «протиправні вчинки», які мають зовнішні ознаки «правопорушень», але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність, оскільки в них настав стан юридичної «дієздатності». Суб'єктами делінквентної поведінки є особи молодого віку, що пояснюється психофізіологічними змінами в їхньому організмі.

15. Конфлікт – це форма стосунків між потенційними або актуальними суб'єктами соціальної дії, мотивація яких зумовлена протилежними цінностями і нормами, інтересами і потребами. При початковому розгляді конфлікт виступає як «біполярне явище» – протистояння двох начал, що проявляє себе в активності двох сторін, яка спрямована на подолання протиріччя, причому сторони конфлікту представлені активним суб'єктом (суб'єктами).

Конфліктні форми поведінки – це такий стиль поведінки людини (фізична, вербальна, непрямая агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість тощо), який детермінує виникнення конфліктів. Найоптимальніший варіант вибору стратегії поведінки в конфліктній ситуації полягає в її виборі на основі аналізу всіх компонентів конфлікту.

16. Юридична дія – це абстрактне, загальне поняття. Дія завжди пов'язана з правосвідомістю та волею людини. Також вона має зв'язок з категоріями руху, зміни, взаємодії тощо. Вона є реакцією організму на певне роздратування, адже в ній проявляється людська активність. Тому дія виявляється переважно елементарною «клітиною» активності особистості, що позначає динамічність у реалізації певної цілі, що має перетворювальний характер, змінює ситуацію, яка виникла (оскарження неправомірних актів посадових осіб тощо).

Під дією потрібно розуміти, по-перше, ті перетворення поведінки суб'єктів, які передусім пов'язані з волею, свідомістю, по-друге – з волею,

яка безперечно проявляється через певні способи вираження, тобто в активній формі. Поведінка осіб, які не характеризується єдністю цих двох моментів, не є дією. Дія є елементом соціальної активності та характеризується певною цілеспрямованістю. Тому говорити про активність без дії немає змісту. Будь-який стан не може мати місця без дії або сукупності дій, хоча б і внутрішнього порядку. З іншого боку, дія як соціальне явище не зводиться до руху, оскільки рух – це дія, позбавлена соціального змісту. Дія – це не просто рух, це певна соціальна значущість, яка важлива для суспільства, його динаміки. Відтак, люди у своїй діяльності орієнтуються не на біологічний зміст дій своїх партнерів, а на важливість деяких дій, що мають соціальний характер, пов'язані з відповідними соціокультурними стандартами.

17. Конкретні ознаки юридично значущих дій закріплюються у правових нормах, а останні – у знакових системах (офіційні документи). Норма права передбачає як зовнішню сторону поведінки (сутність дій, засобів, об'єктів, результатів), так і в певних межах внутрішню (цілі та мотиви виконання). Чітка нормативність правових дій відображає, з одного боку, реальні можливості регулювання людської поведінки правовими засобами, а з іншого – убезпечує від зайвого втручання у повсякденне життя людей. Дія вважається юридично значущою, якщо вона виражається у всьому у формі руху, має або здатна викликати юридично значущі наслідки, спрямовані на реалізацію норм, дозволів і заборон, передбачених чинним законодавством, або суперечить вимогам правових норм.

Одним із способів нормативно-правового впливу на поведінку людей визначено дозвіл. Нормативні приписи, що містять дозволи, визначають у державному масштабі рамки юридично значущої дії суб'єкта права як активного способу реалізації права. Нормативний характер дозволу містить вказівки на таку варіативну поведінку людей при тих або інших обставинах життя, котра є найбільш

цілеспрямованою і відповідає інтересам суспільства, тобто показує позитивний характер поведінки.

Результатом юридично значущих дій є певні наслідки. Характер таких наслідків, що настали, дає змогу судити про ступінь реалізації тих завдань і цілей, які стояли перед суб'єктами. Крім того, юридично значуща дія отримує оцінку з боку держави: позитивну – якщо вона правомірна (що вказується у правовому стимулюванні таких дій, їх гарантуванні та охороні) або негативну – якщо дія незаконна (негативна оцінка вживається в застосуванні до правопорушника міри державного примусу, передусім юридичної відповідальності).

18. Дотичним до поняття «дія» є категорія бездіяльності, яка пов'язана з відсутністю зовнішніх актів поведінки. У системі правового регулювання бездіяльність, як і дія, виступає формою юридично значущої поведінки і наділена загальними ознаками останньої. Проте, вона має і свої відмінні риси. Категорія бездіяльності є оцінною. Особливістю діяльності як форми поведінки є також те, що бездіяльність з'являється тоді, коли людина входить у систему суспільних відносин, в якій наділяється обов'язком виконувати певні дії.

Психофізична природа бездіяльності полягає в тому, що вона являє собою стан суб'єкта, обумовлений, в першу чергу, зовнішніми факторами, що стримують діяльність людини. Пасивний акт поведінки характеризується, як правило, усвідомленою і вольовою затримкою руху, що говорить про його психічну активність. Бездіяльність – пасивний спосіб реалізації права, який пов'язаний із використанням, виконанням та дотриманням норм права.

19. Нормативне регулювання поведінки людини є програмою позитивних дій, відіграє роль своєрідних засобів регулювання варіантів поведінки. Це пов'язано з тим, що право в дії – це поведінка людей, що відповідає вимогам права і є правомірною. Право як чинник соціальної практики, специфічна регулятивна система виступає особливою

складовою для суспільства, об'єднуючи його індивідів в єдиний соціальний простір, задля злагодженості, гармонійності та стійкості. Право має завжди проявитися в належній поведінці людини та є засобом дисциплінованості, завдяки чому поведінка членів суспільства стає прийнятною в цьому суспільстві.

Способи впливу права на правомірну і соціально-активну поведінку диференційовані за різними підставами. У концепції соціальної дії права таке виокремлення відбувається на основі органічного поєднання її правового та соціологічного аспектів, які дають змогу подати ці способи як такі: визначення наряду поведінки в законах та інших актах як соціально корисної мети; заохочення правом соціально корисних взірців поведінки; формування високого престижу права, тобто визнання високих соціальних якостей права; збіг інтенційної позиції закону і громадянина, а відтак узгодження своїх дій із пропонованими взірцями; правова освіта, правове виховання членів суспільства.

20. Поведінку людини за ступенем її необхідності з погляду суспільства поділено на бажану та небажану. Визначення наряду лінії поведінки людини залежить від двох взаємопов'язаних чинників: внутрішнього середовища людини (її характеру, бажань, моральних переконань тощо) та впливу зовнішнього середовища (взаємодія з іншими людьми, ефективності діяльності правової системи в державі, загального стану правопорядку тощо).

З метою якісного та кількісного збільшення проявів бажаної для суспільства поведінки в праві передбачені різні правові засоби її забезпечення та стимулювання: зобов'язання, заохочення та дозвіл бажаної для суспільства поведінки. Зменшення проявів негативної поведінки людини здійснюється за допомогою встановлення заборон. У випадку встановлення заборони певного виду поведінки для частини людей такого засобу впливу на прояви її поведінки є достатньо. Проте

частина людей порушує ці заборони та вчиняє акти поведінки, що заборонені диспозиціями норм права різних галузей. З метою відновлення попереднього стану суспільства, що існував до порушення такої заборони та як превентивний засіб протидії негативній поведінці, право встановлює заходи юридичної відповідальності.

21. У праві можна використовувати превентивні засоби впливу на негативну поведінку людини, а саме: профілактику правопорушень як крайнього вияву негативної поведінки людини та профілактику окремих видів негативної поведінки людини. Виникнення концепції про профілактику соціально негативної поведінки – історично неминучий процес, що відображає діалектику суспільних відносин. Вивчення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень та аморальним проявам, визначаються потребами практики боротьби із цими соціальними відхиленнями.

22. На загальносоціальному рівні запобігання здійснюється в результаті поєднання правових, економічних, політичних, ідеологічних, організаційних та інших заходів, що не мають своїм спеціальним призначенням боротьбу зі злочинністю й запобігання злочинам. Цей вид попередження виступає як засіб, завдяки якому в суспільстві повинен знижуватися рівень злочинності. У нинішньому динамічному перетворенні суспільства відповідно до цивілізаційних процесів у науковому дискурсі юридично значущої поведінки актуальними для аналізу і проектування досі є способи засвоєння поведінкою позитивних інновацій, її формування в умовах свободи мислення, простору для розвитку сучасної людини в межах синергії права людської еволюції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абушенко В. Л. Концепция // Всемирная энциклопедия: Философия / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. Москва: АСТ, Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. 559 с.
2. Аванесов Г. А. Криминология. Москва: Юрид. лит., 1984. 498 с.
3. Азарова Л. А., Сятковский В. А. Психология девиантного поведения: учеб.-метод. комплекс. Минск: ГИУСТ БГУ, 2009. 164 с.
4. Аземша І. Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції // Часопис Київського університету права. 2010. № 2. С. 54–57.
5. Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua>.
6. Алексеев В. П., Першиц А. И. История первобытного общества. Москва, 2001. 223 с.
7. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: «Лань», 1999. 256 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права. Москва: Юристъ, 1995. 320 с.
9. Алексеев С. С. Правовые средства: постановка проблемы, понятие, классификация // Советское государство и право. 1987. № 6. С. 14–18.
10. Алексеев С. С. Проблемы теории государства и права. Москва, 1979. 396 с.
11. Алексеев С. С., Корельский В. М., Черданцев А. Ф. и др. Проблемы теории государства и права / отв. ред. С. С. Алексеев. Москва: Юрид. лит., 1979. 480 с.
12. Алехин А. П., Кармолицкий А. А., Козлов Ю. М. Административное право Российской Федерации: учебник. Москва: Зерцало, 1998. 276 с.

13. Аликперов Х. Д. Проблемы допустимого компромисса в борьбе с преступностью: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1992. 300 с.
14. Алимов С. Б. Предупреждение насильственной преступности: достижения, проблемы // Вопросы борьбы с преступностью. Москва, 1988. Вып. 47. С. 24-27.
15. Ананьев В. Г. Человек как предмет познания. Ленинград, 1968. 338 с.
16. Англо-русский полный юридический словарь / состав. А. С. Мамулян. Москва: Лингво, 1993. 400 с.
17. Андреева Г. М. Социальная психология. Москва: Изд-во МГУ, 1988. 325 с.
18. Андрусів Л. З. Роль реформаційно-єретичних ідей у становленні раціоналістичного світогляду доби українського Відродження // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. 2009. – № 19. С. 86-91.
19. Андрусяк Т. Г. Історія політичних та правових вчень. URL: http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,99999999/catid,81/id,780.
20. Анохин С. А. Правовые качества личности в системе условий правомерного поведения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2005. 176 с.
21. Антична культура і вітчизняна філософська думка / за ред. В. С. Горського. Київ: Знання, 1990. 48 с.
22. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследование преступлений. Москва: Юрист, 1996. 336 с.
23. Антонян Ю., Бородин С. Преступное поведение и психические аномалии / ред.: В. Кудрявцев. Москва: Спарк, 1998. 215 с.
24. Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників П'ятого міжнародного круглого столу (м. Львів, 28-29 листопада 2009 року). Львів: Край, 2009. 336 с.

25. Анцупов А. Я., Шипилов А. И. Конфликтология: учеб. для вуз. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 551 с.
26. Аристотель. Никомахова этика // Сочинения в 4 томах. Т. 4 / пер. с древнегр.; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. С. 53-293.
27. Артамонов В.П. Наука советского исправительно-трудового права: учеб. пособ. Москва: Академия МВД СССР, 1974. 130 с.
28. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности. Москва: Мысль, 1976. 158 с.
29. Афанасьев В. Г. Общество: системность, познание и управление. Москва: Политиздат, 1981. 432 с.
30. Бабаев В. К., Баранов В. М., Гойман В. И. Логико-гносеологический и онтологический аспекты социалистического правосознания и правовой активности // Обеспечение охраны социалистической собственности в современных условиях. Горький, 1986.
31. Бабайлов В. К. Индукция и дедукция / В. К. Бабайлов // Бизнес Інформ. 2012. № 10. С. 285-287.
32. Бабайлов В.К. Теория метода: монография. Х: ХНАДУ, 2011. 232 с.
33. Байниязов Р. С. Правосознание и правовой менталитет в России. Саратов, 2001. 296 с.
34. Байтин М. И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). Саратов: СГАП, 2001. 416 с.
35. Балинська О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід: монографія. Львів: ПАІС, 2008. 212 с.
36. Балинська О. М. Семіотика права: монографія. Львів. ЛьвДУВС. 2013. 416 с.
37. Балинська О. М. Семіотичний підхід до розуміння правової сутності людини // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): Статті учасників восьмого Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 7-8 грудня 2012 року). Львів: Галицький друкар,

2013. С. 37-45.

38. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права: навч.-метод. посібник / О. М. Балинська, Т. З. Герасимів. Львів: Вид-во ЛьвДУВС. 2008.

39. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві / О. О. Бандура. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 200 с.

40. Бандурка О. М. Теорія держави і права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків: Майдан, 2018. 452 с.

41. Барабаш О. О. Структурна модель юридично значущої поведінки: загальнотеоретичний аналіз / О. О. Барабаш // Часопис Київського університету права. 2018. № 1. С. 19–22.

42. Барабаш О. О. Ціннісно – правові властивості юридично значущої поведінки / О. О. Барабаш // Науковий вісник Дніпропетровського університету внутрішніх справ. 2018. – № 1. С. 6–12.

43. Барабаш О. О. Правосвідомість, правопорядок та законність як чинники правомірної поведінки / О. О. Барабаш // Форум Права. 2018. № 3. С. 6–12.

44. Барабаш О. О. Правові засоби стимулювання позитивної поведінки людини : загальнотеоретичний аспект / О. О. Барабаш // Науковий вісник Дніпропетровського університету внутрішніх справ. 2018. № 2. С. 8–14.

45. Баранов В. М. Поощрительные нормы советского социалистического права / под ред. М. И. Байтина. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. 148 с.

46. Баранов В. М. Юридическая квалификация правомерного поведения в процессе реализации норм советского права; понятие, необходимость, истинность // Актуальные вопросы советского права (теория и практика). Казань, 1985.

47. Бартон В. И. Сравнение как средство познания. Минск: Изд-во БГУ, 1978. 127 с.

48. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения: пер. с чеш. Москва, 1989. 448 с.
49. Баскаков А. Я., Туленков Н. В. Методология научного исследования: учеб. пособие. 2-е изд., испр. Киев: МАУП, 2004. 215 с.
50. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ: Атіка, 2004. 296 с.
51. Бахрах Д. Н. Административное право: учебник. Общая часть. Москва: Бек, 1993. 355 с.
52. Бахур О. Психологічна характеристика підлітків з делінквентною поведінкою // Актуальні питання гуманітарних наук. 2012. Вип. 3. С. 220-226.
53. Бачеріков О. В., Стець О. М. Адміністративно-правовий обов'язок створити суб'єкт господарювання // Правове життя сучасної України: матеріали Міжнар. наук. конф. Одеса: Фенікс, 2013. Т. 2. С. 64–65.
54. Бачинин В. А. Неправо (негативное право) как категория и социальная реальность // Государство и право. 2001. № 5. 472 с.
55. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2006. 1081 с.
56. Бачинин В., Панов Н. Философия права. Киев, 2002. С. 129.
57. Бачинін В. А. Філософія права: словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. К.: Ін Юре, 2003. 408 с.
58. Бедь В. В. Юридична психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доп. і переробл. Київ: МАУП. 436 с.
59. Белканов Е. А. Структура и функции правосознания: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 1996. 21 с.
60. Бельский К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. Москва, 1982. 183 с.
61. Беляев Н. А. Цели наказания и средства их достижения в исправительно-трудовых учреждениях. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. 186 с.
62. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной

ответственности и пути ее обеспечения: монография. Ташкент, 1989. 150 с.

63. Бернюков А. Правова реальність як соціально-буттєва необхідність (онтоантропний аналіз) // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників восьмого Міжнародного круглого столу (м. Львів, 7–8 груд. 2012 р.). Львів: Галицький друкар, 2013.

64. Беспалов Б. И. Действие (Психологические механизмы визуального явления). Москва, 1984. 192 с.

65. Бех В. П., Бех Ю. В. Евристичний потенціал філософського аналізу у дискурсі дослідження соціальних систем // Нова парадигма: журнал наукових праць / гол. ред. В. П. Бех. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 99.

66. Бжалова И. Т. Установка и поведение. Москва, 1968. 48 с.

67. Битяк Ю. П., Гаращук В. М., Дьяченко О. В. та ін. Адміністративне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 544 с.

68. Бігун В. С. Людина в праві та науках про право: три загальнонаукові підходи до дефініції // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): матер. I всеукр. круглого столу, 16-17 верес. 2005 р. Львів, 2006. С. 37-42.

69. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2004. 220 с.

70. Біленчук П. Д., Гвоздичкий В. Д., Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Київ: Атіка, 1999. 320 с.

71. Білуха М. Т. Методологія наукових досліджень: підручник. Київ: АБУ, 2002. 480 с.

72. Блажко П. К. Совокупность правонарушений по советскому праву: (Понятие и юрид. значение). Казань: Казан. ун-т, 1988. 97 с.

73. Блувштейн Ю. Д. Уголовное право и социальная справедливость. Минск: Университетское, 1987. 63 с.

74. Бобильов Ю. П. Концепції сучасного природознавства. Київ, 2003. 244 с.
75. Бобков В. И. Криминологические проблемы борьбы с умышленными убийствами и тяжкими телесными повреждениями с учетом специфических условий региона: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1986. 22 с.
76. Бобровник С. В. Компромiс i конфлiкт у правi: антропологокомунiкативний пiдхiд до аналізу: монографiя. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2011. 384 с.
77. Бобровник С. В. Юридична вiдповiдальнiсть // Теорiя держави i права. Академiчний курс: пiдручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Онiщенко. Київ: Юрiнком Iнтер, 2006. 688 с.
78. Богомолова М. Ю. Делiнквентна поведiнка пiдлiткiв як соцiально-педагогiчна проблема // Педагогiчнi науки: зб. наук. пр. 2011. Вип. 59. С. 357-362.
79. Боднар А. Я., Макаренко Н. Г. Особливостi проявiв делiнквентної поведiнки в Збройних Силах України // Науковi записки НаУКМА. Педагогiчнi, психологiчнi науки та соцiальна робота. 2011. Т. 123. С. 35-39.
80. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психол. труды. Москва, 1995. 352 с.
81. Большая юридическая энциклопедия: самое полное современное издание: более 2000 юрид. терминов и понятий / уклад.: В. В. Аванесян [и др.]. Москва: Эксмо, 2008. 960 с.
82. Большой толковый психологический словарь / Артур Ребер; [пер. с англ.]. Москва: АСТ, Вече, 2003. Т. 1 (А–О). 592 с.
83. Борзенко И. М., Кувакин В. А., Кудишина А. А. Человечность человека: основы современного гуманизма: учеб. пособие для вуз. Изд. 2, испр. и доп. / под ред. А. Г. Круглова и В. А. Кувакина. Москва, 2005. 338 с.
84. Борисов В. В. Социалистическая законность и правопорядок советского общества. Саратов, 1962. 342 с.

85. Борисова В. І., Баранова Л. М., Бегова Т. І. та ін. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
86. Бородін І. Л. Людинорозуміння в праві // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична. 2013. Вип. 1. С. 420-427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2013_1_49.
87. Бочаров Д. О. Проблеми юридичного доказування у літературних прикладах: навч. посіб. Дніпропетровськ: АМСУ, 2002. 28 с.
88. Боэций. Против Евтихия и Нестория // «Утешение философией» и другие трактаты. Москва, 1990. С. 171-173.
89. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. М., 2000. 847 с.
90. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. Т. 1 / под ред. проф. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург, 1890. URL: <http://www.vusnet.ru/biblio/dict.aspx#find>.
91. Буева Л. П. Социальная среда и сознание личности. Москва, 1968. 268 с.
92. Букреев В. И., Римская И. Н. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособие. Москва: Юрайт, 1998. 335 с.
93. Бырдин Е. Н., Обухова М. А. Виды юридически значимого поведения: сравнительно-правовой аспект // Академический вестник. 2011. № 1.
94. Бьорк Д. В., Беррес Ф. Скиннер: Непредвиденные случайности жизни // Великие психологи. Ростов на Дону: Феникс, 2000. С. 517-546.
95. Вандишев В. М. Філософське підґрунтя прогностики Юрія Дрогобича. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Filos/2002_20/08_vandyshev_vm.pdf.
96. Васильев В. Л. Юридическая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 608 с.
97. Васильев С. Проблема активности в психофизической концепции И.М. Сеченова // Вестник МГУ. Сер.: Философия. 1970. № 6.

98. Васильєв В. В. Западня філософія XIX века. Москва: Высшая шк., 2005. 400 с.
99. Васильєв С. В. Загальноправові та спеціальні методи дослідження джерел цивільного процесуального права // Університетські наукові записки. 2013. № 3. С. 123-128.
100. Вебер М. Избранные произведения. Москва, 1990. 808 с.
101. Ведерникова О. Н. Теория и практика борьбы с преступностью в Великобритании. Москва: Рос. криминолог. Ассоц., 2001. 344 с.
102. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Харків, 2017. 1128 с.
103. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вуз. Москва: Новый юрист, 1998. 624 с.
104. Венгеров А. Б., Мицкевич А. В. Закон и законность в хозяйственной деятельности. Москва: Юрид. лит., 1973. 64 с.
105. Винославська О. В., Бреусенко-Кузнецов О. А., Зливков В. Л. Психологія: навч. посіб. Київ: ІНКОС, 2005. 352 с.
106. Вінтюк Ю. Класифікація видів поведінки: спроба аналізу та оптимізації // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: Філософські науки. 2011. Вип. 14. С. 184-192.
107. Вовк В. М., Кравець В. М., Симон Ю. С. та ін. Словник основних термінів із соціальних дисциплін. Київ: КНУВС, 2006. 188 с.
108. Волинка К. Г. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: МАУП, 2003. 240 с.
109. Волков Б. С. Мотивы преступлений. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1982. 152 с.
110. Воронина Л. А. Основные эстетические категории Аристотеля: учеб. пособие. Москва: Высш. шк., 1975. 124 с.

111. Врублевский Е. Бездействие и причинность // Правоведение. 1971. № 1. С. 69-72.
112. Всемирная энциклопедия: философия / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. Москва: АСТ, Минск: Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.
113. Гаджиев К. С. Политическая идеология: концептуальный аспект // Вопросы философии. 1998. № 12. С. 3-20.
114. Гайворонська Т. В. Філософсько-правовий дискурс розуміння свободи і необхідності в історичному контексті. URL: http://www.nbuuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_35/Gileya35/F7_doc.pdf.
115. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2012. 420 с.
116. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування поведінки людини: філософсько-правовий вимір: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2009. 458 с.
117. Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянца. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
118. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: в 2 т. / сост., общ. ред. А. В. Гулыги. Москва: Мысль, 1973. Т. 2. 629 с.
119. Гегель Г. В. Ф. Философия права: соч. в 8 т. Москва; Ленинград, 1934. Т. 7. 380 с.
120. Герасіна Л. М. Соціальні та правовиховні чинники запобігання девіаціям // Проблеми законності. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. 2009. Вип. 103. С. 241-246.
121. Герлох А. О методах познания права // Правоведение. 1983. № 1. С. 12-13.
122. Гершунский Б. С. Прогностические методы в педагогике: монография. Киев: Вища школа, 1974. 208 с.

123. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений». 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2007. 520 с.
124. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. Москва: Мысль, 1964. Т. 1. 584 с.
125. Гойман В. И. Действие права (методологический анализ). Москва, 1992. 187 с.
126. Гойман В. И. Формирование правовой активности личности. Москва, 1988. 145 с.
127. Голик Ю. Поощрения и наказания // Коммунист. 1991. № 5. С. 92-98.
128. Горкхаймер М. Критика інструментального розуму: пер. з нім. Київ: ППС-2002, 2006. 282 с.
129. Горский Д. П. Обобщение и познание: монография. Москва: Мысль, 1985. 208 с.
130. Горський В. С., Ткачук М. Л., Нічик В. М. Філософія і психологія. Словник. Унів: Пульсари, 2001. 208 с.
131. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования. Москва, 1972. 258 с.
132. Гражданское право: учебник / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеев. Москва: ТЕИС, 1996. Ч. 1. 765 с.
133. Грек Т. Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види // Адвокат. 2010. № 10 (121). С. 41-45.
134. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. Москва: Статут, 2000. 411 с.
135. Гришина Н. В. Психология конфликта. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 544 с.
136. Гришко А. До питання про ознаки порушення договірних зобов'язань // Юридична Україна. 2011. № 4. С. 65-69.
137. Гришковец А. А. Правовое регулирование государственной

гражданской службы в РФ: учебный курс. Москва: Дело и сервис, 2003.

138. Грищук О. В. Позитивна правова відповідальність людини: детермінаційні аспекти: монографія. Хмельницький, 2016. 349 с.

139. Грищук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина. Київ: Вид. дім «Ін Юре», 2006. 568 с.

140. Громадянське суспільство. URL: <http://ukrbukva.net/96140-Grazhdanskoe-obshestvo.html>

141. Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. / Редкол.: П.М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип.13. Львів: Світ, 2006. 280 с.

142. Гущина Н. А. Поощрение в праве: теоретико-правовое исследование: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Санкт-Петербург, 2004. 341 с.

143. Гущина Н. А. Содержание обеспечительных средств российского права // Право и политика. 2005. № 2. С. 9-16.

144. Давидов В. П. Основы методологии, методики и технологии педагогического исследования: науч.-метод. пособие. Москва: Академия ФСБ, 1997. 272 с.

145. Данильченко О. В. Правомірний вплив на неправомірну поведінку учасників цивільних правовідносин // Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 534–552.

146. Данильян О. Г. Філософія прав: підручник. Харків: Право, 2009. 208 с.

147. Данте Алигьери. Божественная комедия. Москва: Наука, 1967. 627 с.

148. Декарт Р. Сочинения: в 2 т. Москва: Мысль, 1989. Т. 1. 656 с.
149. Декарт Р. Страсти души: сочинения: в 2 т. / сост. ред., вступ. слово В. В. Соколова; примеч. М. А. Гарнцева, В. В. Соколова. Москва: Мысль, 1989. Т. 1. 654 с.
150. Демин М. В. Проблемы теории личности. Москва, 1977. 285 с.
151. Демський С. С., Ковальський В. С., Колодій А. М. та ін. Правознавство / за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
152. Денисов Ю. А. Методологические предпосылки исследования правонарушения // Изв. вузов. Правоведение. 1976. № 6. С. 31–36.
153. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 506 с.
154. Димитров А. В., Сафронов В. П. Основы пенитенциарной психологии. Москва: Моск. психол.-соц. ин-т, 2003. 176 с.
155. Дідич Т. О. Розуміння, творення та реалізація права: діалектика взаємозв'язку. Альманах права. 2011. Вип. 2. С. 91-94.
156. Дністрянський С. С. Соціальне поняття права // Академічна юридична думка. Київ, 1998. С. 214–496.
157. Докторович М. О. Делінквентна поведінка особистості: факторний аналіз // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: зб. наук. пр. Миколаїв: ТОВ «Фірма “Іліон”», 2010. Т. 2, вип. 4.
158. Долгова А. И. Криминологические исследования взаимосвязи правосознания и преступности // Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности: сб. науч. трудов (По материалам советских и чехословацких исследований). Москва; Прага, 1986.
159. Дробницкий О. Г. Моральная философия: избранные труды / соств. Р. Г. Апрексян. Москва: Гардарики, 2002. 523 с.
160. Дробницкий О. Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей // Проблема ценности в философии / под ред. А. Г. Харчева. Ленинград: Наука, 1966. 260 с.

161. Думанская Е. И. Мотив преступления как итог мотивационного процесса: его значение при квалификации убийств: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Екатеринбург, 2005. 180 с.
162. Дуюнов В. К. О понятии и целях наказания в новом уголовном праве России // Право, поведение, личность: матер. междун. симпозиума. Белгород: Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1998. Ч. 1. С. 85-94.
163. Дьюсбери Д. Поведение животных. Сравнительные аспекты. Москва: Мир, 1981. 480 с.
164. Дюркгейм Э. Социология, ее предмет, метод, предназначение / пер. с фр., составл., послесл. и примеч. А. Б. Гофмана. Москва: Канон, 1995. 352 с.
165. Егоров А. В. Правовая компаративистика как общеправовая методологическая наука (типовая модель сравнения и сравнительный метод) // Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: зб. ст. / за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. Киев: Логос, 2009.
166. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. Москва: Мысль, 1990. 328 с.
167. Есипова И. А. Правовое бездействие: дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 1998. 192 с.
168. Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей / пер. з фр. Київ: ДУХ і ЛІТЕРА, 2016. Т. 4. 440 с.
169. Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні: монографія. Одеса: Юридична література. 2008. 240 с.
170. Жеругов Р. Т. Роль индивидуального правосознания в регулировании социального поведения личности // Правовое регулирование общественных отношений / отв. ред. М. И. Брагинский. Москва, 1976. 305 с.
171. Забарний Г. Г., Калюжний Р. А., Терещук О. В., Шкарупа В. К. Адміністративне право України: посіб. для підготовки до ісп. Київ: Вид. Поливода А. В., 2001.

172. Завальнюк В. Антропологічні аспекти право значущої поведінки / В. Завальнюк // Юридичний вісник. 2013. № 1. С. 11-18.
173. Завражин С. А. Подростковая делинквентность: Транскультурная перспектива // Социс. 1995. № 2. С. 125–131.
174. Загальна теорія держави і права. За редакцією проф. М. В. Цвіка. Харків. 2002.
175. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.
176. Загвязинский В. И., Атаханов Р. Методология и методы психолого-педагогического исследования. Москва: Academia, 2001.
177. Загородников Н. И. О пределах уголовной ответственности // Советское государство и право. 1967. № 7. С. 37–42.
178. Задніпряна М. Ю. Сучасні аспекти та критерії поділу принципів юридичної відповідальності // Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 1. С. 20–23.
179. Задніпряна М. Ю. Впровадження принципів юридичної відповідальності Європейського Союзу в законодавстві України // Центр наукових публікацій (збірник наукових публікацій). 2014.
180. Заєць А. Роль правової доктрини і правових ознак у дефінітивній ідентифікації права // Вісник Академії правових наук України. 1997. № 4. С. 44–45.
181. Законодательная техника / под ред. Д. А. Керимова. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1965. 123 с.
182. Захаркевич Т. С. Правомірна поведінка: сутність, природа та основні підходи до розгляду. URL: <http://tdp.kpi.ua/wp-content/uploads>.
183. Заяць Р. Я. Поняття та ознаки адміністративної відповідальності // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2012. № 8. С. 17–20.
184. Звечаровский И. Э. Посткриминальное поведение личности:

ответственность и стимулирование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Санкт-Петербург, 1993. 36 с.

185. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса: учеб. пособие для студ. высш. учеб.х зав. Москва: Аспект-Пресс, 1995. 317 с.

186. Зелена І. В. Юридична відповідальність: підходи до розуміння // Юридичний вісник. 2012. № 2 (23). С. 10–15.

187. Землянська О. В. Особистість як суб'єкт правосвідомості // Вісник ХНУ. 2008. № 539. С. 59–67.

188. Змановская Е. В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. зав. Москва: Изд. центр «Академия», 2004. 288 с.

189. Змановская Е. В., Рыбников В. Девиантное поведение личности и группы: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 352 с.

190. Зубко Г. Ю. Державна ідеологія як один із засобів запобігання формуванню маргінальної свідомості особи // Збірник наукових праць Львівського державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична. 2011. Вип. 1 (1). С. 110–116.

191. Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 209 с.

192. Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2012. 20 с.

193. Зубко Г. Ю. Маргінальність загальнотеоретична характеристика // Право і безпека. 2009. № 5. С. 191-193.

194. Зубко Ю. Г. Умови правової маргіналізації особи в Україні // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2010. № 4. С. 81-87.

195. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. Москва: НОРМА, 2002. 408 с.

196. Иванников В. А. Психологические механизмы волевой регуляции. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1991. 141 с.
197. Иванова З. Д. Запрещающие нормы в механизме правового регулирования // Советское государство и право. 1975. № 11. С. 108-112.
198. Ильин И. А. Теория права и государства / под ред. и с биограф. очерком В. А. Томсинова. Изд. 2, доп. Москва: Зерцало, 2008. 550 с.
199. Ильина Л. В. Уголовно-процессуальное значение виктимологии // Правоведение. 1975. № 3. С. 119-123.
200. Иоффе И. С. Обязательственное право. Москва: Юрид. лит., 1975. 880 с.
201. Исаев М. А. Политическая система Скандинавии и Финляндии. Москва, 2000.
202. История философии в кратком изложении / пер. с чеш. И. И. Богута. Москва: Мысль, 1994. 590 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000196/index.shtml>.
203. Иванчук Н. В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної української держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: КНУВС, 2007. 21 с.
204. Ишмуратов А. Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів. Київ: Наук. думка, 1996. 190 с.
205. Кайшев А. В. Уголовно-правовое значение компромиссов и поощрений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Ижевск, 2005. 182 с.
206. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. Санкт-Петербург, 1999. 471 с.
207. Канунник А. И. О целях наказания в советском уголовном праве // Цели наказания: учеб.-метод. матер. по итогам межкафедр. семинара. Рязань: НИ и РИО, 1990. С. 38-45.
208. Капітанська С. А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 207 с.
209. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних

теоріях і неокласичних інтерпретаціях: монографія. Київ; Львів, 2003. 520 с.

210. Карпец И. И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. Москва: Юрид. лит., 1961. 204 с.

211. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. Москва: Юрид. лит., 1973. 228 с.

212. Карпушин М. П., Курляндский В.И. Уголовная ответственность и состав преступления. Москва, 1974. 232 .

213. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность / под ред. Н. И. Матузова. Саратов, 1989. 218 с.

214. Касьян В. І. Філософія: навч. посіб. – 5-те вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2008. 347 с.

215. Касьянов В. В., Нечипуренко В. М. Соціологія права: навч. посіб. Ростов н/Д.: Фенікс, 2002. 480 с.

216. Кдлян Е. Л. Законность как фактор воздействия на правовое поведение личности: вопросы теории: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2009. 201 с.

217. Кельзен Г. Чисте правознавство: [з дод.]: пробл. справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

218. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 492 с.

219. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): монография. – 2-е изд. Москва: Аванта+, 2001.

220. Кессиди Ф. Х. Сократ. Москва: Мысль, 1988. 220 с.

221. Киверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике. Таллин: ВАЛГУС, 1980. 334 с.

222. Киселева О. М. Поощрение как метод правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2000. 197 с.

223. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки // Вісник Академії адвокатури України. 2011. Число 3. С. 109-122.

224. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: учеб. пособие для вуз. Москва: ТЦ Сфера, при участии «Юрайт-М», 2001. 160 с.
225. Клімова Г. П. Правосвідомість: до теорії питання // Актуальні питання інноваційного розвитку: наук.-практ. журн. 2012. № 2. С. 35-41.
226. Коберник Л. О. Конфліктні форми поведінки та способи їх корекції в юнацькому віці // Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. 2008. Ч. 21-22. С. 173-176.
227. Кобець О. В. Структурно-системні функціональні зв'язки правосвідомості і права // Material II międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granic – 2005». Tom 20. Psychologia i socjologia. – Przemysł: Sp. Z o.o. «Nauka i studia». 2005. S. 45–47.
228. Ковалев В. В. Психология личности. Изд. 3, перераб. и доп. Москва: Просвещение, 1970. 391 с.
229. Ковалев В. И. Мотивы поведения и деятельности. Москва, 1988. 192 с.
230. Ковалёва Е. Правомерное и противоправное поведение: их соотношение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 2002. 288 с.
231. Ковалик І. М. Віктимна поведінка потерпілих: поняття та характеристика // Митна справа. 2011. № 4, ч. 2. С. 241-244.
232. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований: Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. 1995. № 1. С. 3-33.
233. Коджаспирова Г. М., Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь. Москва: Академия, 2000. 176 с.
234. Кожевников С. Н. Правомерное поведение и правонарушение: сущность и содержание: учеб.-метод. пособие. Н. Новгород: Интелсервис, 2001. 71 с.
235. Кожевников С. Н. Социально-правовая активность личности и

условия ее действительности: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Москва, 1992. 38 с.

236. Козенко Ю.О. Аналіз соціального феномена поведінки особи: сучасна юридична концепція / Ю.О. Козенко // Вісник Львівського національного університету внутрішніх справ. 2011. № 1. С. 211-218.

237. Козенко Ю. Феномен правової поведінки особи: спроба парадигмального осмислення // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників восьмого Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 7-8 груд. 2012 р.). Львів: Галицький друкар, 2013.

238. Козенко Ю. О. Пенітенціарна система як ретроспективний компонент впливу на делінквентні девіації поведінки особи // Матеріали Дев'ятої міжнародної науково-практичної конференції «Норма та девіація в правоохоронній діяльності». Луганськ: ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010.

239. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2012. 193 с.

240. Козлов В. А. Вопросы теории эффективности правовой нормы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ленинград, 1972. 17 с.

241. Козловський А. А. Право як пізнання: вступ до гносеології права: монографія. Чернівці, 1999. 295 с.

242. Козюбра М.І. Загальна теорія права: підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К., 2015. 392 с.

243. Козюбра Н. И. Убеждение и принуждение в советском праве. Киев: Наук. думка, 1979. 308 с.

244. Козюбра Н. И., Зенин В. П., Чехович В. А. и др. Правовое воспитание и социальная активность населения / ред. кол.: Б. М. Бабий (отв. ред.) и др. Киев: Наук. думка, 1979. 269 с.

245. Коллева Т. В. Поняття, значення і класифікація посткримінальної

поведінки: криміналістичний аспект // Актуальні проблеми держави і права. 2007. С. 83–90.

246. Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. та ін. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 320 с.

247. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання): дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01; 12.00.02. Київ, 1998. 391 с.

248. Кольбенко А. Сучасні методи та підходи в дослідженні історії держави і права // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. XII регіон. наук.-практ. конф. (9–10 лют. 2006 р.). Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006.

249. Комаров С. А. Общая теория государства и права: курс лекций. Москва: Манускрипт, 1996. 416 с.

250. Кон И. Вкус запретного плода. Санкт-Петербург, 1999.

251. Коновалов В. П. Изучение потерпевших от преступления с целью профилактики правонарушений. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1982. 110 с.

252. Коновалова В. Е. Правовая психология: учеб. пособие. Харьков: Консум, 1997. 159 с.

253. Коновалова В., Шепітько В. Юридична психологія: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. Суми, 2009. 240 с.

254. Кононов П. И. Законодательство об административном принуждении: проблемы кодификации // Журнал российского права. 1998. № 8. С. 26-32.

255. Константинов В. Н. Социальная активность и пассивность личности. Владимир, 1990. 114 с.

256. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/lawsshow/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

257. Конфуций. Афоризмы мудрости / под ред. В. П. Бутромеева, В. В. Бутромеева, Н. В. Бутромеевой. Санкт-Петербург: Белый город, 2010. 448 с.
258. Копейчиков В. В. О предмете юридической науки и науки общей теории государства и права // Актуальные проблемы теории социалистического государства и права. Москва, 1974.
259. Коренев А. П. Административное право России. Москва, 1996. Ч. 1. 280 с.
260. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 311.
261. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 827. С. 153-158.
262. Котляревский Т. С. Правопорядок в советском социалистическом обществе: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1965. 17 с.
263. Коэн А. Отклоняющееся поведение и контроль над ним // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. Москва, 1972. 620 с.
264. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права: монографія. Харків, 2010. 236 с.
265. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. Москва, 1958. 328 с.
266. Краткий психологический словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Просвещение, 1986. 494 с.
267. Креминский А. И. О некоторых аспектах юридической антропологии // Культура народов. Причерноморья. 2000. № 13. С. 150–152.
268. Креминский А. И. Фундаментальные аспекты философии права // Вестник Сев. ГТУ. Философия и политология. 1998. № 13. С. 85–93.
269. Крепышев А. М. Деятельное раскаяние как основание

освобождения от уголовной ответственности: дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2000. 192 с.

270. Криминальная мотивация / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Наука, 1986. 304 с.

271. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 494 с.

272. Кудрявцев В. К. Закон, проступок, ответственность. Москва: Наука, 1986. 391 с.

273. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона правонарушения. Москва: Наука, 1978.

274. Кудрявцев В. Н. Право и поведение. Москва: Юрид. лит., 1978. 234 с.

275. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. Москва: Наука, 1982. 287 с.

276. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью. Москва, 2003. 352 с.

277. Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва, 1995. 297 с.

278. Кудрявцев В. Н., Малеин Н. С. Правовое поведение, его субъекты и пределы // Правоведение. 1980. № 3. С. 31–40.

279. Кузнецов З. В. Человек, причинность, право // Человек и общество. Проблемы социального планирования. Ученые записки ЛГУ. Ленинград, 1970. Вып. VII. 194 с.

280. Кузнецов И. В. Избранные труды по методологии физики. Москва: Наука, 1975. 296 с.

281. Кузнецова Н. Ф. Избранные труды / предисл. акад. В. Н. Кудрявцева. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2003. 834 с.

282. Кулапов В. Л., Прусаков А. Д. Действие и бездействие как формы юридически значимого поведения: монография. Москва: Русайнс, 2015. 167 с.

283. Куницын А. П. О человеке и праве // Русская философия права: философия веры и нравственности. Антология. Санкт-Петербург, 1997. С. 21–59.
284. Курс Российского уголовного права: общая часть / под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. Москва: Спарк, 2001. 620 с.
285. Курс советского уголовного права: в 6 т. Часть общая / ред. кол.: А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. Москва: Наука, 1970. Т. 2. 516 с.
286. Кычанов Е. И. Даосская правовая мысль // Антология мировой правовой мысли: в 5 т. Т. 1. Античный мир и Восточные цивилизации. Москва: Мысль, 1999. 564 с.
287. Лазарев В. Правомерное поведение как объект юридического исследования // Советское государство и право. 1976. № 10. С. 29–37.
288. Лазарев В. В. Теория государства и права. Москва: Юрайт, 2011. 634 с.
289. Лазарев Ф. В., Трифонова М. К. Философия. Симферополь: Сонат, 1999. 352 с.
290. Лановенко І. І., Литвин О. Т., Чорний М. В. Російсько-український тлумачний словник спеціальних термінів з судової психології та психіатрії. Київ: Академія праці і соціальних відносин федерації професійних спілок України, 2009.
291. Латышев В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Москва: Мысль, 1999. 296 с.
292. Лейст О. Э. Санкции в советском праве. Москва, 1962. 240 с.
293. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, 1975. 304 с.
294. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации: учеб. пособие для вуз. Москва: ПРИОР, 2001. 428 с.
295. Лещенко А. В. Семантичний аналіз правової поведінки // Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 61. С. 349–357.

296. Лисий В. Діалектика і методи наукового пізнання // Вісник Львівського університету: Філософські науки. 2010. Вип. 13. С. 20–28.
297. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург: Речь, 2010. 256 с.
298. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: навч. посіб. Київ: Центр навч. л-ри, 2003. 240 с.
299. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика. Київ, 2007. 435 с.
300. Лозовой В. О. Північноєвропейський досвід формування правової культури населення // Проблеми законності. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. Вип. 103. С. 233237.
301. Лозовой В. О., Панов М. І., Стасевська О. А. та ін. Етика: навч. посіб. / за ред. проф. В. О. Лозового. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 224 с.
302. Локк Дж. Опытты о законе природы: сочинения: в 3 т. / пер. с англ. и лат.; ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 668 с.
303. Лукашева Е. А. Общая теория прав человека. Москва: Норма, 1996. 509 с.
304. Лукашева Е. А. Социалистическое право и личность. Москва, 1987. 155 с.
305. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность. Москва, 1978. 344 с.
306. Лукашевич М. Соціологія праці: підручник. Київ: Либідь, 2004. 440 с.
307. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навч.-метод. пос. (за кредитно-модульною системою). Київ: Атіка, 2008. 412 с.
308. Луць Л. А. Методологія вітчизняного правознавства // Матеріали XXI звітної науково-практичної конференції «Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 12–13 лют. 2015 р.). 2015. Ч. 1.
309. Луць Л. А. Теорія порівняльно-правового методу. Методи та

засоби порівняльно-правового дослідження // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2006. Вип. 31. С. 489-496.

310. Макаренко Л. О. Реалізація права як ефективний засіб досягнення мети правового регулювання. Альманах права. 2011. Вип. 2. С. 126-129.

311. Максимова И. М. Правосознание как источник правового поведения личности: дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2005. 181 с.

312. Малахов В. П., Горшенева И. А., Иванов А. А. Теория государства и права: учеб. пособие. Москва, 2009. 447 с.

313. Малеин К. С. Об институте юридической ответственности // Юридическая ответственность: проблемы и перспективы: труды по правоведению. Вып. 852. Тарту, 1989. С. 28-34.

314. Малеин Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР. Москва, 1981. 216 с.

315. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. Москва: Юрид. лит., 1985. 182 с.

316. Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 294 с.

317. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2005. 255 с.

318. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве: теоретико-информационный аспект: монография / под ред. Н. И. Матузова. Саратов: Изд-во СГУ, 1994. 184 с.

319. Малько А. В., Шундииков К. В. Цели и средства в праве и правовой политике. Саратов, 2003. 296 с.

320. Мамардашвили М. К. Процессы анализа и синтеза // Вопросы философии. 1958. № 2. С. 50–63.

321. Манжул І. В. Визначення методів пізнання в науковій літературі // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 11. С. 11–17.

322. Марцинковская Т. История психологи. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/marcin/04.php.

323. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Нариси з теорії права: навч. посіб. Київ: Істина, 2004. 304 с.
324. Марчук В. М., Ніколаєва Л. В. Правомірна поведінка, правопорушення та юридична відповідальність: конспект лекцій з курсу «Основи права». Київ, 1996. Ч. 2. 212 с.
325. Матат Ю. І. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання в юридичній практиці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2013. 21 с.
326. Матвеев Г. К. Теоретические вопросы причинности бездействия // Советское государство и право. 1962. № 10. С. 57–67.
327. Матвеева Л. Г. Транзитивність у правовій сфері: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 328 с.
328. Матишевський П. С. Кримінальне право України: загальна частина: підруч. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 271 с.
329. Матузов Н. И. Актуальные проблемы российской правовой политики // Государство и право. 2001. № 10. С. 15–23.
330. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. Саратов: Саратов. гос. акад. права, 2003. 510 с.
331. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов, 1972. 292 с.
332. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. 293 с.
333. Мелехин А. В. Теория государства и права: учебник. Москва: Маркет ДС, 2007. 633 с.
334. Мелешников А. В. Законодательное определение понятия «правовая ответственность» как проблема юридической техники // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование: в 2 т. / под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2001. Т. 1. 630 с.
335. Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права // Проблемы філософії права. 2003. Т. 1. С. 159-162.

336. Методологические и теоретические проблемы государства и права развитого социализма / под ред. А. И. Денисова и О. Е. Кутафина. Москва, 1983. 230 с.

337. Методологія та методи наукового дослідження в соціальній роботі. URL: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/327/7.pdf>.

338. Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизмы преступного поведения. Иркутск, 1988. 152 с.

339. Мироненко М. Б. Принципы юридической ответственности / под ред. проф. Р. Л. Хачатурова. Тольятти, 2001. 202 с.

340. Мироненко О. М. Права і свободи людини у документах Великої французької революції. Київ, 1995. 40 с.

341. Миронова Е. А. Постпреступное поведение субъекта как источник криминалистической информации при расследовании тяжких преступлений // Вопросы укрепления законности и правопорядка. сб. науч. тр. Москва, 1992. С. 124-127.

342. Міжнародна поліцейська енциклопедія: у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. Київ: Ін Юре, 2003. Т. 1.

343. Молдован В. В. Правознавство. Київ, 2010. 184 с.

344. Молодиченко В. Свобода волі як підґрунтя морального вибору особистості // Філософські обрії. 2010. № 23. С. 174-183.

345. Момов В. П. Нормы и мотив поведения // Вопросы философии. 1992. № 8.

346. Мороз І. В., Мороз Л. І. Словник-довідник з біології. Київ: Генеза, 2001. 414 с.

347. Мосс М. Об одной категории человеческого духа: понятие личности, понятие «Я» // Общества. Обмен. Личность: труды по социальной антропологии. Москва, 1996.

348. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность. Тбилиси: Ин-т психологии им. Д. Н. Узнадзе, 1987. 309 с.

349. Назаренко А. К. Теория государства и права: учеб. пособие. Москва: Юрайт, 2000. 326 с.
350. Назаров С. Ю. Проблемы формирования правопослушного поведения личности // Личность. Культура. Общество. 2011. Т. 13. № 4. С. 331-333.
351. Найчук А. Аналіз і синтез як методи пізнання сутності держави // Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр. 2015. № 6. С. 21-28.
352. Настасяк І. Ю. Соціологія права: навч. посіб. Львів: ПАІС, 2008. 196 с.
353. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / Ю. Б. Бек, Й. Г. Богдан, Л. В. Григоровська [та ін.] ... 2012 р.: (офіц. текст). Київ: Паливода А. В., 2012. 380 с.
354. Невский И., Овчарова Р. Ранняя диагностика и профилактика педагогической запущенности детей. Курган, 1985. 211 с.
355. Нерсисянц В. В. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина // Рулан Н. Юридическая антропология / пер. с фр. Москва: Норма, 1999. С. 1-6.
356. Нехаева У. И. Правомерное поведение как ценность правового порядка // Философия права. 2009. № 4. С. 74-76.
357. Нечаева О. Правовые аспекты маргинальности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Н. Новгород, 2006. 166 с.
358. Нечволод Л. Є. Сучасний словник іншомовних слів / Л. І. Нечволод. Харків, 2014. 768 с.
359. Новак В. О., Мостенська Т. Л., Ільєнко О. В. Організаційна поведінка: підручник. Київ, 2013. 495 с.
360. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Вид. 2, випр. Київ, 2003. Т. 1: А – К.
361. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт, 2003. Т. 2: К – П. 932 с.

362. Новик Ю. И. Социально-психологические факторы в механизме правового регулирования // Актуальные вопросы государства и права / отв. ред. Ю. П. Бровка. Минск, 1990. Вып. 1. С. 184–190.
363. Новиков А. М. Докторская диссертация: пособие для докторантов и соискателей учёной степени доктора наук. 3-е изд. Москва: Эгвес, 2003.
364. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология: учеб.-метод. пособие. 2-е изд., испр. Москва: Красанд, 2014.
365. Нурпеисов Е. К. Механизм формирования правомерного поведения личности: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1980. 20 с.
366. Нырков В. В. Поощрение и наказание как парные юридические категории: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2003. 222 с.
367. Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції // Право України. 2014. № 1. С. 33–39.
368. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического исследования. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 268 с.
369. Общая теория государства и права. Академический курс: в 2 т. / под ред. проф. М. Н. Марченко. Москва: Зерцало, 1998. Т. 2: Теория права. 1998. 672 с.
370. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 72 500 слов и 7500 фразеологических выражений. Москва: Азъ, 1992. 560 с.
371. Оксамытный В. В. Правовое воспитание – важный фактор формирования социально-активной личности. Киев, 1979. 338 с.
372. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности (теоретические и методологические проблемы): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Киев, 1990. 374 с.
373. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности. Киев, 1985. 176 с.

374. Омельчук О. М. Особливості поєднання волі і розуму у концепції правової поведінки доби Середньовіччя // Університетські наукові записки. 2011. № 1. С. 324–331.
375. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2013. 436 с.
376. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Хмельницький: Хмельн. ун-т упр. та права, 2012. 384 с.
377. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: монографія. Івано-Франківськ: Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки, 2014. 228 с.
378. Орбан-Лембрик Л. Е., Коцинець В. В. Юридична психологія: навч. посіб. Чернівці: Книги ХХІ, 2007. 448 с.
379. Орзих М. Ф. Личность и право. Москва, 1975. 112 с.
380. Ортега-и-Гассет Х. Новые симптомы // Проблема человека в западной философии. Москва: Прогресс, 1988. С. 202-206.
381. Осипов А. Духовність як парадигмальна засада досягнення співвідношення філософії і науки. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Filosofia/2009_636/06.pdf.
382. Основи психології: підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. 4-те вид., стер. Київ: Либідь, 1999. 632 с.
383. Остапець І. Проблеми логіко-гносеологічного визначення свободи в філософії Нового часу. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vsntu/2008_2009/filos2009/fil13.pdf.
384. Остин Д. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17. Теория речевых актов: сборник / пер. с англ. Москва, 1986. С. 26–27.
385. Отич О. М. Методологічні принципи наукового дослідження // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Сер.: Педагогічні науки. Чернігів, 2010. Вип. 76. С. 41-43.
386. Павлов И. Я. Сборник сочинений. Москва: АН СРСР, 1963. Т. 2.

387. Палеоневрология / под ред. В. П. Якимова. Москва: Изд-во МГУ, 1973. 244 с.
388. Панов М. Кримінальна відповідальність та її підстава // Вісник Національної академії прокуратури України. 2010. № 4. С. 45-52.
389. Панов М. І. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки // Проблеми законності. 2014. Вип. 126. С. 3-13.
390. Параниця С. П. Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи // Часопис Київського університету права. 2011. № 2. С. 33-36.
391. Парасюк В. М. Філософія права: словник слідчого. Львів: ЛьвДУВС, 2009. 172 с.
392. Петриковская Е. С. Философская антропология как методология синтеза знаний о человеке: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.02. Одесса, 2007.
393. Петришин О. В., Погребняк С. П., Смородинський В. С. та ін. Теорія держави і права: підр. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Петришина. Харків: Право, 2014. 368 с.
394. Петро Могила. Філософська думка в Україні: бібліогр. словник / авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. Київ: Пульсари, 2002. URL: <http://litopys.org.ua/fdm/fdm.htm>.
395. Петров А. В. Теория государства и права: учеб. пособие. Челябинск, 2002. 118 с.
396. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права: філософсько-правовий дискурс. Харків: Право, 1998. 416 с.
397. Петрончак Ю. О. Доктринальний аналіз феномену поведінки особи // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 824. С. 302-306.
398. Петрухин И. Л., Батуров Г. П., Морщакова Т. Г. Теоретические основы эффективности правосудия. Москва: Наука, 1979. 392 с.
399. Пиголкин А. С., Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А.,

Саидов А. Х. Теория государства и права: учебник / под ред. А. С. Пиголкина. Москва: Юрайт-Издат, 2005. 613 с.

400. Пиголкин А. С., Головистикова А. Н., Дмитриев Ю. А. Теория государства и права / под ред. А. С. Пиголкина. Москва, 2011. 653 с.

401. Пилат Н. Проблема конфліктності людських стосунків у ракурсі філософсько-соціологічних та психологічних інтерпретацій. URL: <http://uadocs.exdat.com/docs/index-186778.html?page=10>

402. Пилат Н. І. Соціальна ідентичність особистості як чинник вибору стилю поведінки в конфлікті: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Київ, 2004. 177 с.

403. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части Уголовного права Украины. Харьков: Харьков юридический, 2002. 195 с.

404. Пионтковский А. А. О понятии уголовной ответственности / А. А. Пионтковский // Советское государство и право. 1967. № 12. С. 39-45.

405. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. Москва, 1961. 666 с.

406. Письменицький А. А., Слинько Д. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Харків, 2007. 252 с.

407. Підлубна Т. М. Самозахист як форма захисту суб'єктивних цивільних прав та інте-ресів // Держава і право. 2011. № 43. С. 365-374.

408. Погребной И. М., Шульга А. М. Теория права: учеб. пособие. Харьков: Ун-т внутр. дел, 1998. С. 113-117.

409. Подковенко Т. О., Павелко Л. В. Принципи юридичної відповідальності: загальнотеоретичний аспект // Молодий вчений. 2015. № 2. С. 830-833.

410. Подольська Є. А. Кредитно-модульний курс з філософії: філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство: навч. посіб. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ: Центр навч. л-ри, 2006. 623 с.

411. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: монографія. Львів: ПАІС, 2009. 196 с.

412. Подорожна Т. С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації: монографія. – Київ: Юрінком Інтер, 2016. 536 с.
413. Познышев С. В. Очерк основных начал науки уголовного права. Общая часть. Москва, 1923. 296 с.
414. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. 3-е изд. Москва: Статут, 2001. 353 с.
415. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва, 1998. 351 с.
416. Полонка І. А. Генезис юридичної думки на ознаки правомірної поведінки: класифікаційні та сутнісні особливості // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: «Юридичні науки». 2014. Вип. 5. Т. 1. С. 62-67.
417. Полонка І. А. Роль правомірної поведінки: підвалини теоретикоонтологічного розуміння // Держава і право: зб. наук. праць. Серія: «Юридичні науки». – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. Вип. 71. С. 58-71.
418. Полонка І. Конструктивно-теоретичний аналіз розуміння поняття та ознак правомірної поведінки // Підприємництво, господарство і право. 2016. № 3. С. 131-136.
419. Полонка І. А. Генезис сутності правової поведінки та пропозиції щодо поняття // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. «Юриспруденція». 2014. № 10-2, т. 1. С. 31-35.
420. Полубинская С. В. К вопросу о целях наказания // Проблемы совершенствования уголовного закона. Москва: Наука, 1990. С. 91-102.
421. Поляков А. В. Общая теория права. Москва, 2005. 472 с.
422. Пономарів О. Культура слова: мовностилістичні поради: навч. посіб. Київ: Либідь, 2001. 240 с.
423. Популярна юридична енциклопедія / уклад.: Гіжевський В. Г., Головченко В. В., Ковальський В. С. та ін. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 528 с.
424. Потапов В. А. Законность и правомерное поведение граждан в

условиях реформирования России (региональный аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Н. Новгород, 1995. 150 с.

425. Похмелкин В. В. Социальная справедливость и уголовная ответственность. Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1990. 158 с.

426. Правовий вплив та правове регулювання: проблеми співвідношення. URL: [Revolution/revokution/allbest.rulaw/0015739_0/html-2007](http://www.revolution/revokution/allbest.rulaw/0015739_0/html-2007).

427. Правомерное поведение: понятие, структура и виды. URL: https://otherreferats.allbest.ru/law/00001023_0.html

428. Прищак М. Д. Психологія. URL: <http://posibnyku.vntu.edu.ua/-corner/1211.html>.

429. Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М. В. Цвіка / упоряд.: О. В. Петришин, С. В. Шевчук, О. Р. Дашковська та ін.; відп. за вип. О. В. Петришин. Харків: Право, 2010. 272 с.

430. Проблемы теории государства и права: учеб. пособие / под ред. М. Н. Марченко. Москва: Проспект, 1999. 240 с.

431. Пронина М. Г. Обеспечение исполнения норм гражданского права. Минск: Наука и техника, 1974. 200 с.

432. Прусаков А. Д. Действие и бездействие как формы юридически значимого поведения: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2008. 19 с.

433. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва, 1990. 494 с.

434. Психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. 1983. 901 с.

435. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія. Хмельницький; Київ: Вид-во Сергія Пантюка, 2005. 436 с.

436. Пьянов Н. А. Правовое поведение: понятие и виды // Сибирский юридический вестник. 2004. № 4. С. 11-14.

437. Рабінович П. М. Основи загальної теорії держави та права: навч. посіб. Вид. 9, зі змін. Львів: Край, 2007. 192 с.
438. Рабінович П. М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Харків, 1997. 64 с.
439. Рабінович П. М. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. 290 с.
440. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 576 с.
441. Радищев А. Н. Избранные философские и общественно-политические произведения. Москва, 1952. 674 с.
442. Ратников В. П., В. Ф. Голубь, Г. С. Лукашова и др. Конфликтология: учеб. для вуз. / под ред. проф. В. П. Ратникова. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 512 с.
443. Ребане И. А. Убеждение и принуждение в деле борь-бы с посягательствами на советский правопорядок: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1968. 20 с.
444. Ребер А. Большой толковый психологический словарь: в 2 т. Москва, 2000. Т. 2. 650 с.
445. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности. Москва: Мир, 1994. 320 с.
446. Рзаев Т. Стимулирование и средства обеспечения правомерного поведения советских граждан: дис. ... канд.а юрид. наук: 12.00.01. Баку, 1987. 200 с.
447. Ривман Д. В. О содержании понятия «виктимность» // Вопросы теории и практики борьбы с преступностью. Ленинград, 1974. С. 13-17.
448. Ривман Д. В., Устинов В. С. Виктимология. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс», 2000. 332 с.
449. Ротань В. Г. Правовая природа норм труда и их эффективность // Правоведение. 1974. № 4. С. 84–91.

450. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Москва, 1946. 704 с.
451. Рудинский Ф. М. Права человека: учеб.-метод. пособие. Москва, 2003. 95с.
452. Рудницька О. П., Болгарський А. Г., Свистельнікова Т. Ю. Основи педагогічних досліджень: навч.-метод. посіб. Київ, 1998. 193 с.
453. Рулан Н. Юридическая антропология / пер. с фр. Москва: Норма, 1999. 310 с
454. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. Москва: Канон-пресс, 1998. 416 с.
455. Рыбальская В. Я. Методика изучения личности потерпевшего по делам о преступлениях несовершеннолетних. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1975. 55 с.
456. Сабитов Р. А. Посткриминальное поведение: понятие, регулирование, последствия: монография. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1985. 193 с.
457. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству. Москва: Юрид. лит., 1963. 263 с.
458. Самощенко И. С. Правонарушения и юридическая ответственность: учеб. пособие. Москва: ВЮЗИ, 1966. 30 с.
459. Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. Москва: Юрид. лит., 1971. 240 с.
460. Сапун В. А. Социалистическое правосознание и реализация советского права. Владивосток, 1984. 112 с.
461. Сапун В. А. Теория правовых средств и механизм реализации права. Санкт-Петербург, 2002. 321 с.
462. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: вивчення та розгляд у нових реаліях // Часопис Київ. ун-ту права. 2015. № 1. С. 64–70.
463. Сегеда С. Антропология: навч. посіб. Київ, 2001. 336 с.

464. Семенов И. А. Поощрительные нормы в уголовном праве России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2002. 160 с.
465. Сенякин К. К. Юридическая ответственность. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юрист, 1997. 630 с.
466. Сеченов И. М. Избранные произведения. Москва, 1947. 774 с.
467. Сеченов И. М., Павлов И. П., Введенский Н. Е. Физиология нервной системы. Москва, 1952. 580 с.
468. Сидоренко В. К. Дмитренко П. В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. Київ: РННЦ «ДІНІТ», 2000. 259 с.
469. Система сучасних методологій: [хрестоматія: у 4 т.] / упоряд., відп. ред., перекл. А. В. Фурман. Тернопіль: ТНЕУ, 2015. Т. 1. 314 с.
470. Ситар І. М. Правові системи сучасності (західна традиція права). Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 408 с.
471. Сінгаєвський І. О, Репіч Т. А. Управління конфліктами: конспект лекцій для студентів за напрямом підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» всіх форм навч. Київ: НУХТ, 2012. 80 с.
472. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. 2-ге вид. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
473. Скиннер Б. Ф. Технология поведения. Москва: МУБиП, 1996. 312 с.
474. Сластенин В. А. Педагогика. Москва: Просвящение, 1992. 576 с.
475. Сливка С. С. Філософія права: навч. посіб. Львів: Львів. ін-т внутр. справ, 2003. 624 с.
476. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад.: Л. О. Пустовіт та ін. Київ, 2000. 1017 с.
477. Смирнов В. Г. Функции советского уголовного права. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. 188 с.
478. Сорокин П. А. Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства. Санкт-Петербург, 2009.

479. Социальная педагогика: курс лекций: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / под общ. ред. М. А. Галагузовой. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2006. 416 с.
480. Социальная психология: краткий очерк / под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. Москва: Политиздат, 1975. 319 с.
481. Социальные отклонения / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Юрид. лит., 1989. 320 с.
482. Соціологія: короткий соціологічний словник / за заг. ред. В. І. Воловича. Київ: Український Центр духовної культури, 1998. 736 с.
483. Спекторский Е. В. Христианство и правовая культура // Русская философия права: философия веры и нравственности. Антология. Санкт-Петербург, 1997. 421 с.
484. Спиркин А. Г. Философия: учебник. Москва: Гардарики, 1999. 368 с.
485. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. Москва, 2001. 990 с.
486. Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания: монография / худ.-оформ. Д. Е. Гапчинский. Харьков: Фолио, 1999. 256 с.
487. Стецько Д. Свобода совісті: можливості філософського розгляду. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Filosofia/2007_578/04.pdf.
488. Структура правовой культуры и ее функции. URL: <http://www.jourclub.ru/33/1619/2/>
489. Студеникина М. С. Соотношение административного принуждения и административной ответственности // Советское государство и право. 1968. № 10. С. 70-80.
490. Сурмін Ю. П., Бакуменко В. Д., Краснейчук А. О. Методологія державного управління як галузі науки: наук. розробка. Київ: НАДУ, 2010. 32 с.
491. Сухонос В. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Суми: «ВТД Університетська книга», 2005. 536 с.

492. Сучасна правова енциклопедія / О. В. Зайчук, О. Д. Крупчак, В. С. Ковальський [та ін.]; за заг. ред. О. В. Зайчука; НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, НДІ інтелектуальної власності НАПрН України. 3-тє вид., переробл. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 408 с.
493. Таганцев Н. С. Курс русского уголовного права. Часть общая. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1878. 720 с.
494. Тарарухин С. А. Установление мотива и квалификация преступлений. Киев: Вища шк., 1977. 151 с.
495. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2001. 776 с.
496. Теория государства и права: учебник / отв. ред. В. Д. Перевалов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. 496 с.
497. Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2012. 768 с.
498. Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. Москва: Юристъ, 2004. 512 с.
499. Теорія держави і права: академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
500. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2014. 368 с.
501. Тепляшин И. В. Становление российской правовой государственности и правовая активность граждан // Журнал российского права. 2002. № 1. С. 37-42.
502. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения. Москва, 1980. 244 с.
503. Терещук М. Юридична відповідальність: теоретико-правовий аналіз // Национальный юридический журнал: теория и практика. 2015. С. 29-38.
504. Тертышников В. И., Тертышников Р. В. Формы защиты и

осуществления субъективных прав граждан, иностранных граждан, лиц без гражданства и юридических лиц. Харьков, 1999. 176 с.

505. Тимошенко В. І. Протиправна поведінка: визначення та мотивація // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 12. С. 61-67.

506. Типикина Е. В. Заслуга как основание для правового поощрения. Москва: Юрлитинформ, 2010. 160 с.

507. Титова Е. В. Основные доктринальные подходы к определению категории «правомерное поведение»: конституционно-правовой аспект // Вестник ЮУрГУ. Сер.: Право. 2015. № 2. С. 110-114.

508. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность. Москва, 1998. 672 с.

509. Тихомирова Е. Л. Развитие взглядов отечественные педагогов XX века в изучении методов поощрения и наказания детей в семье: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Вологда: Вологод. гос. педаг. ун-т, 2005. 202 с.

510. Ткаля О. В. Адміністративно-правовий вплив на неправомірну поведінку: теоретичний аспект // Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані: монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова. Миколаїв: Іліон, 2016. С. 425-450.

511. Ткаченко Ю. Методологические вопросы теории правоотношений. Москва: Юрид. лит., 1980. 176 с.

512. Тлумачний словник української мови / уклад.: Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига. Харків: Синтекс, 2005. 672 с.

513. Толковый словарь русского языка. URL: <http://www.vedu.ru/expdic>.

514. Трофименко В. А. До проблеми додержання норм права: різноманітність джерел як вираз поліваріантності моделей поведінки у праві // Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2010. № 4. С. 110-116.

515. Трофименко В. А. Розум і воля як антропологічні основи права. Харків: ЛЛС, 2006. 130 с.

516. Туляков В. О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми). Одеса: Юрид. літ., 2000. 336 с.
517. Тэрнер Дж. Структура социологической теории: пер. с англ. Москва: Прогресс, 1985. 472 с.
518. Тюрина Н. И. Правомерное поведение как объект юридического исследования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2003. 218 с.
519. Тюрина, Н. И. Правомерное поведение как объект юридического исследования: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. 12.00.01 – Теория и история права и государства; История правовых учений / Н. И. Тюрина; Науч. рук. Н. И. Матузов. Саратов, 2003. 28 с.
520. Уголовное право. История юридической науки / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Наука, 1978. 192 с.
521. Удовика Л. Г. Проблема формування образу людини у праві: гносеологічний аспект // Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр. Київ, 2004. Вип. 26. С. 9-16.
522. Уемов А. И. Аналогия в практике научного исследования. Москва: Наука, 1970.
523. Українська Радянська Енциклопедія: в 12 т. Т. 3. Гердан-Електрографія / голов. ред. колегія: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. [Б. м.]: УРЕ, 1979. 576 с.
524. Уотсон Дж. Б. Психология как наука о поведении. Москва, 1926. 314 с.
525. Урванцев Б. А. Порядок и норма. Москва: Изд-во стандартов, 1991. 240 с.
526. Ушаков А. А. Очерки советской законодательной стилистики. Пермь, 1967. 306 с.
527. Файзиев М. М. Советское сравнительное правоведение в условиях федерации. Ташкент: Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1986. 124 с.

528. Фаткуллин Ф. Н., Чулюкин Л. Д. Социальная ценность и эффективность правовой нормы / Ф. Н. Фаткуллин. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977. 532 с.
529. Федик О. Язык как духовный адекват мира (действительности). Львов: Свит, 2002. 192 с.
530. Философская энциклопедия: в 5 т. / гл. ред. Ф. В. Константинов. Москва, 1964. Т. 2. 576 с.
531. Философский словарь / авт. сост.: И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Липецкий, А. В. Шуба. Киев: А.С.К., 2006.
532. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 4-е изд. Москва: Политиздат, 1981. 445 с.
533. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. 2-е изд. Москва: Сов. энцикл., 1989. 815 с.
534. Філософія права: навч. посіб. / кол. авт. Київ: Юрінком Інтер, 2005.
535. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. Д. Шинкарука. Київ: НАНУ, 2002. 742 с.
536. Філософський словник / за ред. Д. Шинкарука. Київ, 1973. 600 с.
537. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2006. 352 с.
538. Фіцула М. М., Парфенович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження. Тернопіль: «Навчаль-на книга Богдан», 2008. 432 с.
539. Флетчер Дж., Наумов Л. В. Основные концепции современного уголовного права. Москва, 1998. 512 с.
540. Фофанов В. П. Социальная деятельность как система. Новосибирск: Наука, 1981. 304 с.
541. Франк Л. В. Потерпевший от преступления и проблемы советской виктимологии. Душанбе: Ирфон, 1977. 240 с.

542. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд; пер. з нім. Петра Таращука. К.: Основи, 1998. 710 с.
543. Фридмэн Л. Введение в американское право. Москва: Прогресс, 1993. 286 с.
544. Фріс П. Л. Постзлочинна поведінка як об'єкт правового регулювання та її врахування в правозастосувальній та профілактичній діяльності // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: зб. наук. ст. виклад. юрид. ф-ту). Івано-Франківськ, 2000. Вип. IV. С. 104-109.
545. Фролова Н. Ю. Правомерное и неправомерное поведение как пар-ные юридические категории: общетеоретический аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Белгород, 2010. 197 с.
546. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва: Республика, 1994. 447 с.
547. Фулей Т. І. Місце загальнолюдських (загальноцивілізаційних) принципів права у системі принципів права // Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр. Київ, 2003. Вип. 19. С. 119-124.
548. Хайнд Р. Поведение животных. Москва: Мир, 1975. 885 с.
549. Хаміто Н. В., Гармаш Л. Н., Крилова С. А. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Київ, 2000. 230 с.
550. Хамітов Н. Філософський словник. Людина і світ / Н. Хамітов, С. Крилова. К.: КНТ, 2007. 264 с.
551. Ханстантинов В. О. Цілі толерантності // Грані. Політоглогія. 2010. № 3 (71). С. 111-115.
552. Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини: монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харито-нова. 2-ге вид., переробл. і допов. Одеса: Фенікс, 2011. 456 с.
553. Харитонов Л. А. Герменевтический подход к толкованию правовых норм // Криминалисть. 2011. № 1 (8). С. 113-117.
554. Хархан О. М. Психологические особенности виктимного

поведения подростков: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Таврический национальный ун-т им. В. И. Вернадского. Симферополь, 2006. 185 с.

555. Хачатуров Р. Л. Юридическая ответственность / Р. Л. Хачатуров, Р. Г. Ягутян. Тольятти: МаБиБД, 1995. 200 с.

556. Хужин А. М. Объективно-противоправное поведение в российском праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Н. Новгород, 2000. 158 с.

557. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 1997. 608 с.

558. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-41. Ст. 356.

559. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність: монографія. Київ: Атіка, 2008. 288 с.

560. Циппеліус Р. Юридична методологія. Київ: Реферат, 2004. 173 с.

561. Чепис О. І. До питання самозахисту цивільних прав та законних інтересів // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право. 2015. Вип. 35, ч. 2, т. 1. С. 213–217.

562. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та суть. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/vkpi/Soc/2010_1/Chepylchenko.pdf.

563. Черноволенко В. Ф. Мирозрение и научное познание. Киев: Наука, 1970. 250 с.

564. Честнов И. Л. Социальная антропология права современного общества. Санкт-Петербург: ИВЭСЭП, 2006. 248 с.

565. Чинчинов А. А. Социалистическое право как средство воспитания интересов личности // Вестник Московского университета. Сер. 2: Право. 1985. № 1. С. 72-77.

566. Чирков А. П. Ответственность в системе законодательства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1989. 21 с.

567. Чичерин Б. Н. Философия права. Санкт-Петербург, 1998. 193 с.

568. Чуносков М. О. Класифікація видів делінквентної поведінки як

теоретична проблема // Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво. 2013. № 11. С. 158-161.

569. Шагиева Р. В. Правовая деятельность в современном российском обществе: (Проблемы теории и методологии): монография. Москва, 2004.

570. Шагиева Р. В. Процессуально-правовые нормы и их реализация в социалистическом обществе. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1986. 103 с.

571. Шайхова Х. Л. Структура и способы регуляции нравственных отношений // Вопросы фи-лософии. 1985. № 1. С. 89-93.

572. Шаповалова І. В. Свобода як необхідна умова людського буття. URL: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_SV/-Gileyasp/F4_doc.pdf.

573. Шаргородский М. Д. Наказание по советскому уголовному праву. Москва: Госюриздат, 1958. Ч. 1. 304 с.

574. Шемшученко Ю. С. Дія права: інтегративний аспект: монографія. Київ: Юрид. думка, 2010. 360 с.

575. Шептулин А. П. Диалектический метод познания. Москва: Политиздат, 1983. 320 с.

576. Шестаков Д. А. Криминология. Краткий курс. Преступность как свойство общества. Санкт-Петербург: Лань, 2001. 264 с.

577. Шибутани Т. Социальная психология. Москва: Прогресс, 1969. 534 с.

578. Шигаль Д. А. До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного // Форум права: електрон. наук. фах. вид. 2012. № 3. С. 828-832.

579. Шишка Р. Б. Актуальні дослідження деліктних зобов'язань та цивільно-правової відповідальності // Юридичний вісник. 2014. № 3. С. 159-160.

580. Шмелев А. Г. Делинквентное поведение // Основы

психодіагностики: учеб. пособие. Москва, Ростов на/Дону: Феникс, 1996. 544 с.

581. Шнайдер Г. Й. Криминология / пер. с нем. Москва, 1994. 504 с.

582. Штанько А. О. Правопорушення як вид правової поведінки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. 219 с.

583. Шульга А. М. Особа як суб'єкт правомірної поведінки: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / А. М. Шульга. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2015. 456 с.

584. Шульга А. М. Юридично значуща поведінка: «негативна» і «позитивна» відповідальність // Право і Безпека. 2012. № 1 (43). С. 55–58.

585. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. К.: Юрінком Інтер, 1999. 304 с.

586. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 304 с.

587. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка: навч. посіб. для вищих навч. закл. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.

588. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. Москва: Прогресс, 1969.

589. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности. Москва: Юрид. лит., 1986. 125 с.

590. Экимов Л. И. Интересы и право в социалистическом обществе. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. 134 с.

591. Юм Д. Сочинения в 2 т. Москва: Мысль, 1965. 927 с.

592. Юнг К. Психология бессознательного. Москва: Мысль, 1975. 320 с.

593. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики // Альманах права: наук.-практ. вид. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. 84 с.

594. Юрченко О.Ю. Роль виктимного поведіння в механізмі совершення тяжких насильственных преступлений против жизни и здоровья

личности // Проблемы борьбы с насильницькою злочинністю в Україні, Харків: ПФ «Книжкове видавництво «Лествиця Марії», 2001. С. 106-109.

595. Юрченко О. Ю. Роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні тяжких насильницьких злочинів проти життя та здоров'я особи в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Харків, 2004. 188 с.

596. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград, 1976. 287 с.

597. Явич Л. С. Сущность права: социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. Ленинград, 1985. 207 с.

598. Явор О. А. Діяння як предмет правового регулювання в сімейному праві // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2015. Вип. 13(2). С. 12–15.

599. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва, 1991. 527 с.

600. Яценко М. М. Детермінанти правової поведінки // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 807. С. 245-249.

601. Яценко М. М. Детермінанти правової поведінки // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 807. С. 245–249. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_807_44.

602. Яшин А. В. Постпреступное поведение: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Саратов, 2005. 197 с.

603. Burnham W. Introduction to the law and legal system of the United States. NY University Press, 1999.

604. Jolanta Jablonska-Bonca. Wprowadzenie do prawa (Introduction to law) / Jolanta Jablonska-Bonca. [Wyd. 2]. Warszawa: Lexis Nexis, 2008. – 336 p.

605. Legal Culture and Legal Consciousness [Електронний ресурс]: International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences. New York, 2001. URL: <http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/iesbs.pdf>.

606. Scheler M. Der Formalismus in der Ethik und die materiale Ucertethik Gessammel – te werke. Bern, 1954.

607. Solum L. B. *The Positive Foundations of Formalism: False Necessity and American Legal Realism* / Lawrence B. Solum // *Harvard Law Review*. 2014. Vol. 127. No. 8. P. 2464–2497.

608. Friedman L. M. *The Legal System: A Social Science Perspective* / Laurence M. Friedman. New York, Russell Sage Foundation, 1975. 338 p.

ДОДАТКИ**Додаток А****НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
У ЛЬВІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ
УПРАВЛІННЯ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

пл. Генерала Григоренка, 3, м. Львів, 79007, тел. (032) 258-60-01,
факс (032) 297-13-39, E-mail: gupolice@lv.npu.gov.ua

20 листопада 2017 року

№ 3015/13/06-2017

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Барабаш Ольги Олегівни

Основні положення та результати дисертаційного дослідження доцента кафедри адміністративного та інформаційного права Національного університету «Львівська політехніка» Барабаш Ольги Олегівни на тему: «Юридично значуща поведінка: загальнотеоретична характеристика» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень впроваджено у правозастосовну діяльність. Зокрема, підрозділ 2.3 «Чинники, що впливають на юридично значущу поведінку», 3.7 «Девіантна та делінквентна поведінка: конструктивні та деструктивні прояви» та підрозділ 5.1 «Стимулювання як мотиваційний чинник позитивної поведінки» впроваджені у практичну діяльність відділу психологічного забезпечення Управління кадрового забезпечення Головного управління Національної поліції у Львівській області.

Начальник ВПЗ УКЗ
ГУНП у Львівській області

О.М. Ковбич

Додаток Б

04366

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

вул. С. Бандери, 12, Львів, 79013, тел. (380-32) 237-49-93, 258-27-58, факс: (380-32) 258-26-80
 ел. пошта: coffice@lp.edu.ua, інтернет: www.lp.edu.ua

15.11.2017 № 67-01-1818

на № _____

ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційного дослідження
 Барабаш Ольги Олегівни у викладанні навчальних дисциплін

Основні положення та результати дисертаційного дослідження Барабаш Ольги Олегівни на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук на тему «Юридично значуща поведінка: загальнотеоретична характеристика» впроваджені у навчальний процес Національного університету «Львівська політехніка» та застосовуються при підготовці бакалаврських та магістерських кваліфікаційних робіт, викладанні дисципліни «Теорія держави і права» для студентів ОКР «Бакалавр» напряму підготовки 6.030401.

Зокрема, у навчальний процес впроваджено запропоновані Барабаш О. О.:

- авторські розробки щодо класифікації юридично-значущої поведінки (розділ 2, підрозділ 2.2 «Підходи до видової класифікації юридично значущої поведінки»);
- обґрунтування правосвідомості в контексті юридично значущої поведінки (розділ 3, підрозділ 3.2 «Правомірність як вектор правосвідомості та юридично значущої поведінки»);
- нові підходи щодо розуміння способів впливу права на юридично значущу поведінку людини (розділ 5, підрозділ 5.2 «Правові засоби впливу на негативну поведінку»).

Проректор

з науково-педагогічної роботи
 Національного університету «Львівська політехніка»
 к.т.н., доцент

О. Р. Давидчак

Виконавець Барабаш О.О.
 Конт. тел. 258-21-16

Видавництво Львівської політехніки. Наклад 5000. Зам. 162015. 2016.

Додаток В

Список публікацій здобувача за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати:

Індивідуальні монографії:

18. Барабаш О. О. Юридично значуща поведінка людини: загальнотеоретичні аспекти : [монографія] / Ольга Олегівна Барабаш. – Львів : ПАІС, 2017. 416 с.

Рецензії:

Стецюк Б. Д. Юридично значуща поведінка людини: загальнотеоретичні аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 884. С. 292.

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

19. Барабаш О. О. Ефективність застосування заохочення як правового засобу впливу на поведінку суб'єктів права / О. О. Барабаш // *Вісник Львівського університету* .: Серія Юридична. 2013. Випуск 57. – С. 3–10.

20. Барабаш О. О. Четверте покоління прав людини: загальнотеоретична характеристика / О. О. Барабаш // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 213–218.

21. Барабаш О. О. Поведінка людини: підходи до розуміння / О. О. Барабаш // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 850. С. 4–9.

22. Барабаш О. О. Поняття, межі та види посткримінальної поведінки / О. О. Барабаш // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 855. С. 13–17.

23. Барабаш О. О. Правомірна поведінка як основна форма вираження правової культури / О. О. Барабаш // *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 12–14.

24. Барабаш О. О. Підходи до класифікації видів поведінки людини в теорії права / О. О. Барабаш // *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 6. т. 1. С. 3–7.

25. Барабаш О. О. Бездіяльність як форма відображення поведінки людини / О. О. Барабаш // *Науковий Херсонського державного університету*. Серія Юридичні науки. 2017. Вип. 6. т. 1. С. 7–11.

26. Барабаш О. О. Правосвідомість та її вплив на поведінку людини / О. О. Барабаш // *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 861. С. 68–73.

27. Барабаш О. О. Загальна характеристика юридично значущої поведінки / О. О. Барабаш // *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : «Юриспруденція». 2017. № 25. С. 7–10.

28. Барабаш О. О. Підходи до розуміння поведінки людини в Новий час / О. О. Барабаш // *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 3–8.

29. Барабаш О. О. Право, людина, антропологія / О. О. Барабаш // *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 12–15.

30. Барабаш О. О. Стратегії поведінки в конфліктній ситуації / О. О. Барабаш // *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 3. С. 208–213.

31. Барабаш О. О. Структурна модель юридично значущої поведінки: загальнотеоретичний аналіз / О. О. Барабаш // *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 19–22.

32. Барабаш О. О. Ціннісно – правові властивості юридично значущої поведінки / О. О. Барабаш // *Науковий вісник Дніпропетровського університету внутрішніх справ*. 2018. – № 1. С. 6–12.

33. Барабаш О. О. Правосвідомість, правопорядок та законність як чинники правомірної поведінки / О. О. Барабаш // *Форум Права*. 2018. № 3. С. 6–12.

34. Барабаш О. О. Правові засоби стимулювання позитивної поведінки людини : загальнотеоретичний аспект / О. О. Барабаш // *Науковий вісник Дніпропетровського університету внутрішніх справ*. 2018. № 2. С. 8–14.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

18. Varabash O. O. Victimization as a human trait that defines the behavior / O. O. Varabash // *International Journal of Scientific & Engineering Research*, USA. Volume 7, Issue 11, November. 2016. S. 54–57.

19. Барабаш О. О. Правові засоби впливу на негативну поведінку людини / О. О. Барабаш // *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. Respublika Moldova. 2017. № 3 (25). С. 5–10.

20. Барабаш О. О. Генезис явища правової поведінки людини / О. О. Барабаш // *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava. 2017. № 1/2. С. 7–12.

21. Барабаш О. О. Факторы, влияющие на поведение человека / О. О. Барабаш // *Legea si Viata*. Respublika Moldova. 2017. № 4/2 (304). С. 3–7.

22. Varabash O. O. Encouragement as a means of influencing law on human / O. O. Varabash // *International Journal of Scientific & Engineering Research*, USA. 2017. February. Vol. 8, issue 2. С. 1041–1046.

23. Барабаш О. О. Людина як системоутворююча теоретико-правова категорія / О. О. Барабаш // *Visegrad Journal on Human Rights*. Bratislava. – 2017. № 3. С. 13–19.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Барабаш О. О. Удосконалення сфери законодавчої регламентації правових заохочень у трудовому праві / О. О. Барабаш // *Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: матер. I Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Київ, 25–26 квіт. 2013 р.). К. : Ніка-Центр, 2013. С. 93–97.

25. Барабаш О. О. Застосування позитивної санкції як специфічного виду правового заохочення / О. О. Барабаш // *Право та психологія: матер. I Міжнар. конф. молодих вчених LPS-2013* (м. Львів, 21–23 листоп. 2013 р.). Львів : НУ «Львівська політехніка», 2013. С. 34–35.

26. Барабаш О. О. Деякі аспекти історії становлення інституту заохочення у праві / О. О. Барабаш // *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпропетровськ, 7–8 берез. 2014 р.). Дніпропетровськ, 2014. С. 6–9.

27. Барабаш О. О. До питання про поняття «принципи права» / О. О. Барабаш // *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: III Всеукр. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 21 трав. 2014 р.). Львів : НУ «Львівська політехніка», 2014. С. 115–116.

28. Барабаш О. О. Принцип рівності: сучасні розуміння / О. О. Барабаш // *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку: матер. II заоч. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 16 квіт. 2015 р.). Львів, 2015. С. 35–37.

29. Барабаш О. О. Правопорушення як один із видів правової поведінки людини / О. О. Барабаш // *Priority a strategie pre rozvoj pravnej vedy vo svete vedy: матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф.* (Sladkovicovo, Slovenska republika, 28–29 oktobra 2016 r.). Sladkovicovo, 2016. С. 14–17.

30. Барабаш О. О. Загальна характеристика інтернет-правовідносин / О. О. Барабаш // *IT-право: проблеми і перспективи розвитку в Україні: матер. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 18 листоп. 2016 р.). Львів, 2016. С. 23–29.

31. Барабаш О. О. Загальна характеристика принципу реальності прав, свобод, обов'язків та законних інтересів людини і громадянина / О. О. Барабаш // *Правові, соціально-психологічні та інформаційні процеси державотворення в контексті євроінтеграції : матер. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 8–9 лют. 2016 р.). Львів : НУ «Львівська політехніка», 2016. С. 11–12.

32. Барабаш О. О. Поняття мотивації поведінки людини / О. О. Барабаш // *Місце юридичних наук у формуванні правової культури сучасної людини : матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Запоріжжя, 23–24 груд. 2016 р.). Запоріжжя, 2016. С. 8–10.

33. Барабаш О. О. Формування сучасного глобального правового світогляду юриста / О. О. Барабаш // *Scientific and pedagogical internship «Innovative Educational Technologies : European Union Experience and ITS Implementation to the Training of Lawyers* (Sladkovicovo, Slovak Respublik, 26–28 December 2016 r.). Sladkovicovo, 2016. С. 15–18.

34. Барабаш О. О. До питання про перелік прав четвертого покоління / О. О. Барабаш // *Державотворення та правотворення в Україні: проблеми та перспективи розвитку : матер. III заоч. наук.-практ. конф.* (м. Львів, 11 квіт. 2016 р.). Львів, 2016. С. 47–51.

35. Барабаш О. О. Поведінка людини та її вплив на євроінтеграційні процеси України / О. О. Барабаш // *Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції : матер. Міжнар. конф.* (м. Львів, 28 лют. 2017 р.). Львів, 2017. С. 33–37.

36. Барабаш О. О. Підстави класифікації та види правомірної поведінки / О. О. Барабаш // *Актуальні питання та проблеми правового регулювання суспільних відносин : матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Дніпро, 3–4 берез. 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 6–9.

37. Барабаш О. О. Історія розвитку уявлень щодо явища «правова поведінка» / О. О. Барабаш // *Inovacia pravne veda v procese europskej*

integracie : Medzinarodna vedecko-prakticka konferencia (Sladkovicovo, Slovenska republika, 10–11 marca 2017 r.). Sladkovicovo, 2017. C. 10–13.